TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

ANTİ-MİLİTARİST BİR HAREKET OLARAK VİCDANİ RET

Tezli Yüksek Lisans Tezi

Arda ERGENE

Ankara, 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

ANTİ-MİLİTARİST BİR HAREKET OLARAK VİCDANİ RET

Tezli Yüksek Lisans Tezi

Arda ERGENE

Prof. Dr. Abdurrahman SAYGILI

Ankara, 2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

ANTİ-MİLİTARİST BİR HAREKET OLARAK VİCDANİ RET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Abdurrahman SAYGILI

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı	**İmzası**
1- Prof. Dr. Abdurrahman SAYGILI	
2- Doç. Dr. Fahri Gökçen TANER	
3- Doç. Dr. Hamdi Gökçe ZABUNOĞLU	
4-	
5-	

Tez Savunması Tarihi

06.10.2020

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Abdurrahman SAYGILI danışmanlığında hazırladığım "Anti-Militarist Bir Hareket Olarak Vicdani Ret (Ankara, 2020)" adlı yüksek lisans tezimdeki bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

06.10.2020
Arda ERGENE

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR **v**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

BASKIYA KARŞI DİRENME HAKKI VE SİVİL İTAATSİZLİK

I. BASKIYA KARŞI DİRENME HAKKI 4

A. BASKIYA KARŞI DİRENME KAVRAMI 4

1. Aktif Direnme 7

2. Pasif Direnme 8

B. İLK ÇAĞDAN GÜNÜMÜZE DİRENME HAKKI 9

1. İlk Çağda Direnme Hakkı 9

2. Orta Çağda Direnme Hakkı 11

3. Yeni Çağda Direnme Hakkı 13

4. Yakın Çağda Direnme Hakkı 14

II. SİVİL İTAATSİZLİK KAVRAMI 15

A. SİVİL KAVRAMI 16

B. İTAAT VE İTAATSİZLİK KAVRAMLARI 18

C. SİVİL İTAATSİZLİK KAVRAMININ TANIMLARI 23

1. Geniş Tanım 23

2. Baskın Tanım 25

3. Dar Tanım 27

D. SİVİL İTAATSİZLİK OLGUSUNUN TEMEL UNSURLARI 30

1. Yasaya Aykırılık 31

2. Şiddetsizlik 32

3. Kamuya Açıklık ve Kamuoyuna Çağrı 33

4. Ahlakilik 34

5. Eylem Sonrası Sorumluluğu Üstlenmekten Kaçınmama 35

III. SİVİL İTAATSİZLİĞİN ÖNCÜLERİ 36
A. SOKRATES 36
B. HENRY DAVID THOREAU 39
C. MOHANDAS KARAMCHAD GANDHI 42
1. Ahimsa Kuralı (Şiddetin Reddi) 43
2. Satyagraha (Şiddet Dışı Direniş) 45
3. Gandhi Liderliğinde Gerçekleştirilen Sivil İtaatsizlik Eylemleri 47
D. MARTIN LUTHER KING 49
IV. SİVİL İTAATSİZLİĞİN MEŞRULUĞU SORUNU 52

İKİNCİ BÖLÜM

VİCDANİ RET

I. VİCDAN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ KAVRAMLARI 55
A. VİCDAN KAVRAMI 55
B. VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ KAVRAMI 58
C. VİCDAN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ KAVRAMLARININ KISA TARİHÇESİ 60
II. VİCDANİ RET KAVRAMI 67
A. GENEL OLARAK VİCDANİ RET 67
B. VİCDANİ REDDİN UNSURLARI 68
C. GENİŞ ANLAMDA VİCDANİ RET 70
D. DAR ANLAMDA VİCDANİ RET 73
III. VİCDANİ REDDİN TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ 74
A. ŞEKİLLENME DÖNEMİ: XVII. VE XVIII. YÜZYILLAR 76
B. SEKÜLERLEŞME SÜRECİ 79
1. Birinci Dünya Savaşı Dönemi 79
2. İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası 84

IV. VİCDANİ RET KATEGORİLERİ 90
A. TOTAL VİCDANİ RETÇİLER 91
B. ALTERNATİFÇİ VE SİLAHSIZ ASKERLİK HİZMETİNİ SAVUNAN VİCDANİ RETÇİLER 92
C. SEÇİCİ VİCDANİ RETÇİLER 94
V. VİCDANİ REDDE İLİŞKİN BAZI KAVRAMLAR 96
A. MODERN DEVLET VE MİLİTARİZM 96
B. ZORUNLU ASKERLİK 102
C. PASİFİZM 106
D. ANTİMİLİTARİZM 108

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ZORUNLU ASKERLİK VE VİCDANİ RET

I. ZORUNLU ASKERLİK HİZMETİNİN TÜRKİYE'DEKİ TARİHSEL GELİŞİMİ 111
A. OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİ 111
B. CUMHURİYET DÖNEMİ 114
II. ZORUNLU ASKERLİK HİZMETİNİN TÜRKİYE'DEKİ ÇEŞİTLERİ 115
A. 1111 VE 1076 SAYILI KANUNLARA GÖRE 115
B. 7179 SAYILI KANUNA GÖRE 117
III. ZORUNLU ASKERLİK HİZMETİNİN TÜRK HUKUKUNDAKİ YERİ 119
IV. TÜRKİYE'DE VİCDANİ REDDİN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ 125
V. TÜRKİYE'DE VİCDANİ RETÇİLERİ BEKLEYEN SORUNLAR 133
A. VİCDANİ RETÇİLERE İSNAT EDİLEN SUÇLAR 133
B. VİCDANİ RETÇİLERE YÖNELİK DİSİPLİN İŞLEMLERİ 136
C. SİVİL ÖLÜM 136
D. EŞCİNSELLER VE "ÇÜRÜK RAPORU" 138

VI. ULUSLARARASI HUKUK UYARINCA TÜRK HUKUKUNDA YAPILMASI GEREKEN DEĞİŞİKLİKLER 141
A. VİCDANİ RET HAKKI TANINMALIDIR 141
B. ALTERNATİF SİVİL HİZMET TANINMALIDIR 145
C. YAPILMASI GEREKEN DİĞER DEĞİŞİKLİKLER 146

SONUÇ **148**
KAYNAKÇA **153**
ÖZET **171**
ABSTRACT **172**

KISALTMALAR

ABD:	Amerika Birleşik Devletleri
AİHM:	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
DSM:	Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve İstatistiksel El Kitabı
GATA:	Gülhane Askeri Tıp Akademisi
ICOM:	Uluslar arası Vicdani Retçiler Toplantısı
İHAS:	İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi
İSKD:	İzmir Savaş Karşıtları Derneği
M.Ö. :	Milattan Önce
MMPI:	Minnesota Çok Yönlü Kişilik Envanteri
MSHS:	Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme
NATO:	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
s. :	Sayfa
SKD:	Savaş Karşıtları Derneği
TBMM:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
WRI:	Uluslararası Savaş Karşıtları

GİRİŞ

Direnme hakkı, ilkçağdan günümüze kadar gelmiş, uzun yıllar boyunca tarihi ve düşünsel gelişim göstermiş bir oluşumdur. Bu hak, hukuki açıdan pozitifleştirilmeye gereksinim duymaz. Zira, bu hakkın kaynağı bireyin vicdanı, aklı ve adalet duygusudur.

Direnme hakkının bir şekli olan sivil itaatsizlik, devletin hukuksal ve/veya edimsel uygulamaları ile kişilerin vicdani ve ahlaki değerlerinin çatışması durumunda, kişilerin kendilerine hak gördüğü bu değerleri, devletin hukuksal ve/veya edimsel uygulamalara karşı muhafaza etmenin bir çaresi olarak doğmuştur. Bu nedenle sivil itaatsizlik, devlet sisteminin işleyişini sorgulayan direnme hakkının oluşumuna katkıda bulunan modern bir eylem şeklidir.

Vicdani ret, sivil itaatsizlik gibi XX. yüzyılın sonlarına doğru siyasi ve hukuki ortamda etkisini artırarak pozitif hukuk metinlerinde yerini bulmuştur. Aslında, vicdani reddin tarihi o kadar eskiler gitmektedir ki; tarihte bilinen ilk vicdani retçi, 295 yılında vicdani reddini açıklayan Numidia'lı Maximilian'dır.

Vicdani ret, dini, ahlaki, felsefi, insani veya benzeri inançlara dayanan vicdani nedenlerle savaşa ve askerlik hizmetine direnmenin bir yoludur. Vicdani ret olgusu çeşitli biçimlerde ortaya çıkar. Bu olgu, askeri harcamalar için vergi ödemekten, kürtaj yaptırmaya kadar çok çeşitli toplumsal konuları kapsar. Ancak vicdani ret, daha yaygın olarak askerlik hizmetini yapmayı reddetmeyle ilişkilidir.

Tarihsel süreç incelendiği zaman, vicdani ret olgusunun ilk olarak dini sebeplerle ortaya çıktığı görülmektedir. İlerleyen zamanla birlikte, bu olgunun ortaya çıkmasına sebep olan gerekçeler de çeşitlenmiştir. Bunların en önemlileri siyasi ve felsefi temelli seküler gerekçelerdir. I. Dünya Savaşının akabinde zorunlu askerlik sisteminin kabul edilmesiyle beraber, vicdani ret olgusu daha seküler bir hal almıştır.

Dolayısıyla, vicdani reddin ilk kez ciddi bir siyasi sorun haline geldiği dönem I. Dünya Savaşıdır. Bu dönemde savaşa katılmayı reddeden birçok kişi olmasına rağmen; ne yazık ki, vicdani ret tekil bir hareket olmaktan çıkamamıştır. Vicdani ret, II. Dünya Savaşının ardından 60'larda, geniş halk kitlelerini etkileyerek, yasal düzenlemelere konu olmaya başlamıştır.

Vicdani ret, pek çok ülkenin ulusal yasasında ve milletlerarası sözleşmelerde bir hak olarak düzenlenmektedir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin 2011 yılında verdiği Bayatyan – Ermenistan kararı sonrasında, vicdani ret bir insan hakkı olarak aksedilmiştir. Bu karar, insan hakları hukuku açısından bir dönüm noktası olarak tarihe geçmiştir.

Birçok Avrupa ülkesi, zorunlu askerlik sistemini kaldırarak profesyonel orduya geçmiştir. Zorunlu askerlik hizmetinin devam ettiği bazı ülkelerde ise, vicdani ret bir hak olarak tanınmış ve vicdani retçiler için alternatif sivil hizmetler öngörülmüştür. Zorunlu askerlik hizmetinin kaldırıldığı ülkelerde, vicdani ret olgusunun gitgide önemini kaybettiğini görmekteyiz. Zira vicdani ret olgusu, esasen zorunlu askerlik hizmetine karşı oluşan bir tutumdur. Dolayısıyla, zorunlu askerlik sistemini kaldıran ülkelerde vicdani retçi gruplar esas dayanaklarını yitirmişler ve dağılma sürecine girmişlerdir. Ayrıca bahsetmekte fayda vardır ki, zorunlu askerlik sisteminin kaldırılarak profesyonel orduya geçilmesi eğilimi, vicdani reddin profesyonel ordu içinde mümkün olup olamayacağı tartışmasını beraberinde getirmiştir.

XX. yüzyılın ilk yarısının başlarında alevlenmeye başlayan vicdani ret hareketi, XX. yüzyılın ikinci yarısı itibarı ile sekülerleşmiş ve zamanla bazı ülkelerin yasaları ile milletlerarası sözleşmelerin konusu durumuna gelmiştir. Ne yazıktır ki, ülkemizde vicdani ret kavramı ilk kez 1989 yılının Aralık ayında duyulmuştur. Bu kavramın

Türkiye'de bu kadar geç ortaya çıkmasının en önemli sebebi, Türkiye'nin siyasi kültüründe ve toplumsal yapısında askerlik hizmetine yüklenen değerdir.

Bu doğrultuda tez çalışmamın amacı, kamuoyunda sıklıkla gündem olan vicdani ret meselesinin, öncesinde teorik anlamda, sonrasında ise Türkiye örneğiyle tartışılmasıdır. Tez çalışmamın birinci bölümünde, kısaca ve genel hatlarıyla baskıya karşı direnme hakkında bilgi verildikten sonra, sivil itaatsizlik kavramı ele alınacaktır. Bu bağlamda sivil itaatsizlik olgusunun temel unsurları ile sivil itaatsizliğin öncülerine değinilecek ve kısaca sivil itaatsizliğin meşruluğu üzerinde durulacaktır. İkinci bölümde, vicdani ret kavramı teorik olarak ele alınacaktır. Bu bağlamda ilk olarak vicdan ve vicdan özgürlüğü kavramlarına değinildikten sonra, vicdani ret kavramının çeşitli tanımları üzerinde durulacaktır. Bu bölümde, vicdani ret kavramının tarihsel gelişim sürecinden ve akabinde vicdani ret türlerinden bahsedilecek, son olarak da vicdani redde ilişkin bazı kavramlar üzerinde durulacaktır. Son bölümde ise, Türkiye'de zorunlu askerlik ve vicdani ret konusu irdelenecektir. Bu bağlamda, ilk olarak zorunlu askerlik hizmetinin tarihsel gelişimi, Türkiye'deki çeşitleri ve Türk hukukundaki yeri vurgulanacaktır. Sonrasında, Türkiye'de vicdani reddin ortaya çıkışı ve gelişimi üzerinde durulacak ve son olarak Türkiye'de vicdani retçileri bekleyen sorunlara değinilip, uluslararası hukuk uyarınca Türk hukukunda yapılması gereken değişiklikler tartışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

BASKIYA KARŞI DİRENME HAKKI VE SİVİL İTAATSİZLİK

I. BASKIYA KARŞI DİRENME HAKKI

A. BASKIYA KARŞI DİRENME KAVRAMI

Baskıya karşı direnme, insanın doğasında bulunan, tepkisel bir davranıştır. Direnmenin bir hak olarak onaylanması için hukuk tarafınca korunması, diğer bir ifadeyle hukuk tarafından korunan şartlarla bağdaşması gerekmektedir[1].

"Direnme kelimesi, herhangi bir düşüncede, bir istekte veya bir durumda karşı koyma, ayak direme, inat etme, ısrar etme veya mukavemet gösterme anlamına gelir"[2].

Freeman'a göre direnme, başkasının hareketine veya iradesine karşı fiziki veya psikolojik her türlü aykırılığı kapsayan ve zorlamaya karşılık olarak gösterilen bir savunma hareketidir[3].

Direnme hakkı en basit ifadeyle, devlet kurumlarının tasarruflarına karşı yürütülen, olağan hukuki yollarca öngörülen davranışlar haricindeki diğer tüm davranışlar olarak tanımlanabilir[4].

"Bir başka tanıma göre direnme hakkı, hukukun dışına çıkarak veya hukuk dışı yollarla iktidara geçip hukuksuzluğunu devam ettiren ve bu suretle meşruiyetini kaybeden, gücünü baskı ve zulüm vasıtası haline getirmiş bir siyasal iktidara karşı

[1] A. Taşkın, "Baskıya Karşı Direnme Hakkı", **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sayı: 52, 2004, s. 37.
[2] E. Şener, **Hukuk Sözlüğü**, Seçkin Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara, 2001, s. 171; Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük (A-J)**, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Cilt: 1, Ankara, 1998, s. 598.
[3] A. Taşkın, 2004, s. 37.
[4] A. Ekici, "Direnme Hakkı", **Genç Hukukçular Hukuk Okumaları, Birikimler IV**, 2013, s. 79.

hukuka itaati sağlamak, zulüm ve baskıdan kurtulmak amacıyla son çare olarak giriştiği toplumsal kabul gören bir aktif direnmedir"[5].

Aliefendioğlu'na göre direnme hakkı, anayasaya ve kanunlara karşıt davranışları ile hukuki dayanaklarını kaybeden, dolayısıyla hukuku yok sayan, hukuk devletinin yerine baskıcı rejim kurmaya çalışan bir yönetime karşı, başkaldırma hakkıdır[6].

Yetkilerini kötüye kullanan, insan hak ve özgürlüklerini sınırlayan, siyasi bir yönetim karşısında hak ve özgürlüklerin korunması, tarihte çeşitli gerekçelerle açıklanmış ve bu konuda birbirinden olabildiğince farklı tavır alma şekilleri geliştirilmiştir. Devletin yapıcı bir unsuru olan iktidarın mutlaklığını kanıtlayan örnekler ve bu durumu onayan görüşler olsa da; bu gücün sınırsız olmadığı çok eski zamanlardan beri serdedilmiştir. İktidar, doğası gereği yozlaşma eğilimindedir. Böyle bir tehlikeye karşı, iktidarların aşırılıklarını önlemek için "kuvvetler ayrılığı" ilkesi, bir çözüm yolu olarak formüle edilmiştir[7].

Siyasal iktidarın, hak ve özgürlükleri sınırlaması, değerleri, menfaatleri ve inançları kısıtlaması ve/veya zarar vermesi durumunda direnişin ortaya çıkabileceğini söyleyebiliriz. Ancak, bu ve/veya buna benzer durumlar, direnişin ortaya çıkması için daima yeterli olmayabilir. İtaatsizlik, genellikle meşruluk inancına tabi bulunsa da, yönetimin her türlü baskıya başvurması, dayanak sınırlarının aşılmamış olması, halkın direnç kararlılığının olmaması ve dini-ahlaki gerekçelerin bu tarz bir davranışı uygun bulmaması direnişin ortaya çıkmasını engelleyebilir[8]. Diğer taraftan, gelenek, görenek, alışkanlık, çevrenin etkisi, eğitim, şartlandırma, çıkar beklentisi, ceza ve çaresizlik

[5] A. Taşkın, 2004, s. 38, 39.
[6] Y. Aliefendioğlu, "Direnme Hakkı", **Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları**, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2002, s. 395.
[7] K. Doehring, **Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku)**, Çeviren: Ahmet Mumcu, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 120.
[8] Ş. Nişancı, **Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri ve Meşruiyeti Meselesi**, Sakarya Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2000, s. 8.

duygusu gibi etkenler, itaatin devamında rol oynayabilir. Ancak, meşruluğunu kaybeden yönetimlerin, sadece kuvvete dayanarak sonsuza kadar devam ettiği görülmemiştir[9].

Direniş, değerlerin, çıkarların ve inançların çatıştığı yerde oluşur. Bu tür çatışmaların tümü direnişe yol açmaz, ancak direniş böyle bir çatışmayı varsayar. Direniş, organize veya spontane, sürekli veya aralıklı olabilir. Sürekli ve organize direnişin, siyasal düzen için spontane veya aralıklı direnişten daha ciddi bir tehdit oluşturduğu açıktır. Nitekim bütün siyasi düzenlerde spontane ve aralıklı direnişler mevcuttur; hükümsüz kılma ve suç bunların en tanıdık olanlarıdır. Organize ve sürekli direnişler, önemli bir grubun veya bölgenin değerleri, çıkarları ve inançları, daha kapsayıcı bir topluluğun siyasi eylemiyle tehlikeye atıldığında ortaya çıkabilir. Bu direnişler, eylemin hangi işlevle ilişkili olduğuna bakılmaksızın gerçekleşir; yasamasal, yönetsel veya yargısal olabilir; bir kural, bir önlem veya bir anlaşmazlığın çözümünü içerebilir. Direnişin hangi noktada organize ve sürekli hale geldiğini, değerlerin, çıkarların ve inançların, diğer faktörlerle (kültürel ve diğer çeşitlilik biçimleri gibi) birlikte ihlal edilmesinin bu direnci ne ölçüde artırdığını bilmek çok önemlidir. Bu fenomenler, Charles Merriam tarafından "güç yoksulluğu" açısından yaratıcı bir şekilde tasvir edilmiştir. Siyasal düzenlerde direnişin rolünün, gerçekten tanımlayıcı bir analizi bulunmaktadır. Merriam, böyle bir direncin analizinin yapılmasının çok zor olduğunu vurgulamıştır, çünkü direnişin yapılabileceği çok çeşitli durumlar bulunmaktadır[10].

Duguit, baskıya karşı direnmeyi, "saldırgan direnme", "savunucu direnme" ve "pasif direnme" olarak, üç esas kategoride incelemiştir. Günümüzde, baskıya karşı direnme, "aktif direnme" ve "pasif direnme" olarak iki şekilde kendisini göstermektedir[11].

[9] M. Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, Bilgi Yayınevi, 19. Basım, İstanbul, 2007, s. 53.
[10] C. J. Friedrich, **Man and His Government**, McGraw-Hill Book Company, New York, 1963, s. 635, 636.
[11] M. Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 1993, s. 313.

1. Aktif Direnme

Duguit'e göre, saldırgan direnme ve savunucu direnme, aktif direnme özelliği taşımaktadır. Saldırgan direnme ile isyan arasında fark bulunmamaktadır. Savunucu direnme ise, iki bölüme ayrılabilir. İlk halde bireye yapılan işlemin yasaya karşıtlığı konusunda herhangi bir kuşku yoktur. Bu halde, birey kendini şiddetle müdafaa edebilir. Örnek vermek gerekirse, birey, evine zorla girmek isteyen kamusal ajana direnebilir. Bu örnekte gösterilen bireyin davranışı isyan özelliği bulundurmamaktadır. İkinci halde ise, bireye yapılan işlem yasaya uygundur, ancak objektif hak kurallarına aykırıdır. Buradaki önemli nokta, kamusal ajanın tutumunun yasaya uygunluğu değildir; önemli olan, yasanın objektif hak kuralına karşıtlığı ve bu karşıtlığa kimlerin karar vereceğidir. Duguit, yasaların objektif hak kurallarına aykırılık iddialarını yargılayacak olan anayasa mahkemelerinin kurulmasıyla, bu sorunun çözülebileceğini düşünmektedir[12].

Aktif direnme, baskı yönetimini kuvvet, gerektiğinde de şiddet kullanmak yoluyla devirme hedefini amaçlayan direnme biçimidir. Bu saldırıcı direnme, genel olarak isyan ya da devrim hareketi olarak adlandırılır[13].

Çoğu zaman isyan ve devrim kavramlarının eş anlamda kullanıldığını görmekteyiz. Oysaki, bu kavramlar her ne kadar yakın anlamlı olsalar da, eş anlamlı değildirler. Küçük çapta veya sınırlı olan ayaklanmalara "isyan"; büyük çapta ve geniş ölçekteki eylemlere de "devrim girişimi" demek daha doğrudur. Bununla birlikte, halkın desteğini alarak başarılı olmuş her isyan bir devrimdir. Diğer taraftan, devrim kavramı, ancak toplumun esas düzenini temelinden yıkmak ve onun yerine yeni bir düzen ve meşruluk anlayışı getirme amacını gerçekleştirmeye çalışan hareketler hakkında

[12] Y. K. Zabunoğlu, **Devlet Kudretinin Sınırlanması**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s. 157.
[13] M. Kapani, 1993, s. 315.

kullanılabilir[14]. Bir başka tanımla devrim, bir toplumsal sınıfın ya da bu sınıfın bir bölümünün, kurulu kamusal ve siyasal düzeni değiştirmek amacıyla devlet gücünü ele geçirip, kendi düzen özlemini ve düşüncesini gerçekleştirme eyleminde bulunmasıdır[15].

Kapani'ye göre, saldırıcı direnme, pratik açıdan "kuvvet çatışması" niteliği taşımaktadır. Günümüz şartlarında orduya karşı gelinemeyeceğinden, baskı karşısında aktif direnmenin başarılı olabilme ihtimali, ordunun tutumuna bağlıdır. Devrim, ordu ile birlikte veya ordu tarafından yapıldığında, silahlı kuvvetlerin aktif siyasete karışma meselesi meydana çıkacaktır ve bunun kısa ve uzun zamandaki neticelerini daima önceden tahmin etmek olası değildir. Dolayısıyla, günümüzde aktif direnme, taşıdığı sakıncalar ve riskler nedeniyle uygulanabilirliğini büyük ölçüde kaybetmiştir[16].

2. Pasif Direnme

Pasif direnme, devletin ya da egemen sınıfın emirlerine, koyduğu kurallara, kuvvet kullanmadan riayet edilmemesi ve koyulan kuralların gereklerini uygulamamak için, bu kurallara eylemli bir davranış göstermeden uyulmaması şeklinde tanımlanabilir. Yetkin, bu çeşit direnişlerin başarılı olabilmelerinin temel koşulunu, kitlelerin dayanışma içinde bulunmalarına bağlamaktadır[17].

Kaboğlu'na göre, direnişin pasif şeklinin uygulamaya geçirilme şansı, direnişin aktif şekline kıyasla daha yüksektir. Pasif direnmede, itaat etmeme teriminin önemini vurgulayan Kaboğlu; yasadışı bir davranış bireye dayatıldığında, bireyin bu davranışa, uymama biçiminde tepki verebileceğini belirtmektedir. Burada mevzubahis olan konu, yasadışı saldırıya karşı koyma veya doğrudan kanundan kaynaklanmış olan ihlale karşı direnmedir. Doğrudan yasadan kaynaklanan ihlale karşı direnmenin söz konusu olduğu

[14] M. Kapani, 1993, s. 315.
[15] Ç. Yetkin, **İktidara Karşı Türk Direniş ve Devrimleri, Başlangıçtan Atatürk'e**, Otopsi Yayınları, 1. Basım, Cilt: 1, İstanbul, 2003, s. 43.
[16] M. Kapani, 1993, s. 315, 316.
[17] Ç. Yetkin, 2003, s. 44.

durumlarda, anayasaya aykırı yasaya itaatsizlikten bahsedilir. Kaboğlu'na göre, devlet özgürlüklere ne kadar çok savunma imkânı verirse, özgürlükler için direnme icabı da, o kadar azalır[18].

Kapani'ye göre, pasif direnme, insan kişiliğine az da olsa değer veren, en alt seviyede de olsa, bireylere düşünce ve hareket serbestliği imkanı sağlayan ve dünya kamuoyunun tepkilerine bir parça hassasiyet gösteren rejimlerde uygulanabilir. Aksi takdirde, tüm bu ölçütleri kabul etmeyen, en ufak bir karşı söylem sesini ve muhalefet belirtisini, henüz en başında boğan katı totaliter rejimlerde, pasif direnme yöntemlerinin uygulamaya konulabilmesi oldukça güçtür. Gandhi'nin karşısındaki son derece yumuşak bir sömürge yönetiminin yerine, Nazist ya da Stalinci Sosyalist tarzı bir totaliter rejim bulunsaydı; acaba Gandhi, aynı başarılı sonuçlara ulaşabilir miydi[19]?

Sonuç olarak, pasif direnme, barışçıl olarak amaca ulaşmada azami sabır ve moral gerektiren bir metottur[20].

B. İLK ÇAĞDAN GÜNÜMÜZE DİRENME HAKKI

1. İlk Çağda Direnme Hakkı

Direnme hakkı, politik bir kavram olarak, eski çağlardan bu yana büyük önem oluşturmuştur. Direnme hakkı, politik düşüncede, zulme karşı direnme olarak ifade edilmiştir. Ancak, eski çağlarda bu konuya ilişkin belirli bir öğretiye rastlanmamaktadır[21]. Eski Yunanistan'ın en ünlü düşünüleri olarak bilinen Platon ve

[18] İ. Ö. Kaboğlu, **Özgürlükler Hukuku**, İmge Kitabevi, 6. Baskı, Ankara, 2002, s. 252.
[19] M. Kapani, 1993, s. 314, 315.
[20] Ş. Nişancı, 2000, s. 9.
[21] A. Ekici, 2013, s. 79.

Aristo'nun, kişiye değer veren; kişiye, devlet içinde ve devlete karşı herhangi bir hak tanıyan düşüncelerine rastlanmamaktadır[22].

Sokrates, yetmiş yaşındayken, gençleri kötü yola sürüklemek ve Atina'ya yeni tanrılar getirmek suçlarıyla yargılanmış ve ölüm cezasına çarptırılmıştır. Sokrates'in bu yargılama sürecinde yaptığı savunması tarihe geçmiştir. Atina halkını, soyluları ve devlet düzenini yerden yere vuran Sokrates, yaptığı savunmada, kendisine yöneltilen suçun mevzubahis olmadığını ve esas gayesinin düşünce özgürlüğünün sağlanabilmesi olduğunu söylemiştir. Sokrates'in savunması, yargılamaya karşı çıkmaması, Sokrates'in verilen idam cezasına itiraz dahi etmeden kabul etmesi, direnme hakkının en iyi örnekleri arasında gösterilmektedir[23].

Eski çağlardan başka bir örnek ise, Antigone vakasıdır. Antigone, Kreon'un kardeşine idam cezası vermesine ve idam cezasını infaz etmesine karşı çıkmamıştır. Ancak, kardeşinin cansız bedeninin açıkta bırakılmasının, insan onuruna aykırı olduğunu savunmuştur. Kardeşinin cansız bedenini, Kreon'a rağmen toprağa veren Antigone için de ölüm cezası verilmiş; ancak, Antigone ölüm cezası infaz edilmeden intihar etmiştir[24].

Çiçero, bireyler üzerinde sevgiyi ve adaleti hakim kılması gereken hükümdarın, bu esaslarda uzaklaşmasının, hükümet şeklini despotluğa dönüştüreceğini düşünmektedir. Bunun gerçekleşmesi halinde tepkilerin başlayacağını ve tiranlığın halk tarafından ortadan kaldırabileceğini savunan Çiçero'nun, direnme hakkını onayladığını söyleyebiliriz[25].

[22] Ö. Ömeroğlu, "Direnme Hakkı, Meşruluğu ve Pratik Değeri", **Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 1-2, 2009, s. 104.
[23] A. Ekici, 2013, s. 79.
[24] A. Ekici, 2013, s. 80.
[25] Ö. Ömeroğlu, 2009, s. 104.

2. Orta Çağda Direnme Hakkı

Zulme karşı direnme problemi, bir siyasal fikir olarak, ilk defa orta çağ Hıristiyan felsefesi tarafınca ileri sürülmüştür. Orta çağda, kiliseyle krallar arasındaki üstünlük mücadelesinin başlamasıyla beraber; Hıristiyan din bilimi, acımasız hükümdarlara karşı direnme hakkını bir silah olarak kullanmıştır. XII. yüzyılda, John of Salisbury tarafınca acımasızların ortadan kaldırılması teorik olarak tartışılmıştır. Bu tartışmaların ardından, meşruluğu kabul edilmiştir. Sonraki yüzyıllarda, kilise ile krallar arasındaki çatışma daha da şiddetlenmiş; zulme karşı direnme Jean Petit, Boucher ve Mariana gibi yazarlarca ele alınmıştır. Bu yazılardaki zulme karşı direnme, toplu ve bilinçli bir halk hareketi olarak değil, yalnızca "zalimlerin öldürülmesi" yönüyle incelenmiştir[26].

Orta çağda, zulme karşı direnme konusunu düzenli bir biçimde ele alan, Aquinolu Thomas'tır. Aquinas, politik iktidarın kullanılmasıyla ilgili olarak Hıristiyan dogmalarının üzerinde demokratik açıdan düzeltmeler yapmıştır. Acımasızların katli fikrini hiçbir zaman benimsemeyen Aquinas, zulme karşı direnme hakkını açıkça tanımıştır. Aquinas, halkın, yönetimi zor kullanarak elde eden ya da meşru yoldan gelmekle birlikte sonrasında zulüm yapmaya başlayan krala karşı ayaklanma ve kralı devirme hakkına sahip olduğunu, üzerine basarak vurgulamıştır[27].

1275-1342 yılları arasında yaşamış olan Padovalı Marsilius, egemenliğin gerçek sahibinin halk olduğunu vurgulayarak, yürütme organı iktidarını kötüye kullanırsa; halkın, yürütme organını değiştirme veya devirme haklarına sahip olduğunu savunmuştur[28].

[26] M. Kapani, 1993, s. 302, 303.
[27] M. Kapani, 1993, s. 303.
[28] M. Kapani, 1993, s 304.

Reform hareketinin ardından, direnme problemi yeniden ön plana çıkmıştır. Ancak, sonrasında Protestanlar, Katolik kralların baskılarına ve zulümlerine uğrayınca durum değişmiştir. Fransa'da, 23 Ağustos 1572 tarihinde gerçekleşen Saint-Barthélemy katliamı bir dönüm noktası olmuştur. Bu katliamın ardından, Protestan yazarlar art arda kitaplar ve broşürler yayınlayarak, zulme karşı direnmenin meşruluğu tezini işlemişlerdir[29].

Orta çağda, Türk-İslam dünyasının önemli düşünürlerinden biri olan İbn-i Sina'ya göre, halife devletin başına, seçim ve saltanat usullerinin dışında başka bir usulle gelirse, bireylerin halifeye karşı direnme hakkı vardır. Zira, belirlenmiş usullerin dışında halife olan kişinin, halifeliği meşru değildir. Bireylerin bu halifeyi görevinden uzaklaştırma, hatta öldürme hakkı vardır. Meşru olmayan halifeyi öldüren kişi, Allah'a yaklaşmış olacaktır[30].

Orta çağın bir diğer İslam düşünürü olan İbn-i Teymiyye için devlet başkanı Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Otoritesini şeriattan alan devlete başkanına itaat etmek hem yasal hem de ahlaksal ve dinsel bir zorunluluktur. İbn-i Teymiyye, devlet başkanının zulmüne ve baskısına karşı; bireylere, namaz kıldıkları sürece sabretmeyi ve katlanmayı önermiş, devlet başkanına karşı savaşmayı, direnmeyi yasaklamıştır. İbn-i Teymiyye yalnızca, devlet başkanı ile cemaat arasındaki sözleşmenin kaynağı olan İslam hukukunu uygulamayan devlet başkanına karşı, bir direnme hakkının varlığını kabul etmiştir[31].

[29] M. Kapani, 1993, s 303.
[30] S. Ekiz, **Genel Kamu Hukuku Açısından Direnme Hakkı**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2001, s. 56.
[31] S. Ekiz, 2001, s. 55, 56.

3. Yeni Çağda Direnme Hakkı

Kilise ile krallar arasındaki üstünlük kavgalarının ve din savaşlarının yatışmasının ardından, direnme sorunu güncelliğini yitirmiş ve uzunca bir süre ön plana çıkmamıştır. XVII. yüzyılın sonlarında, direnme sorunu yeniden gündeme gelmiş ve direnme sorununun geri dönüşü artık din yönüyle değil, tümüyle laik düzeyde kendini göstermiştir[32].

Yeni çağdaş direnme hakkının baş savunucusu Locke, halkın direnme hakkını, toplum sözleşmesinin doğal ve mantıksal bir sonucu olarak görmüştür[33]. Yönetimlerin bozulmasını, yasamanın ya da yürütmenin uygulamalarında keyfiliğe kaçmasına bağlayan Locke, halkın eline direnme hakkı gibi güçlü bir silah vermiştir. Locke'a göre direnme hakkı, halkın yönetime karşı çıkarak ve onu değiştirerek yerine yenisini getirme yönündeki hareketidir. Belirtmek gerekir ki Locke, bu hakkın kanlı bir ayaklanma, şiddete dayalı bir halk hareketi olarak kullanılmasını hiçbir zaman savunmamıştır. Ona göre bu hareket, iktidarın keyfi yöntemine geçmeden önceki geçerli ortamı korumak, eğer mümkünse onu geri getirmek ve yönetimde ortaya çıkan sorunları inceleyerek, kurulu düzeni devam ettirmek için yapılmalıdır[34].

XVIII. yüzyılın önemli düşünürlerinden Rousseau ve Montesquieu, direnme konusuna fazla bir önem vermemişlerdir. Rousseau'ya göre, iktidar egemenliği zorla aldığında toplumsal sözleşme bozulur ve doğal özgürlüklerini yeniden kazanan tüm bireyler, boyun eğmeye zorlanırlarsa, artık bunu yapmak zorunda değillerdir. Dolayısıyla Rousseau, bireylere sadece itaat etmeyi önermiş, onlara aktif olarak bir direnme hakkı tanımamıştır. Mostesquieu ise bütün dikkatini, direnme hakkının doğmasına engel olacak bir siyasal mekanizma kurmaya toplamıştır. Ona göre asıl

[32] M. Kapani, 1993, s. 303.
[33] M. Kapani, 1993, s. 304.
[34] M. Akad, B. Vural Dinçkol, N. Bulut, **Genel Kamu Hukuku**, Der Yayınları, 15. Basım, İstanbul, 2019, s. 137.

sorun, baskı ve zulüm rejiminin kurulmasına engel olmaktır. Montesquieu'ya göre, bunun çözümü, kuvvetlerin ayrılması ilkesinde gizlidir[35].

4. Yakın Çağda Direnme Hakkı

Bu dönemde, görüşlerini bildiren birçok düşünürün direnme hakkını ilke olarak kabul ettiğini söyleyebiliriz. Ancak, direnme hakkının içeriğini belirleme konusunda, bazı görüş ayrılıklarının da bulunduğunu belirtmeden geçmeyelim.

Hukuku, pozitif felsefe bakış açısıyla inceleyen Duguit'e göre, objektif hukuka aykırı eylemleriyle meşruluğunu kaybeden iktidarı, kuvvete dayanarak devirmek, hukuka uygun ve meşru bir davranıştır[36].

Direnme hakkını hukuki bir sorun olarak ele alan düşünürlerden bir diğeri de, François Gény'dir. Doğal hukuk rönesansının öncülerinden kabul edilen Gény, zulme karşı direnmenin uygun bir biçimde anlaşılması ve amacına uygun, ölçülü olarak kullanılması durumunda; adaletin ve hukukun en önemli güvencesini oluşturduğunu dile getirmiştir[37].

Günümüzde, direnme hakkı ile yakından ilgilenen bir diğer hukukçu da, anayasa hukuku ve siyaset bilimi uzmanı, Georges Burdeau'dur. Burdeau'ya göre direnme hakkı, yöneticilerin iktidarını sınırlayan ve özgürlüklerin korunmasını sağlayan araçlardan biridir[38].

---

[35] S. Ekiz, 2001, s. 67, 68.
[36] V. R. Sevig, "Leon Duguit'ye Göre Hukuk Kaidesi, Sübjektif Hak ve Hakimiyet", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 15, Sayı: 1, 1949, s. 338; A. Taşkın, 2004, s. 45.
[37] M. Kapani, 1993, s. 306.
[38] V. Coşkun, "Direnme Hakkı", **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi**, Kitap: 5, 2002, s. 73.

Jèze, Waline, Colliard, Barthélemy ve Duez gibi yazarlar, zulme karşı direnmenin hukuki düzende incelenemeyeceğini düşünmektedirler. Bu yazarlara göre, direnme hukuki değil, politik bir sorundur. Dolayısıyla direnme hakkı, ancak politik ve ahlaki alanda ifade edilebilir[39].

Hem bir kamu hukuku profesörü, hem de bir insan hakları aktivisti olan Jèze'ye göre, direnme hakkının anayasalarda düzenlenmesine gerek yoktur. Jèze'ye göre direnme hakkı, devlet gücü ile bireylerin kişisel güçleri arasında, savaşın bütün risk ve tehlikelerini içeren bir iç savaş halidir. Direnme hakkının tamamen siyasal bir hareket olarak incelenmesini belirten Jèze; direnme hakkını anayasal bir norm haline getirilmesine karşı çıkmanın, bireyleri elleri ve ayakları bağlı olarak kamu iktidarının keyfine teslim etmek anlamına gelmediğini vurgulamış; şiddete ve devrime başvurmanın uygun bir hukuki korunma aracı olmadığını söylemiştir[40].

II. SİVİL İTAATSİZLİK KAVRAMI

Sivil itaatsizliğin kavramsal çerçevesinin çizilebilmesi için, öncelikle bu kavramı açıklayan sivil ve itaatsizlik kavramlarından yola çıkılabilir. Ancak, bu çözümlemeden, kavramın parçalara ayrılarak açıklandığı düşünülmemelidir. Zira, sivil itaatsizlik kavramını yalnızca sivil ya da itaatsizlik kavramlarına dayanarak açıklamak, çok yüzeysel bir yaklaşımı yansıtabilir. Bununla birlikte, bu kavramlara atıf yapmadan sivil itaatsizlik kavramını tanımlamaya çalışmak da eksik bir açılım olacaktır.

[39] M. Kapani, 1993, s. 306.
[40] G. Jèze, "Ferdî Hürriyetler", Çeviren: Mukbil Özyörük, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1, 1946, s. 223.

A. SİVİL KAVRAMI

"Sivil kelimesi Türkçe Sözlükte, "askeri olmayan, asker sınıfından olmayan kimse, özel bir biçimde yani üniforma olmayan giysi, üniforma veya özel giysi giymemiş olan kimse, sivil polis, çıplak ve çırçıplak" olarak tanımlanmıştır"[41].

"Zivil kelimesi Almanca'da sıfat olarak, askeri olanın karşıtı, terbiyeli, uygun; isim olarak da üniforma karşıtı yani medeni kıyafet anlamlarını vermektedir. Zivil sözcüğü ile ilişkili olarak "Zivilcourage" kavramını ise, kendi düşüncelerini çekinmeksizin her yerde açıklamak, savunmak cesareti olarak tanımlamaktadır. "Zivilbevölkerung" askeriyenin dışında kalan halk kesimi, "Zivildienst" askerlik yerine geçen ve askeri olmayan hizmet, "Zivilehe" medeni nikah, "Zivilgericht" hukuk mahkemesi, "Zivilgesetzbuch" ise medeni kanun, yurttaşlar yasası anlamına gelmektedir"[42].

"Sivil kelimesinin kökeni Latince "civivate" olup, şehir, dar bağlamda şehir devleti ve daha geniş bağlamda ise devlet anlamında kullanılmaktadır. Aslına bakacak olursak bu durum, Batı düşüncesinde şehir ve devlet arasındaki bağlantıyı göstermektedir. Sivil kelimesi önce Fransızca'ya, oradan da İngilizce'ye geçerek, "city", "civil", civic" "civilization" gibi sırasıyla "şehir", "şehre ait, şehirli", "şehirlileşme=medeniyet" gibi kelimeler ortaya çıkarmıştır. Medeniyet kelimesinin Arapça "medîne"den türetildiği göz önünde bulundurulursa, Doğu ve Batı anlayışlarının medeniyet ile şehir arasında çok sıkı bir bağıntı kurmuş olduğu görülecektir"[43].

[41] Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük (K-Z)**, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Cilt: 2, Ankara, 1998, s. 1994.
[42] H. Ökçesiz, **Sivil İtaatsizlik**, Afa Yayınları, İstanbul, 1994, s. 106.
[43] D. Hocaoğlu, "Sivillik ve Demokrasi", **Yeni Türkiye Sivil Toplum Özel Sayısı**, Cilt: 3, Sayı: 18, 1997, s. 106.

Mardin'e göre, sivilin kökeni, şehir yaşamının yanında getirdiği hakları ve mükellefiyetleri ifade etmektedir. Mardin, başlangıç noktası olarak VI. yüzyılda hazırlanmış, şehirlilik adabının sistemlileştirilmesi olan Justinien'in Corpus Juris Civilis'ini almaktadır. Bu hukuk kodu Roma'da ve erken Bizans'ta şehir ilişkileri kapsamında oluşan bir hukuk düzeninin anlatımıdır. Batı Avrupa'da, XII. yüzyıldan beri şehirlerin tekrardan önem arz etmesiyle, şehir yaşamını düzenleyen Roma Hukuku tekrardan kullanılmaya başlanmıştır. Ancak, bu canlanmanın yanında getirmiş olduğu sivil kökenli terim ve uygulamalar, görülmemiş bir etki oluşturmuştur. XVII. ve XVIII. yüzyılda ise, Batı filozofları arasında bu kök bundan böyle özgürlüklerle birlikte kullanılmaya başlamıştır. Bu bağlamda terimin, bir "medenilik" anlayışıyla, Batı Avrupa'nın toplumsal tarihinde çok önemli bir sosyal tarih aşamasıyla ve tarih felsefesi alanında bir tartışmayla alakalı olduğu görülmektedir[44].

Freud, sivilleşme kavramını, insanın tabiat kuvvetlerine karşı korunması ve insanlar arasındaki ilişkilerin düzene sokulması, kısacası topluluğun kuvvetinin şahsi kuvvete üstün gelmesi olarak açıklamıştır. Bu noktadan hareketle, toplum nitelemesini hak eden her insan topluluğu sivildir. Topluluk, üyelerinin sonsuz şahsi hürriyetlerinden caymalarını sağladığı anda, sivilleşme başlayacaktır. Siyasal içgüdüsel isteklerin tatmin edilmesi için verilen mücadele, kaostan hukuki düzene, sistematik kuvvet ilişkilerine dayanan politik iktidara geçmiştir. Sivilleşmenin bu perspektiften algılanması, insanlar arası ilişkilerin düzenlenerek ortak bağlayıcı kuralların oluşturulması noktasında hem bir tarihsel aşamaya, hem de kaosun bırakılması bağlamında belirli bir medeniyet düzeyine işaret etmektedir[45].

[44] Ş. Mardin, "Sivil Toplum", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, İletişim Yayınları, 24. Baskı, İstanbul, 2016, s. 9, 10.
[45] Ş. Anbarlı, **Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2006, s. 59.

Modern çağdaki şehir sakinleri, haksızlığın yaşandığı durumlara doğrudan müdahale etmeye başlamış ve devamında bu durumlara her kesimden insan müdahil olmuştur. Dolayısıyla, vatandaşlık hareketleri hızlanmıştır. Bunun sonucunda, modern çağda birey vatandaş olarak ifade edilmiş ve bireyin toplumda yer bulması için koyulan hak ve yükümlülükler ile birey, kendini var etmiştir[46]. Sivilin, "medeni" anlamına gelmesinin sivil itaatsizlik bağlamında değeri, bu direnme şeklinin belirli bir gelişmişlik düzeyindeki kurallarının olması açısından önem arz etmektedir[47].

B. İTAAT VE İTAATSİZLİK KAVRAMLARI

"İtaat kelimesi Türkçe Sözlükte, "söz dinleme, boyun eğme, buyruğa uymak"; itaatsizlik kelimesi ise, "itaatsiz olma durumu veya itaatsizce davranış" olarak tanımlanmıştır"[48].

İtaat, Howard Newby tarafından, "toplumsal etkileşimin, geleneksel otoritenin kullanılmasını gerektiren durumlarda ortaya çıkan biçimi" şeklinde tanımlanmıştır. Burada tabi olan aktör veya grup, itaatkâr davranmayı gerekli görmektedir. Belirtmek gerekir ki Newby, bu tutumu mutlaka statükonun normatif biçimde onaylanmasıyla aynı anlamda yorumlamaz. Newby'ye göre, itaatkâr bir durumun, özellikle itaatkâr tutumlar içermesi gerekmez, eşit olmayan bir güç ilişkisi çerçevesindeki beklentilerle uyumlu olması yeterlidir[49].

Fromm, iki tür itaatten bahsetmektedir. Bunlardan ilki, dışadönük itaattir. Dışadönük itaat, bir insana, bir kuruma veya bir kuvvete boyun eğmektir. Bunun anlamı, insanın kendi özerkliğinden vazgeçmesi, kendi iradesi ve yargısı yerine başka bir kuvvet tarafından yargılanmayı ve onun iradesini kabullenmesidir. Diğeri ise,

[46] S. Demirel, **Sivil İtaatsizlik ve Sosyal Medya**, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018, s. 16, 17.
[47] Ş. Anbarlı, 2006, s. 61.
[48] Türk Dil Kurumu, 1998, s. 1121.
[49] G. Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, Çevirenler: Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2005, s. 368.

içedönük itaattir. İçedönük itaat, kişinin kendi aklına veya inancına boyun eğmesidir. Kendi inancı ve yargısı gerçekten kişiye aitse, o kişinin bir parçasıdır[50]. Fromm'un dışadönük itaatinin, otoriteye bağlılığa onayının bir sonucu olduğu görülebilir. Bununla beraber, her iki itaat şeklinin de kuvvete boyun eğme ile neticelenmesi muhtemeldir. Kişi, kuvvete itaatini, aklıyla ve inancıyla tercih edebilir ya da kendi özerkliğini yok sayarak gerçekleştirebilir. İçedönük itaatin, kuvvete uyma olarak belli edilebilmesi için, kişinin bu durumu öncelikle kendi fikrinde ve inancında çözüme ulaştırması gerekmektedir. Bu bağlamda otoritenin emir ya da kararlarına, kişinin razı ve gönüllü olarak uyması, meşruluğu sağlamada ayırt edici unsur olmaktadır[51].

"İnsanlar farklı süreçler sonucunda farklı uyma davranışlarında bulunurlar. Bu davranışlar, itaat, özdeşleşme ve benimsemedir. İtaat sonucu uyma davranışının temelinde, uyulanın, uyanın üstündeki gücü ya da kontrolü vardır. Örneğin, trafik polisinden ceza almamak için belirli bir hızın altında giden kişinin, bu uyma davranışı, polisin onun üstündeki kontrolüne dayanır. Kişi, etrafta polis olmadığından emin olursa, o zaman hız yasağına uymayacaktır. Sosyal uyma davranışı, özdeşleşme süreci sonunda da ortaya çıkabilir. Burada birey, bir kişinin ve/veya bir grubun düşüncesine, ona/onlara benzeyebilmek için uyar. Özdeşleşme sonucu uyma davranışının temelinde, uyulanın cazibesi ve değeri vardır. Uyulanın, uyanın gözündeki değeri devam ettikçe uyma davranışı da devam eder. Eğer bu değer kaybolursa, uyma davranışı da ortadan kalkacaktır. Örneğin, bir kişi hızlı araç sürmeyi sevmemektedir, çünkü onun çok sevdiği annesi de hızlı araç sürmeyi sevmemektedir. Kişi, bu davranışı ile sevdiği ve takdir ettiği annesine benzemektedir. Hızlı gitmemesinin sebebi kendi inanışından kaynaklanmamaktadır. Sırf annesi böyle düşündüğü ve istediği için hızlı gitmemektedir. Ancak, kişi annesine kızarsa ya da ters düşerse, hızlı gitmemekten vazgeçebilir.

[50] E. Fromm, **İtaatsizlik Üzerine**, Çeviren: Ayşe Sayın, Yaprak Yayınları, İstanbul, 1987, s. 10.
[51] Ş. Anbarlı, 2006, s. 62.

Benimseme ya da kendine mâl etme davranışında kişi, bir kurala ya da görüşe, onun gerçekten doğru olduğuna inandığı için uyar. Burada uyulanın düşüncesi, uyan için inanılır bir düşüncedir. Uyma davranışının temelinde bu inanma, doğru olarak kabul etme durumu vardır. Örnek vermek gerekirse, kişi eğer hız yasağının önemine gerçekten inanıyorsa, polis kontrolü olmasa bile, kimse ondan yavaş gitmesini istemese de, sırf bu trafik kuralını gerçekten benimsemiş olduğu için yavaş gidecektir. İtaatin sağladığı yarar, insanlar tarafından kabul edilmek, ödüllendirilmek ya da cezalandırılmamak şeklinde düşünülebilir. Özdeşleşmenin yararı, kişiye değer verdiği kimselere benzeme, onlar gibi olduğunu hissetme duygusunu sağlamasıdır. Benimseme ya da kendine mâl etmenin kişiye sağladığı yarar ise, onun doğruyu anlama ve uygulama gereksinmesini tatmin etmesidir"[52].

Weber'e göre itaat, doğaüstü güçlerin ya da iktidar sahiplerinin intikam alacağı korkusu, fani dünyada ya da ahirette ödüllendirilme gibi güçlü korku ve umut duyguları tarafından belirlenir. Devlet var olacaksa, egemenlik altındakilerin, egemen güçlerin sahip olduklarını iddia ettikleri otoriteye itaat etmeleri gerekir[53]. Weber, siyasal bir rejimin toplumun gözünde meşru otoriteye sahip olabilmesini sağlayan üç otoriteden bahsetmiştir. Bunlar, geleneksel otorite, karizmatik otorite ve yasal-rasyonel otoritedir. Söz konusu otoritelerin ayrı ayrı hepsi ideal tiptir. Bir rejimde aynı anda birden fazla meşruiyet tipi bulunabilir. Geleneksel meşruiyet, politik meşruiyetin mirasa ve geleneğe dayanan birinci tipidir. Bu rejim tipinde, yönetimin yasa ve emirlerine uymayı sağlayan temel etken şefe, krala veya aileye olan kişisel sadakattir. Bu tipe en yakın rejimlere sahip olan, Kuveyt ve Suudi Arabistan devletleri, örnek olarak gösterilebilir. Karizmatik otorite, şahsi politik lider özelliklerine sahip olan kişidir. Bu kişiler bir çeşit kahraman görünerek, takipçilerine kendi kurallarına uymalarını aşılamaktadırlar. Napolyon, Hitler,

[52] Ç. Kağıtçıbaşı, **Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar**, Evrim Yayınları, 16. Basım, İstanbul, 2014, s. 93, 94, 95.
[53] M. Weber, **Sosyoloji Yazıları**, Çeviren: Taha Parla, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2004, s. 133, 134.

Mussolini, Lenin, Humeyni ve Kaddafi, karizmatik otoriteye örnek olarak gösterilebilir. Bu rejim tipinde kamu yönetimi, geleneksel yönetimin veya ehliyet ve liyakat esaslarına göre devşirilmiş tarafsız bürokratların elinde değildir. Kamu yönetimi, lider tarafından geliştirilen ve yönlendirilen ideolojiye, dini inanca, ileri görüşe veya bilgeliğe inanan takipçilerin elindedir. Yasal-rasyonel meşruiyet tipi ise, günümüzde birçok modern devlet tarafından kullanılmaktadır. Bu rejim tipinde, sadakat bir kişiye veya yönetici aileye değil, yetkileri yazılı bir anayasa ile tanımlanmış olan kişilik dışı bir dizi kurumlar dizgesine aittir[54].

Vatandaşın siyasal rejime itaati konusunda, Kant'ın ve Hobbes'un düşünceleri her ne kadar uyuşmasa da, iki düşünürün itaat konusundaki düşünceleri benzer özellikler taşımaktadır. Hobbes, vatandaşların egemene karşı itaatsizliğini net bir şekilde yasaklamıştır. Kant ise devletin, dünya vatandaşlığı ve sonsuz barış idealini gerçekleştirecek, her halde ve zamanda geçerli olacak, evrensel ilkeleri bulunan bir anayasasının ve cumhuriyeti esas alan bir örgütlenmesinin olması gerektiğini vurgulamıştır. Kant'a göre, bu ilkelerle oluşturulmuş düzen içerisinde, bireyin egemen güce itaat etmesi bir görevdir ve bireyin bu düzene karşı her türlü itaatsizliği meşru değildir[55].

Siyasal alanda, yönetilen ile yöneten ilişkisinde itaatsizlik, iktidar karşıtlığının göstergesidir. İktidarı sınırlandırmak için yapılan eylem, eğer iktidar olmak için yapılıyorsa, bu durum itaatsizliğin tekrar iktidar üretmesine sebep olacaktır. Bu yüzden itaatsizlik ediminin, iktidar özlemi taşımaması gerekir[56].

[54] H. Bal, "Siyaset Teorisinde Otorite Kavramı", **Journal of Turkish Studies**, Volume: 9, Issue: 2, 2014, s. 251, 252.
[55] V. Tokgöz, **Sivil İtaatsizlik**, Cumhuriyet Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2019, s. 7.
[56] V. Tokgöz, 2019, s. 9.

"Vatandaşların yönetimlere itaatini ve sivil itaatsizliğin kaynaklarını belirleme noktasında, siyasal yükümlülük, siyasal sadakat ve siyasal görev anahtar kavramlardır. Siyasal sadakat, bireyin yasaya itaat etme yükümlülüğüyle beraber düşünülebilir. Ancak, sadakat kavramı, siyasal yükümlülüğün üzerinde bir yerdedir. Bireylerin ve vatandaşların, devlete karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu yasal ve/veya ahlaki davranışlar bağlamında siyasal yükümlülük, bir zorlama-zorlamanın göstergesi sayılabilir"[57].

Siyasal yükümlülük ilk olarak, vatandaş ile yasalar arasında çok sıkı bir bağ önerme eğilimindedir. Bu öneri, vatandaşın bu yasalara sıkı sıkıya bağlı kalmasıdır. Ancak, sadakat böyle bir öneri taşımamaktadır. Siyasal sadakat daha ziyade, vatandaşın yasalarla ilgili özel veya karakteristik bir duruşa sahip olduğunu göstermektedir. Ancak, bir kişinin itaatle sıkı bir şekilde bağlı olduğuna dair bir öneri yoktur. İkinci olarak, siyasal yükümlülük çoğu zaman kişinin yasalara uyma konusundaki ahlaki yükümlülüğü olarak yorumlanır. Ancak, siyasal sadakat böyle bir yük taşımamaktadır. Çünkü kişinin yasalara karşı duruşunun, öncelikli olarak ahlaki bir mesele olduğuna dair herhangi bir öneri yoktur[58].

Birçok düşünür, siyasal yükümlülük ve siyasal görev arasında ayrım olduğunu dile getirir. Siyasal yükümlülüğe sahip olmak, onlar için, kişinin bu yükümlülüğü bir tür işlem yoluyla gönüllü olarak, bir söz veya bir anlaşma ile üstlendiği anlamına gelir. Ancak, siyasal görevler böyle gönüllü bir işlem anlamına gelmez. Bununla birlikte, siyasal sadakat, bağlı olmanın bu sürümlerinden birini barındırabilir; dolayısıyla, özellikle de bu nedenle hizmet verebilir[59].

[57] Ş. Anbarlı, 2006, s. 65.
[58] R. Martin, **A System of Rights**, Clarendon Press, Oxford, 2003, s. 185.
[59] R. Martin, 2003, s. 185, 186.

Duverger, bireylerin, toplumsal norm ve değer sisteminin iktidar sahibi yapmadığı bir kişiye neden itaat ettikleri konusunda, zorlamaya dayanan güç ve saygınlığa dayanan güç olmak üzere, ikili bir ayırıma gitmiştir. Bir kişi, bir başka kişiyi, silah, tehdit gibi maddi ve/veya manevi araçlarla zorluyorsa; burada zorlamanın en cebirsel şeklinden söz edilir. Bürokratik bir aygıt, vatandaşlara, itiraz etme hakkına sahip oldukları bir konu hakkında baskı yapıyor ve sabırları tükenen vatandaşların direncini kırıyorsa; cebir, üstü örtülü bir şekle girer, zorlama ise, yine gerçek bir zorlama olmaya devam eder. Eğer güç saygınlığa, önemsenmeye yani boyun eğen kişinin kendiliğinden benimsediği bir çeşit ahlaksal üstünlüğe dayanıyorsa, burada zorlamadan bahsedilemez. Burada bahsi geçen durumla özdeşleşen kavram liderliktir. Lidere, topluluk tarafından tanınan bir iktidardan ötürü değil; sadece saygı duyulduğundan dolayı itaat edilir[60].

C. SİVİL İTAATSİZLİK KAVRAMININ TANIMLARI

1. Geniş Tanım

Sivil itaatsizliğin geniş tanımı, genellik özelliği ile birçok eyleme sivillik niteliği verecek unsurlara sahiptir. Bu unsurlar eylemsel platformun sivillik niteliğini mümkün olduğunca geniş ve saf olarak tutulabilmesi için sınırlı tutulmuşlardır[61]. Geniş tanımın unsurları genellikle, hukuk normuna bilinçli olarak itibar edilmemesi, eylemin kamuya açık olması ve itaatsizliğin devrimsel olmayıp, tersine sisteme içkin bulunmasıdır. Geniş tanımda sivil itaatsizlik, neredeyse niteliksiz bir yasa ihlali sayılabilecek şekilde tanımlanmıştır[62]. Bu nedenle bu tanım çok fazla taraftar kitlesine ulaşamamıştır. Ancak, Alexander M. Bickel, Howard Zinn ve Michael Bayles'in bu konudaki düşüncelerine yer vermeden geçmeyeceğiz.

[60] M. Duverger, **Siyaset Sosyolojisi**, Çeviren: Şirin Tekeli, Varlık Yayınları, İstanbul, 1982, s. 190, 191.
[61] E. Eser**, Sivil İtaatsizlik**, Çankaya Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s. 7, 8.
[62] H. Ökçesiz, 1994, s. 108, 109.

Bickel'e göre sivil itaatsizlik, ahlaki veya siyasal nedenlerle, kamu politikalarını, eylemlerini ve toplumun sosyal koşullarını değiştirmek amacıyla; yine ahlaki ve siyasal nedenlerle, geçersiz veya yozlaşmış kabul edilen, ancak daha önce bu nedenlerle sorgulanmamış, mevcut yasal düzenin de bu sorgulamaya izin vermediği, yasalara uymama durumudur[63].

Zinn'e göre sivil itaatsizlik, toplumsal bir amaç için, yasanın kasıtlı olarak ihlal edilmesidir. Özel bir amaç ya da kişisel bir menfaat için yasayı ihlal etmek sıradan bir suç eylemidir, sivil itaatsizlik değildir[64].

Bayles, sivil itaatsizliği, "yasadışı olduğuna inanılan ve ahlaki açıdan zorlayıcı nedenlerle yapılan, seçici ve aleni eylemler" olarak tanımlamıştır. Bu tanım sıradan kullanıma ait olmayabilir, ancak etik analize ihtiyaç duyan ve büyük olasılıkla sıradan kullanımla ifade edilenden daha küçük olmayan, geniş bir davranış yelpazesini ifade eder. Bayles, bu tanımla ilgili beş noktaya parmak basmıştır. Birincisi, yasal eylemler, protesto eylemleri olarak ve ahlaki açıdan zorlayıcı nedenlerle yapılsa bile, sivil itaatsizlik oluşturmaz. İkincisi, eylemci bir yasayı ihlal ettiğinin farkında olmalıdır, aksi takdirde yasadışı bir işlem yapma niyeti belirlenemez. Üçüncüsü, sivil itaatsizlik, eylemcinin yasa ihlalini yetkililerden gizlemeye çalışmaması yönüyle alenidir. Dördüncüsü, sivil itaatsizlik seçicidir; eylemci, tüm siyasal ve yasal sisteme değil, ahlaki olarak belirli yasalara, düzenlemelere veya politikalara karşı çıkar. Son olarak, bu tanım hem şiddetsiz hem de şiddetli eylemleri içerir. Bazı düşünürler, sivil itaatsizliğin yalnızca sivil, şiddet içermeyen itaatsizliği ifade ettiğini savunmuşlardır. Kavramın bu şekilde yapılan tanımlanmalarında sivil itaatsizliğin meşruluğu tartışılırken, şiddetin asla meşru olamayacağından hareket edilmektedir. Şiddet kullanımının meşruluğu

[63] A. M. Bickel, "Civil Disobedience and the Duty to Obey", **Gongaza Law Review**, Volume: 8, No: 2, 1973, s. 208.
[64] H. Zinn, "Law, Justice and Disobedience", **Notre Dame Journal of Law, Ethics & Public Policy**, Volume: 5, Issue: 4, 1991, s. 900.

sorunu büyük önem taşıdığından, bu sorunla açıkça yüzleşilmeli ve tanımlarda bu unsur göz ardı edilmemelidir[65].

2. Baskın Tanım

Geniş tanımın unsurlarına şiddetsizliği ekleyerek baskın tanıma ulaşabiliriz. John Rawls ve Hugo Adam Bedau'nun sivil itaatsizlik tanımları, baskın tanım için temel oluşturmaktadır[66].

Rawls, vatandaşların devlete itaat etmelerinin esas koşulunu, onun siyasi adalet anlayışına dayandırmaktadır. Vatandaşların devlete itaat etmemelerinin temel nedeni, devletin adil olmaması veya vatandaşlara adil davranmamasıdır. Rawls'un sivil itaatsizliği, kendi devlet anlayışı için geçerlidir. Rawls'un adalet anlayışının evrensel bir geçerliliği bulunmamaktadır; dolayısıyla, sivil itaatsizlik sadece liberal ve demokratik toplumlar için geçerlidir. Ancak, sivil itaatsizliğin bahsi geçen toplumlar için geçerli olması bazı koşulların varlığına bağlıdır. İlk olarak, bahsi geçen toplumların temel yapısı, hemen hemen adil olmalıdır. İkinci ve ilk koşula bağlı olarak, bahsi geçen toplumlarda meşru bir demokratik otoritenin var olması gerekmektedir. Sivil itaatsizlik, bu tür bir otoriteye karşı, ciddi adaletsizlik durumları nedeniyle ortaya çıkmaktadır[67].

Rawls, sivil itaatsizliği, kanunların veya hükümet politikalarının değiştirilmesini hedefleyen, kamuoyu önünde uygulanan, şiddet unsuru taşımayan, vicdani, ancak yasal olmayan siyasal bir eylem olarak ifade eder. Öncelikle, bu tanım sivil itaatsizlik eylemiyle, protesto edilen kanunun ihlal edilmesi mecburiyetini getirmez. Tanım, doğrudan ve dolaylı sivil itaatsizliğe izin vermektedir. Olması gereken de budur, çünkü bazen haksız olduğuna inanılan bir kanunu ihlal etmemek ya da bu tür siyasetlere karşı

[65] M. Bayles, "The Justifiability of Civil Disobedience", **The Review of Metaphysics**, Volume: 24, No: 1, 1970, s. 4, 5.
[66] H. Ökçesiz, 1994, s. 109.
[67] G. Özkök, **John Rawls'ın Adalet Görüşü Bakımından Devlet Problemi**, Hacettepe Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1999, s. 250, 253.

doğrudan protesto eylemlerinde bulunmamak için önemli sebepler olabilir. Diğer taraftan, sivil itaatsizlik kanun karşıtı bir hareket olmalıdır. Sivil itaatsizlik hareketine katılanların gayesi yalnızca, kanunun anayasaya uygunluğunun tecrübe edildiği bir deneme yapmak olmamalıdır. Söz konusu düzenlemenin anayasaya uygunluğuna karar verilmesi durumunda bile, direniş devam ettirilmelidir. Açıklanması gereken diğer bir husus da, sivil itaatsizliğin yalnızca politik iktidarı kontrol eden çoğunluğa hitap etmesi sebebiyle değil, politik ilkelerden yani anayasayı ve toplumsal kurumları genel olarak düzenleyen adalet ilkelerinden yola çıkıp, bunlarla haklı gösterilmesi nedeniyle de politik bir eylem oluşudur[68].

Rawls, sivil itaatsizliğin üç koşul altında haklı gösterilebileceğini savunmuştur. İlk şarta göre, sivil itaatsizlik, açık ve net bir şekilde anlaşılan haksızlıklara yönelik olmalıdır. İkinci şart ise, siyasal çoğunluğa yapılan içten çağrıların başarısızlığa uğramış olması ve yasal düzeltme yollarının tıkanmasıdır. Başka bir deyişle, sonuç getirecek yasal yolların denenmiş ve tüketilmiş olması gerekir. Üçünce şarta göre, sivil itaatsizlik eylemlerinin anayasal düzenin işlerliğini tehdit etmemesi gerekir. Sivil itaatsizliğe başvurabilecek birçok grup olabilir. Bu grupların hepsinin birden eyleme geçecek olması, anayasal düzeni sarsabilir; bunun sonucunda da, anayasal sistemin işlemesi tehlikeye düşebilir. Bu durumda, kanun ve anayasaya olan saygıyı ortadan kaldırmamak ve kimseye zarar verebilecek bir duruma neden olmamak koşuluyla, sivil itaatsizliğin uygulanma boyutuyla ilgili bir sınır konulabilir[69].

Bedau, sivil itaatsizliği, hukukun üstünlüğü çerçevesinde, hükümetin bazı yasalarını, politikalarını veya kararlarını engellemek veya protesto etmek amacıyla, yasadışı, aleni, şiddetsiz ve vicdanlı bir şekilde işlenmiş eylemler olarak görmektedir. Bedau, sivil itaatsizliğin hem doğrudan bir eyleme, hem de dolaylı bir eyleme konu

[68] J. Rawls, "Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı", Çeviren: Yakup Coşar, **Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik**, Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 1997, s. 56, 57, 58.
[69] J. Rawls, 1997, s. 61, 63, 64.

olabileceğine dikkat çekmektedir. Askere çağrılan birinin askere gitmeyi reddetmesi, siyahi birisinin ırkına göre kendisine ayrılan bölümde yemek yemeyi kabul etmemesi doğrudan sivil itaatsizlik kategorisine girerken; siyahilerin ırksal adaletsizlikleri protesto etmek için bir yere izinsiz girmeleri, öğrencilerin askeri-endüstriyel-üniversite kompleksini protesto etmek için bir başlangıç törenini kesintiye uğratmaları ise dolaylı sivil itaatsizlik kategorisine girer[70].

3. Dar Tanım

Baskın tanımın unsurlarına, sivil itaatsizlik eyleminin sonuçlarına boyun eğmeye hazır bulunma davranışını ilave ederek dar tanımı elde edebiliriz. Nicolaus Fleisch'in sivil itaatsizlik tanımı, tipik bir dar tanım örneğidir.

"Fleisch'nin tanımı şöyledir: Sivil itaatsizlik, devlet gücünün üçüncü kişilerce de açıkça görülebilir ve anlaşılabilir derecede, haksızlık olarak duyumsanan bir edimine karşı, kaba kuvvet kullanılmadan ve kamuya açık olarak gerçekleştirilen bir protesto eylemidir. Bu eylem dikkate değer bir siyasi-ahlaki motivasyondan kaynaklanır, en azından bir adet suç kalıbına uygun bir hukuk ihlalini içerir ve norm ihlalinin hukuki sonuçlarına katlanmaya hazır bulunmak tutumunu taşır"[71].

Ralf Dreier, John Rawls'ın tanımından hareket ederek, sivil itaatsizliğin, kamuya açık, şiddetsiz, siyasi ve ahlaki motivasyona sahip bir itaatsizlik edimi olduğunu saptamıştır. Dreier'e göre sivil itaatsizlikten bahsedebilmek için, protesto ağır bir haksızlığa karşı yapılmalı, eylem amacına uygun olmalı, yani seçilen araç başarı umudu vermeli ve gerekli bulunmalıdır. Protesto hedefi yasal yollarla ulaşılabilir olmamalı, üçüncü kişilerin haklarıyla ve menfaatleriyle temas, olabildiği kadar kısıtlı tutulmalıdır.

[70] H. A. Bedau, "Civil Disobedience and Personal Responsibility For Injustice", **Civil Disobedience In Focus**, Routledge, New York, 2002, s. 50, 51.
[71] H. Ökçesiz, 1994, s. 110.

Bunların haricinde araç makul olmalı, yani kanun ihlalinin sonuçlarıyla ulaşılmak istenen hedef arasında makul bir ilişki bulunmalıdır[72].

"Jürgen Habermas da aynı tanımdan hareket etmiştir. Habermas'ın tanımı ise şu şekildedir: Sivil itaatsizlik, yalnızca kişisel inanç ya da çıkarlara dayandırılamayacak, ahlaki olarak gerekçelendirilen bir protesto eylemidir. Sivil itaatsizlik, kural olarak önceden ilan edilen ve polisin devamını kestirebileceği, aleni bir edimdir. Sivil itaatsizlik, hukuk düzenine karşı genel bir itaatsizlik amacı gütmeden kurallardan birinin ya da birkaçının kasti bir şekilde ihlalini içerir ve ihlalin yasal sonuçlarını üstlenmeye hazır olmayı gerektirir. Sivil itaatsizlik eyleminde ifadesini bulan ihlal sembolik özelliktedir"[73].

John Rawls, Jürgen Habermas ve Ralf Dreier'den ilham alan ve ayrıntılı tanım yapanlardan biri de Hans de With'dir. Ona göre bir eylemin sivil itaatsizlik olarak kabul edilebilmesi için beş koşulun gerçekleşmesi gerekir. İlk koşula göre, sivil itaatsizlik, ahlaki ve politik prensipleri savunmayı amaçlamalıdır. İkinci koşul, haksızlığın giderilebilmesi için tüm yolların denenmiş olmasıdır. Üçüncü koşula göre, protesto, kaba kuvvet kullanılmadan yapılmalı, önceden ilan edilmeli ve hakkaniyet ilkesi çerçevesinde gerçekleştirilmelidir. Dördüncü koşula göre, sivil itaatsizliğe katılan kişi, yaptırımlara katlanmaya hazır olmalıdır. Beşinci ve son şart ise, eylemcinin genel menfaat için sivil itaatsizlik eylemine girişiyor olmasının dikkate alınması gerektiğidir[74].

[72] H. Ökçesiz, 1994, s. 110, 111.
[73] J. Habermas, "Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denek Taşı, Almanya'da Otoriter Legalizm Karşıtlığı", Çeviren: Yakup Coşar, **Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik**, Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 1997, s. 121.
[74] H. Ökçesiz, 1994, s. 112.

Dünyaca ünlü Alman asıllı Amerikalı düşünür ve siyaset bilimci Hannah Arendt'e göre sivil itaatsizlik, anlamlı sayıda vatandaşın ya geleneksel değişiklik yollarının tıkandığına, yani itirazlarının artık dinlenip incelenmediğine ya da tersine, birtakım değişiklikleri gündemine alan hükümetin yasallığı ve anayasaya uygunluğu ciddi biçimde kuşkulu olan bir siyasette ısrar ettiğine inandıkları bir durumda ortaya çıkar[75].

Arendt sivil itaatsizliğe iki farklı işlev atfetmiştir. Bunlardan ilki, anayasal statükoyu korumak ve cumhuriyet anayasasının içeriğini ve karakterini kökten değiştirebilecek olağan kanun koyma yoluyla, yasal değişiklikleri yasaklamaktır. Konseylerin, özellikle daha yüksek olanların, radikal güçlendirmeler ve anayasa değişiklikleri başlatabileceği ve bunları normal mevzuatın yasal mekanizmalarını kurnaz bir şekilde manipüle ederek gerçekleştirebileceği düşünülemez. Örneğin, yüksek konseyler ve mahkemeler birlikte, orijinal vakıfları, kurulu anayasanın esas çekirdeğini ve cumhuriyetçi rejimin kimliğini tehdit edebilecek bir güçlendirmeyi başlatmak için, alt konseylerin kendilerine verdiği yetkileri gasp etmek isteyebilir. Böyle bir ihtimalde, geri çağırma araçlarından yoksun olan sivil muhalifler, kurumsallaşmış siyasetin resmi sınırlarının dışına çıkabilir ve konsey hükümeti tarafından işlenen ihlallere karşı anayasanın otoritesine doğrudan başvurabilirler. Sivil muhalifler ayrıca, yasadışı baskı yoluyla, anayasanın anlamını ve otoritesini geri kazanmaya, anayasanın anlamına ve otoritesine saygı duymaya ve uymaya zorlayabilir; olağan kanunları çiğneyerek, olağan kanun yapıcılığın başlattığı herhangi bir haksız değişikliğe karşı yüksek kanunun otoritesine itiraz edebilirler[76].

[75] H. Arendt, "Sivil İtaatsizlik", Çeviren: Yakup Coşar, **Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik**, Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 1997, s. 94.
[76] A. Kalyvas, **Democracy and the Politics of the Extraordinary**, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 285, 286.

İkinci durumda, sivil itaatsizliğin daha etkin ve yaratıcı bir rolü vardır. Sivil itaatsizlik, sadece anayasa ihlallerine karşı bir tepki olmanın dışında, ayrıca yasa dışı yollarla, anayasaya bir takım değişiklik ve düzeltmeler getirmektedir. Sivil muhalifler, bazı yaygın değişikliklere duyulan ihtiyacı vurgulamak için yasayı çiğnemektedirler. Dolayısıyla sivil itaatsizliği, yasadışı bir ıslah olarak görebiliriz. Arendt'in ifade ettiği gibi, yasa oluştuğunda değişimi dengede tutabilir ve meşrulaştırabilir. Ancak, değişimin kendisi her zaman yasa üstü bir işlemin sonucudur[77].

"Sivil itaatsizlik eylemi, bireysel değil, kolektif niteliklidir. Sivil itaatsizlik, bireyin tekil davranışı şeklinde ortaya çıkmaz. Dolayısıyla, bireyin tikel bir itirazı olarak başladığında bile, birey tarafından diğerlerinin de aynı itiraza katılmasını olası kılacak bir zeminde sunulduğu için, sivil itaatsizlik bir kolektif yapıyla ilintilidir"[78].

D. SİVİL İTAATSİZLİK OLGUSUNUN TEMEL UNSURLARI

Bazı hukukçular ve hukuk felsefecileri sivil itaatsizlik ile sıradan yasaların çiğnenmesi arasında bir fark olmadığını söylemektedirler. Ancak, Blackstone bunun açıkça yanlış olduğunu vurgulamakta ve her ikisini ayıran kriterlerin olduğunu belirtmektedir. Birincisi, sivil itaatsizlik yalnızca bencil veya ihtiyati nedenlerle değil, ahlaki nedenlerle veya vicdanla ilgili nedenlerle yapılır. İhlal, rahatsızlık hissettiren belirli yasaların haksız niteliğine, kamuoyunun dikkatini çekmek amacıyla yapılır. İkincisi, sivil itaatsiz, haksız olduğunu düşündüğü yasaları açıkça ve aleni olarak ihlal etmektedir. İhlal hiçbir anlamda gizli değildir, aslında yetkililer genellikle planlanan bir yasa ihlali öncesinde bilgilendirilir. Üçüncüsü, sivil itaatsiz, yasal makamlar tarafından tutuklanmaktan kaçınmamakta ve yasadışı eylemi nedeniyle yetkililer tarafından verilen cezadan kaçınmaya çalışmamaktadır. Tüm bu kriterler sivil itaatsizliği sıradan suç

[77] A. Kalyvas, 2008, s. 286.
[78] N. Toker, "Vicdani Ret, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmeme ve Direnme", **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 85.

faaliyetlerinden ayırmaktadır. Sivil itaatsizlik dediğimiz şey için gerekli olan dördüncü koşul, hukuk ihlalinin şiddet içermeyen bir nitelikte olması gerektiğidir. Bir kişinin kendisine ve/veya malına kasıtlı olarak zarar veren birey ya da gruplar, sivil itaatsizlik kapsamında değerlendirilemezler[79].

Tez çalışmamın bundan sonraki bölümünde, sivil itaatsizliğin temel unsurları, doktrinde ortak kabul görmüş şekilleriyle, kısaca açıklanmaya çalışılacaktır.

1. Yasaya Aykırılık

Sivil itaatsizlik, haksız bir uygulamaya karşı, tüm yasal yolların denenmesinden sonra girişilen yasal olmayan bir harekettir. Ancak, yasadışı harekete girişmek prensip olarak yasadışı teşkilatlanmayı ya da hareketi savunmak anlamına gelmemektedir. Bu yasadışı eyleme ancak, sonuç getirecek yasal yollar denenip, tüketildikten sonra başvurulur. Çünkü sivil itaatsizlik eylemcisinin yaptığı, var olan anayasal düzenin temel prensiplerine ya da toplumsal sözleşmeye temelden karşı çıkmak değildir. Aksine, sivil itaatsizlik eylemcisi, bu temel anlaşmanın ilkelerinin çiğnenmesinden duyduğu endişeyi ifade etmek için bu yola başvurmuştur. Bu anlamıyla sivil itaatsizlik yasal olmamasına karşın, meşru bir harekettir[80].

[79] W. T. Blackstone, "Civil Disobedience: Is It Justified?", **Southern Journal of Philosophy**, Volume: 8, Issue: 2-3, 1970, s. 233.
[80] Y. Coşar, "Sivil İtaatsizlik", **Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik**, Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 1997, s. 10.

2. Şiddetsizlik

Sivil itaatsizlik eylemindeki ihlal semboliktir. Protestonun şiddet içermeyen araçlarla sınırlandırılması esastır. Şiddetsizlik, sivil itaatsizliğin barışçıl bir protesto göstermesi gerektiği anlamına gelir. Sivil itaatsizlik amacına şiddet kullanarak ya da şiddet kullanımını tehdit ederek ulaşmaya çalışmaz[81].

Sivil itaatsizlik genel olarak düşmanlıkları artırmanın değil, düşmanlığı ortadan kaldırmanın, muhalifini yok etmenin değil, ikna etmenin bir yöntemi olarak düşünüldüğü için, şiddete başvurmak sivil itaatsizliğin hedefleriyle uyuşmamaktadır[82].

Sivil itaatsiz, şiddeti haklı gösterecek ve artıracak şekilde şiddete başvuramaz. Bütün hareketler gibi sivil itaatsizlik de zorunlu olarak fiziksel kuvvetten faydalanır. Bu tarz bir tesir, çevresinde şüphesiz değişimler yaratacaktır. Bu değişimleri, sivil itaatsizliğin varlık sebebi ve amaçları bakımından "şiddetsizlik" olarak niteleyebilecek seviyede sınırlamak zorunludur. Hukuk devletinde, sivil itaatsizliğin ancak, temel hakların ve özgürlüklerin korunması ve gerçekleştirilmesi için yapılabileceğini serdettiğimizde; kullanılan fiziksel kuvvetle üçüncü kişilerin, uğruna sivil itaatsizliğe girişilenden daha üstün bir temel hakkının ve özgürlüğünün çiğnenmesine izin verilemeyeceği mantıklı bir zorunluluktur. Örneğin, düşünce özgürlüğünü savunmak için, bir hastanenin acil servisine giden yegâne veya en kestirme yolu yürüyüş eylemiyle trafiğe kapamak, sivil itaatsizlik eylemi olamaz. Yaşam hakkı bu hiyerarşide şüphesiz daha yukarıda yer almaktadır[83].

[81] L. Huijun, **Towards The Reconciliation of Civil Disobedience and Democracy**, National University of Singapore Yayımlanmamış Doktora Tezi, Singapore, 2010, s. 33.
[82] Y. Coşar, 1997, s. 12.
[83] H. Ökçesiz, 1994, s. 121, 122.

"Devletin şiddeti nasıl ki özgürlük ve yasayla bağlı ise, sivil itaatsizin şiddeti de üçüncü kişilerin özgürlükleri ve temel hakları ile bağlıdır. Savunulan temel hakkın ve özgürlüğün, çiğnenen haktan daha üstün olması zorunluluğu, bu dengenin korunması gereğinin de bir sonucudur"[84].

Ayrıca haksız bir fiziki güç kullanımı olarak şiddetin, sivil itaatsizlik edimlerinden dışlanmasının önemli bir nedeni de, şiddetin asla sisteme içkin bir ifade tarzı olamayışıdır[85].

3. Kamuya Açıklık ve Kamuoyuna Çağrı

Sivil itaatsizlik yasal olmamasına karşın, gizli olmayan, aleni bir harekettir. Alenilik yalnızca harekete katılanların kendilerini gizlememelerinden ibaret değildir. Alenilik ayrıca, yapılan hareketin kamuoyunca algılanabilir özellikte olmasını da gerektirir[86].

Sivil itaatsizlik bir çağrı işlevini üstlenir. Dolayısıyla, sivil itaatsizlik mesajını, etkili olabilecek araçlarla ve uygun bir iletişim ağıyla, muhatabına ulaştırmayı amaçlamalıdır[87].

Alenilik konusunda, hareketin hesaplanabilir olması da önem arz eder. Hesaplanabilirlik, hareketin gerek ilerleyişi gerekse sonuçlarının, hareketin başında söylenenlere uygun olmasıdır. Ayrıca bahsetmek gerekir ki, hesaplanabilirlik, eylemcinin samimiyetinin ve inandırıcılığının, söyledikleriyle yaptıklarının ahenk içinde olmasının anlatımıdır. Hesaplanabilirlik bununla birlikte, hareketin terörize edilmesini ve/veya farklı biçimde sunulmasını ciddi şekilde engeller[88].

[84] H. Ökçesiz, 1994, s. 122.
[85] H. Ökçesiz, 1994, s. 122.
[86] Y. Coşar, 1997, s. 11.
[87] H. Ökçesiz, 1994, s. 121.
[88] Y. Coşar, 1997, s.11.

Sivil itaatsizlik eyleminde, eylemin başında belirlenen şeklinin değiştirilmemesi, başka bir deyişle eylemin başında söylenenlere uygun olması, eylemin hesaplanabilirliğini artırması kadar, eylemcinin ahlaki motivasyonu bırakmamasına dikkat çekmesi açısından da anlamlıdır. Böyle bir davranışta bulunarak, kamu vicdanına davette bulunan sivil itaatsizlik eylemcisi, toplumun adalet duygusuna seslenir. Sivil itaatsizlik eylemcileri, eylemi kamuoyu önünde alenen gerçekleştirirken, çoğunluğun adalet duygusuna seslenmek hedefiyle, meşru gördükleri taleplerini kabul etmeyi isteyip istemediğini düşünmesi için, kamuoyunu yönlendirirler. Rawls, sivil itaatsizliğin kamusal bir eylem olmasının sebebini, kamusal prensiplere başvurmasıyla ve kamuda aleni şekilde sergilenmesiyle izah etmektedir[89].

4. Ahlakilik

Bir eylem eğer yasal değilse, ahlaki de olamayacağı sıklıkla serdedilmektedir. Bu düşüncenin altında hukukun ahlakı yönettiği mantalitesi yatmaktadır. Ancak, yepyeni bir ahlak mantalitesi sunan sivil itaatsizlik, bu durumla çelişmektedir. Bir diğer durum da, kanuna itaatin bir kanun sorunu olduğudur. Yasal olmayan bununla birlikte gayrimeşru kabul edilmektedir. Bu fikir üstün hukuk gereklerini göz önünde bulundurma açısından totaliter bir ele alış biçimini göstermektedir. Bahsedilen yasallık ve ahlakilik tartışmaları, sivil itaatsizliğin yasa dışı bir hareket özelliğine karşılık, ahlak dışı sayılamayacağı yolundaki görüşlere kaynaklık etmemektedir. Sivil itaatsizlik kanuna karşıt bir hareket olarak, ahlakiliği yok saymadığını savunan nadir bir hareket çeşididir[90].

[89] Ş. Anbarlı, 2006, s. 77, 78.
[90] Ş. Anbarlı, "Baskıya Karşı Direnme Biçimi Olarak Sivil İtaatsizlik ve Meşruluğu Sorunu", **Yönetim Bilimleri Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 2, 2007, s. 82, 83.

Blackstone'a göre, sivil itaatsiz, eyleminin toplumu rahatsız edeceğini ve diğer vatandaşların haklarının yerine getirilmesini ihlal edebileceğini kabul etmektedir. Ancak sivil itaatsizlik eylemcisi, hareketi sonrası yasayı kabul ederek, itaatsizlik hareketine sahip çıkar ve başkalarının haklarına saygı duyduğunu gösterir. Burada üzerinde konuşulan, yüksek ahlaki sorumluluk duygusudur. Sivil itaatsizlik eylemcisinin yasadışı vicdani protesto eylemi şiddet ile karşılanırsa, sivil itaatsiz şiddete tepki vermez ve devlete karşı direnen isyancılardan ayrı bir yerde olduğunu gösterir[91].

5. Eylem Sonrası Sorumluluğu Üstlenmekten Kaçınmama

Sivil itaatsizliğin bir başka unsuru, sivil itaatsizlikle uğraşan protestocuların sadece barışçıl ve açık olmakla kalmayıp, aynı zamanda eylemlerinin cezasını ödemeye razı olmalarını gerektiren cezayı kabul etme istekliliğidir. Yani, sivil itaatsizler eylemleri için, hesap verebilirlikten kaçınmaya ya da yaptıklarını gizlemeye çalışmamalıdır. Aksine, öne çıkmalı ve yetkililerin onlara dayattığı herhangi bir cezayı kabul etmelidir[92].

Ancak bazı bilim adamları, sivil itaatsizlik eylemcilerinin, gönüllü olarak yetkili makamlara teslim olmaları gerektiğini kabul etmemektedir. Howard Zinn, sivil itaatsizlik cezasının kabul edilmesinin çelişkili olacağını savunmaktadır. Zinn'e göre çelişki, sivil itaatsizlik eylemcilerinin ilk olarak, yasaları çiğneme eylemleriyle yasaya saygısızlık etmeleri ve daha sonra yasaya saygılarını göstermek amacıyla yasal cezayı kabul etmeleri gerçeğinde yatmaktadır. Haksız yasalara itaatsizlik etmek doğru ise, bu yasaları çiğnemek için haksız cezaya itaatsizlik etmek doğru olmalıdır. Paul Power da, cezayı kabul etme isteğinin kabul edilemez olduğunu vurgulamaktadır. Power'a göre, hapis cezasını kurallara katılım olarak kabul etmek, aniden bir itaat ruhuna geçmek, protestonun ciddiyetini yok saymaktır. Ancak, sorun sivil itaatsizliğin yanlış

[91] W. T. Blackstone, 1970, s. 233, 234; S. Anbarlı, 2007, s. 84.
[92] L. Huijun, 2010, s. 43.

anlaşılmaları üzerine inşa edilmiştir. Birincisi, Zinn sivil itaatsizliğin amacını yanlış anlamaktadır. Sivil itaatsizlik, siyasi sistemi devirmek veya yeni bir hükümet kurmak değildir. Bu sadece bazı yasalara karşı bir protesto eylemidir. Sivil itaatsiz bu yasalardan bazen yakınsa da, hâlâ daha büyük siyasi sisteme sadıktır. Sivil itaatsizin, kanun tarafından verilen cezayı kabul etmesi, sadece sorunun çözülmesinde yetkililerle işbirliği yapmaya istekli olduğunu göstermek içindir. Dolayısıyla, Zinn'in önerdiği gibi bir çelişki yoktur. İkincisi, sivil itaatsizin cezayı kabul etme isteği, onun suçlu olduğunu ya da hükümetin kendisini cezalandırmaya uygun olduğunu kabul etmesi gerektiği anlamına gelmez. Bu sadece kimliğini gizlemeye çalışmaması ve yetkililer onu cezalandırmak isterse, barışçıl bir şekilde cezalandırılması gerektiği anlamına gelir. Olası savunmaları yükseltmek, cezaya gönüllü olarak boyun eğme zorunluluğu ile tutarsız değildir. Sivil itaatsiz, davasının doğruluğunu ve kanunun adaletsizliğini göstermek için mahkemede kelimelerle savaşmaya devam etmeyi seçebilir. Bu açıdan, cezaya gönüllü olarak boyun eğmek, Power'ın iddia ettiği gibi, protestonun ciddiyetinin bir göstergesi olduğuna karar vermek için doğru değildir[93].

III. SİVİL İTAATSİZLİĞİN ÖNCÜLERİ

A. SOKRATES

Sivil itaatsizlik konusunda akla gelen ilk isimlerden biri, tüm zamanların en büyük düşünürlerinden biri olarak kabul edilen Sokrates'tir. Sağlam ve güvenilir bir bilgiyle ancak ahlakiliğe ulaşılabileceğini iddia eden Sokrates, ömrü boyunca edimlerinde sürekli aleni bir yol takip izlemiş ve şiddeti reddederek iknayı benimsemiştir. Sokrates ayrıca, doğru olduğunu benimsediği idealler uğruna, her çeşit zulme hazır olduğunu ortaya koyarak, bir sivil itaatsizlik modeli olmuştur[94].

[93] L. Huijun, 2010, s. 45, 46, 47.
[94] Ş. Nişancı, 2000, s. 112.

Sokrates kendinden önceki Sofist akımdan ayrılarak, Sofistlerin aksine insanı, felsefi düşüncenin temeline yerleştirmiştir. Bu nedenle Delphi'li kahinlerin eski bir sözü olan ve kendini tanı anlamına gelen, "Gnothi Seauton" sözünü benimsemiştir[95].

Sokrates, "diyalektika" adını verdiği, oldukça saldırgan üslubu olan bir sorgulama yöntemi geliştirmiştir. Sokrates bu yöntemle hem rakiplerinin çelişkilerini ortaya çıkarmış, hem de gerçeğe ulaşma yolunu bulmuştur[96]. Sokrates'in felsefesi Atina'da epey ses getirmiş ve büyük yankı uyandırmıştır. Henüz otuz yaşındayken, Delphi'li kahinler tarafından, bütün insanların en bilgesi olarak tanımlanmıştır. Ancak Sokrates, dürüstçe davranmayıp, buna inanmış gibi görünmüş ve çok fazla şey bilmediğini söylemiştir[97].

Sokrates felsefesi ile şüphesiz çok sayıda hayran kazanıyor olmasına rağmen, pek çok düşman da edindiriyordu. Sokrates'in düşmanlarının uzun süren çabaları sonuç veriyor ve Sokrates M.Ö. 399 yılında, devletin tanrılarını yok saymak ve gençleri baştan çıkarmak suçlarından mahkemeye veriliyordu[98].

Sokrates'in beş yüz kişiden oluşan kurulca yargılanması esnasında yaptığı savunma, bir demagoji ve ironi becerikliliğinin sunumudur. Platon tarafınca kaleme alınan Sokrates'in savunmasında, sivil itaatsizlik kavramını tanımlayan birçok unsurun varlığı görülmektedir. Sokrates'e isnat edilen suçlamalara konu eylemlerinde şiddet unsuruna rastlanmamaktadır. Platon, düşünürün eylemlerinden dolayı yargılanmaktan kaçmayarak, eylemin sonucuna katlanma bilinci, ahlaki motivasyonunun yüksekliği kadar cezaya katlanma sorumluluğuna da dikkat çekmektedir[99].

[95] P. Strathern, **90 Dakikada Sokrates**, Çeviren: Mehmet Ukşul, Gendaş Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 1997, s. 21.
[96] Platon, **Sokrates'in Savunması**, Çeviren: Samih Rifat, K Kitaplığı, İstanbul, 2002, s. 20.
[97] P. Strathern, 1997, s. 24.
[98] P. Strathern, 1997, s. 26, 64.
[99] Ş. Anbarlı, 2006, s. 94.

"Sokrates'in gençleri baştan çıkarmak suçlamasına verdiği cevap şu şekildedir: Benim sokaklarda dolaşarak genç, yaşlı hepinizi bedeninize, paraya pula değil, her şeyden önce canın, tinin eğitimine, yetkinliğine önem vermeniz gerektiğine inandırmaktan başka bir ereğim yok. Bakın gene söylüyorum size; zenginlikle, parayla pulla elde edilmez erdem, ama zenginlik, genel olsun özel olsun her türlü iyilik ancak erdemden gelir"[100].

Sokrates bu ifadeleriyle, gençleri yoldan çıkartmadığını, aksine gençleri erdem sahibi olmaya yönlendirdiğini belirtmiştir. Buradan hareketle, filozof kendisini, yoldan çıkarıcı olarak değil, bir eğitici olarak görmüş ve ceza olarak bir yere sürülse bile, bu meşgalesini devam ettireceğini dile getirmiştir. Olsen, Sokrates'in vicdani itaatsizliğini veya cezaya itaat ederek sergilediği ahlaki durumunu açıklarken esas kaynağını, Sokrates ve arkadaşı Crito[101] arasındaki karşılıklı konuşmalardan almıştır. Kanun adamları, Sokrates'in savunmasını, "vicdana önem vermeyerek yasaya itaat etmek gerekir" biçiminde anlamıştır. Oysa Olsen, Sokrates'in yaptığı seçimin ve arkadaşı ile karşılıklı konuşmalarının bir alternatifini göstermeye çalışmaktadır. Olsen ayrıca, Sokrates'in Yunan yasalarına itaat etmek yerine, Yunan gelenek ve göreneklerine karşı gelmesini işaret ederken, esasen onun ölümden korkmadığına parmak basmaktadır. Bu bakış açısı, ahlaken onaylanabilir vicdani itaatsizlik tutumunun insanlar gözetimindeki kuşkuların büyümesine neden olacaktır. Sokrates, yasaya itaati savunmasına ya da cezaya nezaketle riayet etmesine karşın aslında eşitlikçi bir düzen kurmak için radikal şekilde kışkırtıcı davranışlarda bulunmuştur[102].

[100] Eflatun, **Sokrates'in Savunması**, Çeviren: Teoman Aktürel, Remzi Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 1971, s. 37.
[101] Crito, Sokrates'i hapisten kaçmaya ikna ve yardım etmeye çalışan kişidir.
[102] B. Doğan, 2018, s. 35, 36.

Sokrates'in yöntemi belki bir ahlaki iç gözlem biçimi olarak tanımlanabilir. Ona göre kendini tanıma, mükemmellik ve erdem arayışında ruhun içe doğru araştırılmasını gerektirir. İnsanların kısmen beden, kısmen ruh olduğunu Phaedo'dan öğreniyoruz. Ruh, bireyin görünmeyen ve değişmeyen, ebedi bir parçasıdır. Yaşam boyunca sıkıştığı beden ise, görünen ve değişen, ölümlü kısmıdır. Sokrates, beden-ruh ilişkisini açıklamak için köle metaforunu karmaşık bir şekilde kullanır. Çünkü ruh bir anlamda, yaşam boyunca vücuda köleleştirilmiştir. Sokrates burada, bedenin yaşadığı süre boyunca, ruhun bedene köle olmasını; efendiye köle olmaya benzetmiştir. Kötü olan, erdemden yoksun olan insanların, ruhlarını köleleştirenlere, onu sınırlandırma anlamında; ruhlarını köleleştirmelerine, yönlendirme anlamında izin vermeleridir. Sınırlandırılmış ve yönlendirilmiş arasındaki ayrım çok önemlidir. Açıkçası, yalnızca özgürlük fikrinin büyük önemi kavranılabilirse, kişiye ve/veya duruma doğrudan tavır alınabilir. Efendiye düşünüp taşınmadan itaat etmek yerine, kurallara başkaldırılarak, ruhun bedene köle olması önlenebilir. Bu davranış, özgürlük kazanımı yönünden önemli bir deneyimdir[103].

B. HENRY DAVID THOREAU

Henry David Thoerau, 1817 yılında, ABD'nin Massachusetts eyaletinin Concord kasabasında dünyaya geldi. 16 yaşında Harvard Üniversitesi'ne başlayan Thoerau, bu üniversiteden 1837 yılında mezun olmuştur. Eski Yunan, Latin ve İngiliz dillerinde yazılan klasiklere meraklı bir öğrenci olan Thoerau, mezuniyetinin ardından, bir süre öğretmenlik yapmıştır. Ancak, kısa süre sonra öğretmenlikten vazgeçen Thoerau, yazarlığa başlamıştır[104].

[103] O. Patterson**, Freedom Volume I: Freedom in The Making of Western Culture**, Basic Books, New York, 1991, s. 182, 183.
[104] Ş. Uçar, "Henry D. Thoreau'nun Sivil İtaatsizlik Görüşü ve Otoriteye Karşı Çıkış Biçimi", **İlim ve Sanat Dergisi**, Sayı: 35-36, 1993, s. 60.

Thoreau, 1846 yılının Temmuz ayında, sivil itaatsizlik tartışmasının kavramsal tarihçesinde çıkış noktası olarak kabul edilen metnin yazılmasına neden olacak vakayı yaşamıştır. Vergi memuru Sam Staples, Thoreau'ya, dört yıldır kafa vergisini ödemediğini, bundan sonra bu vergiyi ödemesi gerektiğini söylemiştir. Thoreau, ilkesel sebeplerle bu vergiyi ödememiş ve kasaba hapishanesine götürülmüştür. Kim olduğu bilinmeyen bir kişinin, bu düşük meblağlı vergiyi ödemesi üzerine, Thoreau bir gün sonra hapishaneden çıkarılmıştır. Bu olay Thoreau'nun sivil itaatsizlik üzerine tek eylemsel deneyimidir[105].

Thoreau'nun "Sivil İtaatsizlik" adlı denemesi ilk kez, 1849 yılının Mayıs ayında, tanınmamış ve kısa ömürlü bir dergi olan, Elizabeth Peabody'nin Aesthetic Papers'ında yayınlanmıştır. İlk yayınlandığında çok dikkat çekmeyen deneme, çok az kişi tarafından okunmuştur. Sonraki yüz yıl içinde binlerce kişi tarafından okunan bu deneme, milyonlarca kişinin yaşamını etkilemiştir[106].

Sivil itaatsizlik doktrinin doğuşunda, 1946-1947 Meksika Savaşının etkisi büyük olmuştur. Savaşın her türlüsüne karşı olan Thoreau, Meksika Savaşına özellikle karşı çıkmıştır. Thoreau'ya göre, Meksika ile yapılan savaşın yegâne amacı, ABD hükümetinin zenci köleliği kurumunu yeni bir bölgeye yaymak istemesiydi. Dolayısıyla Thoreau, bu şekilde adaletsizlikler yapan ve budalalıklar işleyen bir hükümeti mali yönden desteklemek istememiştir[107].

Thoreau, "En iyi hükümet en az hükmedendir", hatta daha da ileri giderek "Hükümetlerin en iyisi hiç hükmetmeyendir" diyerek; ancak halk hür bırakıldığı zaman, hükümetin işe yarar olacağını dile getirmiştir. Thoreau, hükümetin ortadan

[105] H. Ökçesiz, 1994, s. 26.
[106] R. B. Downs, **Dünyayı Değiştiren Kitaplar**, Çeviren: Erol Güngör, Ötüken Yayınlar, 2. Basım, İstanbul, 1995, s. 93.
[107] R. B. Downs, 1995, s. 96.

kaldırılmasının değil, iyileştirilmesinin gerekliliğini vurgulamıştır[108]. Bahsi geçen bu vurgulamanın esasında, Thorea'nun hiçbir yönetimi kabul etmeyen anarşistlerden kendisini ayırma gayretinin yattığı düşünülebilir. Zira, Thoreau'nun hedefi aslına bakarsak hükümeti reddetmek değildir. Thoreau, özgürlüklerin geniş tutulduğu bir oluşumun gerçekleşmesini hedeflemiştir[109].

Thoreau'ya göre, iktidar halkın elindeyse, bir çoğunluk oluşabilmesinin ve iktidarda kalabilmesinin pratik nedeni, bu çoğunluğun doğruyu yapması ya da azınlığa karşı adil olması değil, basitçe fiziksel olarak en güçlü olmasıdır. Ancak, çoğunluğun mutlak hakim olduğu bir hükümet adil, hatta insanların bu kavramdan anladıklarından daha adil olamaz. Thoreau, yasaların insanları daha adil hale getirdiğine inanmaz; adalet konusunda temelin yasalar değil, vicdan olduğunu savunur[110]. Thoreau, adalet bakımından yoksun olan yasaları protesto etmiştir. Thoreau, konuyu vatandaşların kanunla olan ahlaki ilişkilerine göre tartışmaktan kaçınmıştır. Thoreau daha derine inerek, konuyu şahsi vicdana ve bundan çıkan sorumluluğa göre tartışmıştır. Thoreau ayrıca, insanın dünyayı düzeltmek gibi bir yükümlülüğünün olmadığını savunmuş ve insanın dünyaya, dünyayı iyi yaşanır hale getirmek için değil, iyiyi ya da kötüyü yaşamak için geldiğini vurgulamıştır[111].

[108] H. D. Thoreau, **Sivil İtaatsizlik**, Çeviren: Melis Olçum, Kafekültür Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 7.
[109] Ş. Anbarlı, 2006, s. 97.
[110] B. Doğan, 2018, s. 39.
[111] H. Arendt, 1997, s. 83.

Thoreau, sivil itaatsizlik anlayışını dört esas prensibe dayandırmaktadır[112]:

1. Bir kişinin ülkesinin yasasından daha yüce bir yasa vardır. O da vicdanın yasasıdır.
2. Eğer ki, bu yüce yasa ile ülkenin yasası birbirleriyle çatışırsa, kişinin ödevi "yüce yasa"ya uyarak, ülke yasasına bilerek karşı gelmektir.
3. Eğer kişi, ülkesinin yasasına bilerek karşı geliyorsa, yaptığı bu eylemin, hapse girmek dahil, tüm sonuçlarını göze alıyor olmalıdır.
4. Aslına bakılırsa hapse girmek zannedildiği kadar menfi bir durum değildir. Bu durum iyi niyeti olan kişilerin dikkatlerini kötü yasaya vermesine yarayacaktır. Dolayısıyla da, bu yasanın kaldırılması sonucuna katkıda bulunacaktır. Başka bir seçenek olarak, yeter sayıda kişi hapse atılırsa, eylemleri devlet sistemini işlemez duruma getirecektir. Bu da, kötü yasayı uygulanamaz hale getirmeyi sağlayacaktır.

Thoreau 1862 yılında, doğduğu kasaba olan Concord'da, verem hastalığı sebebiyle yaşamını yitirmiştir. Thoreau'nun ölümünün ardından, sağlığında ilgi görmemiş eserleri dikkat çekmiştir. Gandhi, Thoreau'nun düşüncelerinden ilham alarak, kendi politik eylem planını hazırlamış, sonrasında savaşımında başarı göstermiştir.

C. MOHANDAS KARAMCHAD GANDHI

Mohandas Karamchand Gandhi, Hindistan'daki İngiliz kraliyet yönetiminin en parlak döneminde, Victoria döneminin bir çocuğu olarak, 1869'da Batı Hindistan'da doğdu. Yaklaşık seksen yıl sonra, Ocak 1948'de, Hindistan'ın siyasi bağımsızlık kazanmasından birkaç ay sonra, kendi vatandaşlarından biri tarafından öldürüldü. Uzun hayatı boyunca, Mahatma veya "büyük ruh" olarak tanındı. Başarısız bir avukat ve az

[112] M. Altunel, "Sivil İtaatsizlik ve Mohandas K. Gandhi", **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sayı: 93, 2011, s. 447.

tanınmış biri olmasına rağmen, XX. yüzyılın ilk yarısında, ülkesinin ve İngiliz İmparatorluğu'nun kamusal yaşamında aktif ve en seçkin Hintlilerden biri oldu. Gandhi'den genellikle Hindistan'ın yeni ulus devletinin "babası" olarak bahsedilir. Ancak daha önemlisi Gandhi, çatışmayı yönetmenin ve adaletsizliğe direnmenin bir biçimi olarak şiddetsizliğin, büyük bir uygulayıcısı ve düşünürü olarak kabul edilir. Gandhi'nin kariyerine ve düşüncesine halkın ilgisi önümüzdeki yüzyıla doğru gelişmeye devam etti, özellikle de çok sayıda grup onu örnek aldı. Gandhi, dünya çapında birden fazla politik şiddet ve kontrol biçimine direnmek için şiddetsizliği kullanmaya çalıştı[113].

1. Ahimsa Kuralı (Şiddetin Reddi)

Sanskritçe ahimsa kavramı, "öldürme arzusunun yokluğu" ya da "herhangi bir saldırı gerçekleştirmeme arzusu" anlamına gelir. Çağdaş ahimsa herkesin onaylayabileceği bir kavramdır. Aynı zamanda, kökenleri çok olan adalet, hukuk, demokrasi veya eşitlik gibi popüler modern fikirlerin aksine, ahimsa tartışılmaz bir şekilde, Doğu'nun bir ürünü gibi görünmektedir[114].

Gandi ahimsa'yı ya da şiddetsizliği, şiddete karşı koyabilecek tek güç olarak tanımlamıştır. Gandhi, şiddetsizlik ilkesinin hayatımızın merkezine bilinçli bir şekilde yerleştirilmesi için insanları teşvik etmiştir[115].

Gandhi'nin şiddetsizliğin ilk belirleyici özelliği şiddetsizlik ve gerçek arasındaki korelasyondur. Gandi'nin kendi kabulüne göre, ahimsa'nın mücevheri hakikat arayışı ve tefekküründe keşfedilmiştir. İkisinin tamamlayıcılığını ortaya çıkarmak için gerçeği ve şiddetsizliği etiketsiz metalik bir diskin iki tarafıyla karşılaştırmıştır. Burada Gandhi'nin

[113] J. M. Brown, "Introduction", **The Cambridge Companion to Gandhi**, Cambridge University Press, New York, 2011, s. 1.
[114] P. Ghassem-Fachandi,"Ahimsa, Gandhi, and the Angry Hindu", **Pogrom in Gujarat: Hindu Nationalism and Anti-Muslim Violence in India**, Princeton University Press, New Jersey, 2012, s. 188.
[115] M. P. Mathai, "The Defining Features of Gandhian Nonviolence", **Innovación Educativa**, Volumen: 12, Número: 60, 2012, s. 78.

mantığı çok basit ama ilgi çekicidir. Gandi için gerçek, hem mutlak hem de görecelidir. Mutlak gerçek, doğası gereği insan kavrayışının ötesindedir; ancak insanlar gerçeği arama ve bulma yeteneği ile donatılmıştır. Bireyleri aniden anlayan gerçek, Gandhi'nin göreceli gerçeklerle ifade ettiği şeydir. Gandhi, şahitin kendi gerçeğine şahitlik etmenin tüm sonuçlarını almaya istekli olması gerektiğini savunmuştur. Şiddetsizliğin yolu budur. Dolayısıyla Gandi için şiddetsizlik, hem gerçeğe doğru ilerlemek için hem de gerçeği doğrulamak için, gerçeğin tek haklı yoludur[116].

Gandhi'nin şiddetsizliğin ikinci belirleyici özelliği, şiddetsizlik (non-violence) kelimesinin doğasıyla ilgilidir. Şiddetsizliğin negatif önekine sahip bir kelime olması, olumsuz anlamlar düşündürür. Yani normalde şiddetsizlik, incinmeyen, zarar vermeyen, öldürmeyen anlamına gelir. Ancak Gandhi'nin şiddetsizliğinin gerçekte anlamı bu değildir. Gandhi'ye göre, "Ahimsa, görünmesi için yapılan kaba şey değildir. Herhangi bir canlıya zarar vermemek şüphesiz ahimsa'nın bir parçasıdır. Ama bu onun en küçük ifadesidir. Ahimsa ilkesi, her kötü düşünceyle, aşırı aceleyle, yalan söyleyerek, nefret ederek ve hastalık dileyerek incinir. Aynı zamanda dünyanın ihtiyaç duyduğu şeylere tutunmamız tarafından ihlal edilmektedir"[117].

Gandi, ahimsa'nın olumsuz ve olumlu yönleri arasında bir ayrım yapmıştır. Olumsuz haliyle, herhangi bir canlıya zarar vermemeyi, kimseye herhangi bir kötü niyet taşımamayı veya herhangi bir zihinsel ıstırabın nedeni olmayı ima eder. Olumlu haliyle ahimsa en büyük aşk, en büyük merhamet anlamına gelir. Aktif ahimsa zorunlu olarak gerçeği ve korkusuzluğu içerir[118].

[116] M. P. Mathai, 2012, s. 78, 79.
[117] M. P. Mathai, 2012, s. 79.
[118] B. Chandel, "Gandhi on Non-Violence (Ahimsa)", **Diogenes**, Volume: 61, No: 3-4, 2017, s. 137.

Üçüncü nokta, Gandhi'nin ahimsa'yı, ruh gücü olarak nitelendirmesidir. Gandhi şöyle demiştir: "Şiddetsizlik, ruh gücü ya da Tanrı'nın içimizdeki gücüdür. Şiddetsizliği fark ettiğimiz ölçüde Tanrı'ya dönüşüyoruz". Çünkü ruh gücü, insanoğlunun elindeki en büyük güçtür. Ruh gücü, insanın ustalığı ve yaratıcılığı tarafından tasarlanan en güçlü yıkım silahından daha güçlüdür; bu nedenle, şiddetsizlik yasası altında çalışan tek bir bireyin haksız bir imparatorluğun tüm gücüne karşı gelmesi mümkün olmuştur[119].

2. Satyagraha (Şiddet Dışı Direniş)

Gandhi, şiddetsizlik ve satyagraha arasında yakın bir bağlantı olduğuna inanıyordu. Şiddetsizlik, satyagrahanın ilk ve en göze çarpan özelliğidir. Şiddet içermeyen düşünce, kelime ve eyleme inanan olmadan satyagrahayı düşünmek mümkün değildir. Adalet arayışında, kişi kendi kendine acı çekerek, hüküm süren adaletsizliğe karşı başkalarının gözlerini açmalıdır[120].

Gandhi, satyagrahanın gerçek için aralıksız bir arayış ve gerçeğe ulaşmak için bir kararlılık olduğunu söylemektedir. Satyagraha ayrıca, insan ruhunun politik ve ekonomik tahakküme karşı gücünün, insan bedeni tarafından değil, insan ruhu tarafından başlatılan, hakikatin zaferi için şiddet içermeyen bir savaşla ilgili iddiasını ve haklılığını ima etmektedir[121].

Gandi, İsa'yı satyagrahanın elçisi olarak ele almıştır. İsa, çarmıha gerildiğinde çektiği onca acıya rağmen, kendisinin çarmıha gerilmesinden sorumlu olanlar için bile, sevgi ve sempati dolu sözler söylemesi, satyagraha için en uygun örnek olarak gösterilebilir. Gandi ayrıca satyagrahanın ruhunu İslam'da da canlı bulmuştur.

[119] M. P. Mathai, 2012, s. 80.
[120] B. Chandel, 2017, s. 138.
[121] B. Chandel, 2017, s. 138.

Muhammed'in kayınbiraderi Ali'nin korkusuzluğunun ve dinginliğinin, Gandi üzerinde büyük etkisi olmuştur[122].

Satyagraha, ruhun fethedilmediği temel gerçeğe dayanır. Gandi, ne kadar güçlü olursa olsun, rakibin kalbinin dönüşümüne inanıyordu. Her ne kadar aşağılanmış olsa da, insanın içinde ilahi kıvılcım vardır; insan, kibar ve cömert tedaviye cevap verebilir[123].

Başlangıçta, Hint Swarajındaki Gandhi, satyagraha yerine pasif direnç kelimesini kullanmıştı. Ancak pasif direniş kavramının çok dar bir şekilde inşa edildiğini ve zayıfın bir silahı olduğunu veya nefretle karakterize edildiğini ve nihayetinde şiddet olarak tezahür edilebildiğini fark ettiği için, kısa süre sonra bu kelimeyi kullanmamaya başladı. Pasif direniş kavramının, kendisi tarafından geliştirilen aktif formda şiddet içermeyen direnişin doğasını yeterince ifade edemediğini hissetti. Onun ideali adaletsizliğe karşı şiddet içermeyen aktif direnişti. Nefret ve şiddet, Ahimsa prensibi ile bağdaşmazdı. Gandhi'ye, kendi özel mücadelelerini tanımlamak için yeni bir sözcüğün gelmesi gerektiği açıktı. Sadece Hindistan'a döndükten ve ulusal hareketin liderliğini üstlendikten sonra, şiddet içermeyen direnişini belirtmek için "satyagrahga" kavramını kullanmaya başladı[124].

Gandhi, Chauri-Chaura isyanlarından sonra 1922'de Hindistan siyasi bağımsızlığı mücadelesini başlattığında, disiplinin orduların ana gücünü oluşturduğunu fark etti. Gandhi, şiddet içermeyen direnişin Hindistan'ın siyasi özgürlüğünü kazanmasının tek yolu olduğundan emindi. Hindistan'a bu silahı kullanmasını öğretmeye ve eğitmeye çalıştı. Kasım 1921'de Bombay'da ve yine 1922'nin başlarında Chauri-Chaura'da isyanlar yaşandığında, takipçilerinin yeterince disiplinli olmadıklarını

[122] B. Chandel, 2017, s. 138, 139.
[123] B. Chandel, 2017, s. 139.
[124] B. Chandel, 2017, s. 139.

gördü. Disiplinsiz takipçilerle savaşını sürdüremezdi, bu nedenle de savaşı reddetti. Bu, yöntemin bir başarısızlık olduğu anlamına gelmiyordu, ancak sadece yeni disiplinin yeterince anlaşılmadığı veya eğitimin yeterince uzamadığı anlamına geliyordu. Hintli bazı kişiler, Gandhi'nin bu yeni yöntemini anlayamadığı için, onu düşmanca eleştirdi. Takipçilerinin disiplinsizliği ve hedefe ulaşma imkânı da, düşmanca eleştirileri artırmıştı. Gandhi'nin bu noktada yapması gereken, şiddet dışı direnişçilerden oluşturacağı orduyu disiplin altına almak ve örgütlemek olacaktı[125].

3. Gandhi Liderliğinde Gerçekleştirilen Sivil İtaatsizlik Eylemleri

Gandhi, 1893-1914 yılları arasında, belirli süre zarflarında Güney Afrika Cumhuriyeti'nde bulundu. Apartheid[126] rejiminin hüküm sürdüğü Güney Afrika Cumhuriyeti'nde, ırk ayrımcılığına uğrayan Hint topluluğunun haklarını savundu. Geçimini sağlamak için geldiği Güney Afrika'da, doğrudan yaşadığı ve gözlemlediği diğer olaylar, onun daha sonra bütün yaşamını dolduracak savaşımının prensiplerinin belirginleşmesinde önemli bir yer tutmaktadır[127].

Gandhi, kaba kuvvet kullanmadan ve şiddete başvurmadan, gerçeğe hizmet etmeyi amaçlayan ilk satyagrahasını, 1906 yılının Eylül ayında, Transvaal'de gerçekleştirdi. Apartheid yönetimi tarafından bütün Hintlerin kayda geçirilmesi için, parmak izlerinin alınmasını emreden kanun yürürlüğe konmuştu. Apertheid yönetimi tarafından yürürlüğe konan kanun, bunun denetimi için Hintlerin evlerine girme yetkisi de veriyordu. İlk kampanya kayıt dairelerinin gönüllülerce işgaliyle başlamıştır. Gandhi'ye Apertheid yönetimi tarafından kanunun iptal edileceği sözü verilmişti. Yönetimin şartı ise, Hintlerin gönüllü olarak kendilerini kaydettirmeleriydi. Ancak

[125] R. B. Gregg, **The Power of Nonviolence**, Greenleaf Books, Maine, 1960, s. 68, 69.
[126] Afrika'nın güneyinde bulunan Güney Afrika Cumhuriyeti ile bu devlete bağlı Güneybatı Afrika'da (Namibya'da), 1948 - 1994 yılları arasında resmi devlet politikası olarak iktidarda bulunan Ulusal Parti hükümeti tarafından uygulanan ve bu doğrultuda yasalar çıkartarak ırksal ayrımcılığı savunan sistemdir.
[127] H. Ökçesiz, 1994, s. 35.

yönetim, yasanın iptali konusunda verdiği sözü tutmamıştır. Bunun üzerine Gandhi, Hintleri, izinsiz sokak satıcılığı yaparak kendilerini tutuklatmaya ve böylelikle tutukevlerini doldurup taşırmaya çağırmıştır. Yönetimin sözünü tutmayacağının iyice netleşmesinden sonra, 1908 yılının Ağustos ayında, üç bin Hint Johannesburg'ta bir caminin önünde toplanarak kendi kayıt belgelerini yakmıştır[128].

Yönetim ayrıca, söz verdiği halde kafa vergisini de kaldırmamıştır. Bununla birlikte Farisi, Hint ve İslami evlilik sözleşmelerinin geçersiz olduğunu ilan etmiştir. Bunun üzerine Gandhi eylemini genişletmiş ve küçük düşürücü bu tür yasalara karşı aktif bir başkaldırıya yönelmiştir. Bu yoldaki eylemlerde rol oynayan maden işçileri ile kadınların başını tuttuğu birçok kişi tutuklanmış ve tutukluların sayısının artmasıyla hapishanelerin yönetimi çok zorlaşmıştır[129].

Gandhi, 1930 yılından itibaren Hindistan'a dominyon statüsü verilmesi isteğinin reddedilmesi üzerine, başka bir satyagraha başlatmıştır. Gandhi, tuza uygulanan hükümet tekelinin kaldırılması için sembolik olarak tuzda yürümüştür. 12 Mart-6 Nisan tarihleri arasında yaşanan ve deniz kıyısındaki Dandi Köyüne kadar süren bu önemli yürüyüş sonunda, tuz tekelini çiğneyerek bir miktar tuz toplamıştır[130].

"Ömrünün sonuna kadar geçen zamanda defalarca hapse atılmasına rağmen inançlarından ödün vermeyen Gandhi, sabırla yoğrulmuş felsefesiyle çatışmaları sivil itaatsizlik yöntemleriyle çözmeyi başarmış bir liderdir. Gandhi'nin hayatından çıkarılacak en büyük ders, Batı'nın manevi gelenekleri ve aklıyla bir Hintli olarak kendi ülkesinin mirasını keşfetmesidir. Yıllardır derin sessizliğe gömülen kitleler, Gandhi'nin sayesinde harekete geçmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki, Hint ruhu ya da Hint bilgeliği mesajı sadece Hindistan için değil, tüm dünya içindir. Dolayısıyla, Gandhi'nin

[128] H. Ökçesiz, 1994, s. 35.
[129] H. Ökçesiz, 1994, s. 36.
[130] H. Ökçesiz, 1994, s. 37.

düşüncesinde şiddetsizlik sadece Hindistan'ın kendi kimliğine yönelmesi noktasında halkını yabancı egemenliğinden kurtarmaya dönük bir taktik olmayıp, kendi içinde gerçekleştirilen manevi birlikten kaynaklanmaktadır. İç bütünlükle birlikte gelen manevi ve kişisel özgürlük, ulusal özgürlüğü de getirecektir"[131].

D. MARTIN LUTHER KING

Martin Luther King, 15 Ocak 1929'da, siyah topluluğun en saygın ve etkili kiliselerinden biri olan Ebenezer Baptist Kilisesi'nin çok yakınında bulunan, Atlanta'nın Auburn Caddesindeki mütevazı, orta sınıf bir evin üst katında, Michael King ve Alberta Christine Williams King'in ikinci çocuğu ve ilk oğlu olarak dünyaya geldi[132].

Amerikan siyahi hareketinin en önemli liderlerinden biri olan Martin Luther King, insanların içinde küllenmiş olan kardeşlik ve eşitlik ateşini tekrardan yakmak için mücadele vermiştir. Thorea'nun ve Gandhi'nin fikirlerini ve eylemlerini derinden incelemiş, eşitlik mücadelesinin şiddet kullanmadan gerçekleşebileceğine inanmış; düşünce ve eylemlerini bu yönde şekillendirmiştir[133]. Ölümünün ardından verdiği mücadelelerin etkileri devam etmiş ve ırkçılığa karşı mücadelenin gelişmesine ve gerçekleşmesine önemli katkılar sağlamıştır. 1964 yılında Nobel Barış Ödülünü kazanmıştır[134].

King, Hindistan'da, Afrika'da, özellikle de Amerika'da ırkçı dengelerin değişimini sezmiş ve gün geçtikçe siyahi gettosunun lideri haline gelmiştir[135]. King, siyahi toplumun ruhsal özelliklerinin gelişimini gözden geçirmiştir. King, siyahi ruhu, sabırlı ve boyun eğme eğilimli şekillerinden uzaklaştırarak, iş ve sosyal hizmet haklarını isteyen şekle dönüştürmüştür. Bu noktadan sonra, King'in kaderi de şekillenmeye

[131] Ş. Anbarlı, 2006, s. 104.
[132] R. Bruns, **Martin Luther King, Jr. A Biography**, Greenwood Press, Westport, 2006, s. 1.
[133] J. Bove, G. Luneau, **Sivil İtaatsizliğe Çağrı**, Çeviren: Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 168.
[134] A. Taşkın, "Terörizm ve Sivil İtaatsizlik", **Polis Bilimleri Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 1-2, 2004, s. 134.
[135] Ş. Anbarlı, 2006, s. 104.

başlamıştır. XIX. ve XX. yüzyıllarda, ABD'nin güneyinde, kölelik ve vergi gibi sebeplerle, siyahilerin siyasi katılımını engelleniyordu. Bu engellerin ortadan kalkarak, siyahilerin oy verme hakkına kavuşabilmeleri ne yazık ki, 1960'lardaki Sivil Haklar Hareketinin[136] akabinde mümkün olmuştur[137].

Sivil Haklar Hareketi, 1960 yılında, Alabama Devlet Kolejinden atılan siyahi öğrenciler için, "özgürlük olmaksızın eğitim yararsızdır" sloganıyla protesto eylemler düzenlemiştir. Sivil Haklar Hareketi, bu protesto eylemlerinde siyahi ve beyaz binlerce öğrencinin desteğini alarak, güç toplamıştır. Bu hareket kapsamında, öğrenci hareketlerini koordine etmek için, Öğrenci Şiddetsizliği Koordinasyon Komitesi kurulmuştur. Bu komite, ırk ayrımcılığının yok edilmesi için şiddet içermeyen protestoların niteliklerini belirtmiş ve açıklamıştır. Bunun yanında bu komite, evrensel barışın sağlanması için 1965 yılında Vietnam Savaşına da karşı çıkmıştır[138].

King'in önderlik ettiği Sivil Haklar Hareketi, sivil itaatsizlik eylemleriyle büyük ses getirmiştir. King'in organize ettiği eylemler dizisi, Rose Parks isimli bir siyahinin, otobüste beyazlara tahsis edilen kısma oturmasının ardından, tutuklanması ile başlamıştır. Parks'ın tutuklanmasını protesto etmek için, otobüsleri kullanmama eylemi başlamıştır. Otobüs boykotu diğer kentlere de sıçramış, neredeyse bir yıl boyunca devam eden eylemlerin ardından, Yüksek Mahkeme ulaşım araçlarında uygulanan ayrımcı yasaları, anayasaya aykırı olmaları sebebiyle, iptal etmiştir[139].

1960'ların başında, ABD'nin Alabama eyaletinin Selma kentinde, siyahilerin sayısı beyazların sayısından daha fazlaydı. Sayıları daha fazla olmalarına rağmen, Alabama eyaletinde siyahilerin büyük bir çoğunluğunun oy verme hakkı yoktu.

[136] Martin Luther King'in önderliğindeki Sivil Haklar Hareketi, insanları renk temelinde ayrıma tabi tutan anlayışlara karşı geliştirilmiş bir toplum sevgisi hareketidir.
[137] A. Downs, **Political Theory and Public Choice**, Edward Elgar Publishing, USA, 1998, s. 132.
[138] L. Hughes, M. Meltzer, C. E. Lincoln, **A Pictorial History of Blackamericans**, Crown Publishers, New York, 1983, s. 322.
[139] J. Bove, G. Luneau, 2006, s. 96.

Alabama eyalet yönetimi siyahilere oy hakkı tanımamak için yasal ve/veya yasal olmayan her türlü girişimi deniyordu. King, siyahilere oy hakkının tanınması için Selma kentinden, Alabama eyaletinin başkenti Montgomery'ye yürüyüş eylemleri düzenledi. Bu eylemlere katılan eylemciler hiçbir şiddet göstermedi. İlk yürüyüşte silahsız eylemciler, eyalet askerlerinin silahlı saldırısına uğradı. Şiddetle bastırılan bu şiddet dışı yürüyüş toplumun büyük bir kesimi tarafından tepkiyle karşılandı. Bu olay ne yazık ki tarihe adını "kanlı pazar" olarak yazdırdı. İkinci yürüyüşte herhangi bir olay yaşanmadı, ancak King eylemcileri Edmund Pettus Köprüsünü geçmeden geri çağırdı ve eylemi bitirmelerini istedi. King ve arkadaşları, üçüncü yürüyüşe izin almak için mahkemeye başvurdu. Yargıç Johnson başkanlığındaki mahkeme, yürüyüş için izin verince, King ve arkadaşları 25 Mart 1965 tarihinde Selma'dan Montgomory'ye tam 87 kilometre yürüdüler. Üçüncü yürüyüşe siyahi ırktan olanlarla beraber diğer ırktan olanlar da katıldı, hatta yürüyüşe katılanların arasında din adamları bile vardı. Bu yürüyüşler Washington'da güçlü bir etki bıraktı ve dönemin ABD Başkanı Lyndon Baines Johnson, Alabama Valisi George Wallace ile görüştü. Bu görüşmelerden iki gece sonra bir tasarı sunuldu ve Başkan Johnson tarafından imzalanan "Oy Hakkı Yasası" 6 Ağustos 1965 tarihinde yürürlüğe girdi.

Martin Luther King'in başlattığı barışçıl protesto eylemleri, 1964 yılında, ABD'de, Medeni Haklar Yasasının kabul edilmesini de sağlamıştır. Bu yasayla, ABD'deki ırk ayrımcılığı yasaklanarak, demokrasi ve insan hakları yönünden milat sayılabilecek bir dönem başlamıştır[140].

"King hareket gücünü, eylemlerinin niteliğinden çok, eylemcilerin maruz kaldığı saldırı ve tutuklamalara karşı, şiddet kullanmadan, direnme iradesinden ve hareket gücünün ABD'de ve dünya kamuoyunda yarattığı sempatiden almıştır. Sonuç olarak, Martin Luther King'in üstün hitap yeteneği ile önderlik ettiği ve sivil itaatsizliğin birçok

[140] B. Doğan, 2018, s. 53.

unsurunu içerisinde barındıran Sivil Haklar Hareketi, birçok alanda ırk ayrımcılığını ortadan kaldıran çok önemli başarılara ulaşmış ve sivil itaatsizlik kavramının tüm dünyada popülerliğinin artmasına sebep olmuştur"[141].

IV. SİVİL İTAATSİZLİĞİN MEŞRULUĞU SORUNU

Pozitivist anlayışta meşruiyet kavramı, bir işlemin ya da olayın müspet nitelikteki bir hukuk normuyla bağdaşması olarak anlaşılır. Ancak, bu anlayış meşruiyet kavramının dar anlamını içermekte, bu kavramın anlamının tüm yönlerini açıklayamamaktadır.

"Meşruiyet kavramı, bir kurum veya kuralın kendisinin üstünde bulunan "hukuksal" ya da "etik" bir norma uygun olmasını ifade eder. Belirtilen bu hususun adı geçen kurum veya kuralın siyasi ya da ahlaki gücünü kabul ettirdiği çoğunluk tarafından asli olarak hissettirilmiş olması, meşruiyeti oluşturur ve kavramın hukukilik ile karıştırılmamasını açıklar. Özetle, "hukukun", "ahlakın" ve "geçerliliği olan bir değerin" üzerine kurulmuş olan kurum veya kural meşrudur. Bu nedenle meşruiyet kavramı, yetkili organlar tarafınca konulmuş olan bir yasaya uygun olmayı belirten hukukilik kavramından ayrılır. Çünkü, hukuk kuralları da varlıklarının meşruiyetini ispat etmek zorundadır"[142].

Meşruluk, pozitif hukuku aşan bir sorundur; dolayısıyla yasallık, meşruluğun sadece karinesi sayılabilir. Bir eylemin yasal olabilmesi için yürürlükteki hukuk kurallarına aykırı olmaması gerekirken, meşru olabilmesi için hakkaniyete uygun olması gerekir. Bu bağlamda sivil itaatsizlik yasal değildir. Zira, sivil itaatsizlik eyleminin yasaya aykırı olması kurucu bir unsurdur. Buradan hareketle, yürürlükteki hukuk normlarına aykırılık oluşturmayan bir eylemin sivil itaatsizlik olamayacağını,

[141] K. Candan, M. Bilgin, "Sivil İtaatsizlik", **Yasama Dergisi**, Sayı: 19, 2011, s. 79.
[142] E. E. Atay, "Hukukta Meşruiyet Kavramı", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, 1997, s. 121, 122.

yürürlükteki hukuk kurallarını ihlal eden bir eylemin de yasal olamayacağını söyleyebiliriz[143].

Ralf Dreier, hukuk devletinde sivil itaatsizliğin sadece istisnai hallerde ve katı şartlarda, yani üçüncü kişilerin haklarının çiğnenmediği ya da önemsiz derecede zarar gördüğü kısa süreli ve sembolik tarzdaki yasa ihlalleriyle sınırlı kaldığı hallerde hukuksal meşruluk kazanabileceğini ileri sürmüştür. Dreier'e göre, siyasi ve ahlaki yönden meşru olabilecek her sivil itaatsizlik eylemi, hukuken meşru olmayabilir. Bu hal sivil itaatsizliğin hukuk devletinde istisnai de olsa hukuki olarak meşru olmasına engel değildir. Bu imkân, yasallık ile meşruluk arasındaki gerginliğin hukuk devletinde belli bir sınıra kadar pozitif hukuka da yansımış oluşundan kaynaklanmaktadır. Bu durumda doğal hukukun pozitif hukuk karşısındaki önceliği yerine, hukuk devletinde anayasanın, anayasa altı hukuk karşısındaki önceliği geçmektedir. Bunun sonucunda da, başlangıçta yasaya aykırı olan bir sivil itaatsizlik eylemi, temel hakların geniş yorumlamalı koruma alanında bulunduğunda hukuksal meşruluk kazanır[144].

"Hukuki pozitivizm taraftarlarının kabul ettiği görüşe göre meşruluk, pozitif hukuk normuna uygunluktur. Meşruluğun bu dar tanımında bahsedilen, yasal olma halidir. Ancak sorun, pozitif hukuka uygun her kuralın meşruluğu sağlayamaması noktasında başlamaktadır. Tarihin, yasallığın yanında meşruluğu getirmediğinin örnekleriyle dolu olması da bunu ispatlamaktadır. Adalet düşüncesi ve özgürlüğün sağlanması bağlamında sivil itaatsizliğin meşruluğu incelendiğinde ilk fark edilen, sivil itaatsizlik eylemlerinin adaletsiz olduğu düşünülen yasaların ve uygulamaların dönüştürülmesi amacına yönelmesidir. Bir diğer önemli beklenti de, siyasi iktidardan daha fazla özgürlük talep edilmesidir. Sivil itaatsizlik eylemlerine sosyolojik çerçeveden

[143] P. Uran, **1960 Sonrası Türkiye'de Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Düşünce Suçuna Karşı Girişim Hareketi**, Ankara Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003, s. 53.
[144] P. Uran, 2003, s. 54.

bakıldığında, eylemlerin haklılığı ve meşruluğu tartışması, kamuoyu vicdanında karşılık bulabilmesi ölçüsündedir"[145].

Sivil itaatsizlik eylemlerinin yasallaştırılması, istenmeyen durumlara yol açacağı için pek doğru değildir. Şüphesiz, her tür şahsi rizikonun yok olduğu durumda, kurallara itibar edilmeyen protesto eyleminin ahlaki esası problemli hale gelir. Bunun gibi bir halde eylemin mesaj etkisi de azalır. Sivil itaatsizlik, yasallık ile meşruluk arasındaki sınırda kalmalıdır. Sivil itaatsizlik yalnızca böyle bir halde, demokratik devletin meşrulaştırıcı anayasal ilkeleriyle kendi pozitif-hukuki oluşumunun tüm biçimlenmelerinin dışında bir anlamının var olduğu gerçekliğini ifade eder[146].

Sivil itaatsizliğin etik yönden meşruluğu problemi özellikle Anglo-Amerikan[147] tartışma alanında, faydacılık felsefesi çevresinde bir araya gelmiştir. Söz konusu tartışmalarda çoğunlukla, sivil itaatsizliğin hem bireysel hem de kümesel eylem olarak, yalnızca en fazla faydayı sağlayacağı hallerde meşru olacağı tezi incelenmiş ve araştırılmıştır. Bu tez, en yüksek fayda dışında sivil itaatsizliği meşru kılacak ya da gösterecek bir sebep bulunmadığı görüşünü desteklemektedir[148].

[145] Ş. Anbarlı, 2006, s. 127, 128.
[146] J. Habermas, 1997, s. 128.
[147] Anglo-Amerika, töre ve alışkanlıklarının kökeni Kuzey Avrupa'ya dayanan, İngilizce konuşulan Kuzey Amerika kültür bölgesi. ABD'nin büyük bölümü ile Fransızca konuşulan kesimleri dışında Kanada'dan oluşur.
[148] H. Ökçesiz, 1994, s. 151.

İKİNCİ BÖLÜM

VİCDANİ RET

I. VİCDAN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ KAVRAMLARI

A. VİCDAN KAVRAMI

"Kökeni Arapça olan vicdan kelimesi, Türkçe Sözlükte, "kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten, kişinin kendi ahlak değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güç" olarak tanımlanmıştır"[149].

"Felsefe Terimleri Sözlüğünde vicdan, "ahlaksal bilinç, iyi ve kötü üzerine bilinç, iyi ile kötü, doğru ile yanlışın ne olduğu üzerindeki duygu, içten bir bilme" şeklinde tanımlanmıştır"[150].

Longman Çağdaş İngilizce Sözlük ise vicdanı, "yaptığımız şeyin ahlaken doğru veya yanlış olduğunu size söyleyen zihnin bir parçası" olarak tanımlamıştır[151].

Vicdanı, insanın görgü ve bilgileriyle kendisini yargılama yetkisi şeklinde de tanımlayabiliriz[152]. Eide ve Mubanya-Chipoya, Birleşmiş Milletler için hazırladıkları raporda vicdanın anlamını, "dini veya insani esinlenmeleri olabilen ve birçok kaynaktan beslenen samimi, etik, manevi itikatlar" olarak yorumlamışlardır[153].

"Cicero ve Seneca vicdanı, davranışlarımızı ahlaki niteliklerine göre suçlayan ya da savunan bir iç ses olarak tanımlamışlardır"[154].

---

[149] Türk Dil Kurumu, 1998, s. 2347.
[150] B. Akarsu, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1975, s. 167.
[151] Longman Group, **Longman Dictionary of Contemporary English**, Longman Group Limited Publications, Essex, 2000, s. 284.
[152] O. Hançerlioğlu, **Felsefe Ansiklopedisi, Kavramlar ve Akımlar**, Remzi Kitabevi, 3. Basım, Cilt 1 (A-D), İstanbul, 2000, s. 199.
[153] Ö. H. Çınar, **Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Ret ve Türkiye**, Çeviren: Defne Orhun, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014a, s. 12.
[154] E. Fromm, **Erdem ve Mutluluk**, Çeviren: Ayda Yörükan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1994, s. 172.

Stoa felsefesi vicdanı kişinin kendisini korumasıyla, başka bir deyişle kişinin kendisine dikkat ve ilgi göstermesiyle ilgili olduğunu öne sürmüştür. Skolastik felsefede ise vicdan, aklın kanunu olarak görülmüş ve vicdanın insana Tanrı tarafından verildiği kabul edilmiştir[155].

Metafizik anlayış, vicdanın doğuştan var olduğunu ileri sürmektedir. Eytişimsel görüşe göre vicdan, insanın içinde bulunduğu toplumsal şartlarla açıklanmış görgü ve bilgisinin sonucudur. Rousseau'ya göre ise vicdan, tanrısal bir içgüdüdür[156].

Kant'a göre vicdan, ahlaksal niyetin yol açtığı acı veren bir duygu ya da pişmanlık duygusu uyandıran bir güçtür[157]. Bununla beraber, Kant, vicdanı bir görev duygusu olarak görürken; ona göre, bireylerin kendi vicdanlarını takip etmeleri bir zorunluluktur[158].

Arendt vicdanı, "bireyin benlik ve bütünlüğünün taşıyıcısı ve bireyin kendince tanımladığı tüm değerlerin ifadesi" olarak tanımlamakla beraber, vicdanın tümüyle apolitik ve sübjektif olduğunu belirtmiştir. Vicdani kuralların belirleyici unsuru, insanın kendi benliğiyle ilişkisidir. Bunlar insana, beraber yaşayamayacağı şeyleri yapmaktan sakınmasını söyler[159]. Vicdan kurallarının benlikle ilişkili olan bu niteliği, onların toplumsal bir varlığı ön varsaymayan, insanın her türlü dışsal bağıntıdan muaf bir şekilde kendi benliğinin tanımıyla ilgili kurallar yapar. İşbu sebepten vicdan kuralları aynı zamanda bireysel ahlakın kurallarıdır. Ayrıca vicdan kuralları bağlayıcılıklarını, bireyin bu kurallarla girdiği bütünlük ilişkisinden alır[160].

---

[155] E. Fromm, 1994, s. 172.
[156] O. Hançerlioğlu, 2000, s. 199.
[157] I. Kant, **Pratik Aklın Eleştirisi**, Çevirenler: Ioanna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsun Akatlı, Türkiye Felsefe Kurumu, 3. Baskı, Ankara, 1999.
[158] C. Kılıç, **The Right to Conscientious Objection Under European Regime of Human Rights, With Special Reference to Turkish Practice**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019, s. 7.
[159] H. Arendt, 1997, s. 84, 85, 86.
[160] N. Toker, 2014, s. 80.

Amerikalı sosyolog Michael Walzer vicdanı, "tanrının emirlerinin işlerliğinin düşünüldüğü, ahlaki muhakemenin ilahisel bir şekilde yaratıldığı ve aşılandığı bir tür içsel mahkeme" olarak tanımlamıştır[161]. Vicdan konusunda "önceki vicdan" ve "sonraki vicdan" şeklinde ikili bir ayrıma gidilebilir. Önceki vicdanla anlatılmak istenen, vicdanın eylem kararından önceki etkisidir. Sonraki vicdan ise, vicdanın karar ve eylem sonrasında ortaya çıkardığı etki ve etkinliktir. Önceki vicdan uyarmakta ve anımsatmaktadır. Sonraki vicdan ise onaylama ya da onaylamama şeklinde meydana gelir. Onama ve onaylamada iyi vicdandan, onamama da ise kötü ya da cezalandırıcı vicdandan bahsedilir; başka bir deyişle bunlara "vicdan huzuru" ve "vicdan azabı" da denilir[162].

Erich Fromm vicdanı, "otoriter vicdan" ve "hümanist vicdan" şeklinde ikiye ayırmaktadır. Otoriter vicdan, içe yüklenmiş bir dış otoritenin sesidir. Otoriter vicdana örnek olarak, devlet otoritesini, anne-baba otoritesini ve/veya belirli bir kültür içerisindeki herhangi bir otoriteyi gösterilebiliriz. Otoriter vicdan gücünü, otoriteye duyulan korku ve hayranlık gibi heyecanlardan almaktadır. Başka bir açıdan bakacak olursak, otoriter vicdan, Freud'un tanımlamış olduğu "süper-ego"dur. Hümanist vicdan ise, gerçek benliğimizin simgesidir ve insanın kendi menfaatinin ve kişilik bütünlüğünün ifadesidir. Başka bir anlatımla, hümanist vicdan, insani ve bireysel varlığımızı meydana getiren kabiliyetlerimizin bütününe gösterilen bir reaksiyondur[163].

Vicdan nesnel bir durumdur, çünkü vicdan, insan tabiatının bir modulü olarak doğuştan vardır. Her ne kadar çevresel etmenlerden ve insanın yaşantısından etkilenmiş olsa da, vicdan insan tabiatında var olan özerk bir bütündür. Vicdan, esin veya sezgi

[161] M. Walzer, **Obligations: Essays on Disobedience War and Citizenship**, Harvard University Press, Massachusetts, 1970, s. 121.
[162] V. Aral, "İnsan ve Norm", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 72, Sayı: 1, 2014, s. 26.
[163] E. Fromm, 1994, s. 172, 173, 175, 188, 189.

yoluyla insana doğru yolu gösterir. Başka bir bakış açısından vicdan, insanın yaşanmışlıkları çerçevesinde sonradan kazanılmış bir deneyimdir[164].

B. VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ KAVRAMI

Vicdan özgürlüğünü en sade olarak, kişilerin vicdani inançlara sahip olması ve bu vicdani inançlarına elverişli yaşayabilme özgürlüğü olarak tanımlayabiliriz. Vicdan özgürlüğü, izin verilmeyen dış etkilerden uzak, kişilerin kendilerine özgü bir bilinç geliştirebilme özgürlüğüdür[165]. Vicdan özgürlüğü ayrıca, kişilerin kendi amaç ve/veya eylemlerine ilişkin olarak kendi etik değerlerini oluşturma ve değerlendirme özgürlüğünü de kapsar. Bu özgürlüğün özünde, kişilerin kendi kaderlerini kararlaştırmaları ve kendi kişiliklerine saygı duyulmasını arzulayabilmeleri de bulunmaktadır[166].

Vicdan özgürlüğü, kişinin tabiatında var olan ahlaki etmenleri gerçekleştirmek üzere istediği gibi tercihte bulunmasını ifade etmektedir. Vicdan özgürlüğünün, insanın özellikle iç âlemini ilgilendiren mutlak bir özgürlük olduğu da belirtilir[167]. Bununla birlikte vicdan özgürlüğü, sadece her bireyin ahlaki görüşlerini özgürce kurma ve elinde tutma hakkını değil, aynı zamanda bireylerin algılanan görevlerine uygun olarak yaşama hakkını da saklı tutar[168].

Vicdan özgürlüğü negatif statü hakkı niteliğine sahiptir, zira vicdan özgürlüğü devlete, bireyin vicdani alanına dokunmama ve insan onuruna müdahalede bulunmama ödevini yükler. Vicdan özgürlüğü aynı zamanda vicdana uygun davranma özgürlüğünü

---

[164] Davut Ceylan, "Vicdan Kavramına Psikolojik ve Dini Yaklaşımlar", **Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 3, 2017, s. 196, 197.

[165] M. Nowak, **U.N. Covenant on Civil and Political Rights - CCPR Commentary**, N. P. Engel, Kehl, 2005, s. 412, 413.

[166] T. Şirin, E. Duymaz, D. Yıldız, **Türkiye'de Din ve Vicdan Özgürlüğü: Sorunlar, Tespitler ve Çözüm Önerileri**, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2016, s. 21.

[167] K. Gökdeniz, "Din ve Vicdan Özgürlüğü; Padovalı Marsilius'tan Modern Hukuk Devleti Kavramının İçeriği", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 44, 2016, s. 1075.

[168] P. Lenta, "Freedom of Conscience and the Value of Personal Integrity", **Ratio Juris**, Volume: 29, No: 2, 2016, s. 246, 247.

de garanti ettiğinden, bireye devletten olumlu bir edimi isteme hakkı da sunar. Vicdan özgürlüğü bu yönüyle, pozitif statü hakkı niteliğine de sahiptir[169].

Devlet, bireylere dünyanın ve iyiliğin, dini veya laik sunumunu dayatmak yerine; özerkliklerinin gelişimini teşvik etmeyi ve vicdan özgürlüklerini korumayı amaçlamalıdır. Bir dünya görüşünü dikte etmek ve bireylere iyi olmak yerine; devlet, bireylerin vicdan özgürlüklerine veya ahlaki özerkliklerine, yani kendi vicdan seçimleri ışığında yaşamlarını sürdürme haklarına saygı duymalıdır[170].

Bir yasal görev ile ahlaki yasak arasında bir çelişki varsa ve kişi bu yasal görevi yerine getirmek zorunda kalırsa, vicdan özgürlüğünün ihlali söz konusudur[171]. Genelde vicdan özgürlüğünün "forum internum"[172] ve "forum externum"[173] olarak iki boyutu olduğu kabul edilir. Bu iki kavram arasındaki ayrımın kökeni, John Locke'un fikirlerinde bulunur[174]. Locke'a göre, dini veya inancı sürdürme veya değiştirme özgürlüğü ile dini veya inancı tezahür ettirme özgürlüğü arasında bir fark vardır. Locke, dini veya inancı sürdürme veya değiştirme özgürlüğünün devlet tarafından kısıtlanmaması gerektiğini savunmaktadır. Bu, forum internum kavramı ile ilişkilidir. Forum internum bir mahkûmiyet edinme sürecidir. Forum internumda herhangi bir kısıtlama olamaz; forum internum bireyin özü ile ilgilidir. Bu nedenle, bir kişiyi bir fikri kabul etmeye, değiştirmeye veya değiştirmemeye zorlamak, forum internumun doğrudan ihlalidir. Tam tersine Locke, dini ve inancı açıklama özgürlüğünün devlet tarafından sınırlı olabileceğini iddia etmektedir. Bu, kamu pratiği ve inançlarının

[169] E. Atalay, "Vicdan Özgürlüğü", **İnsan Hakları Yıllığı**, Cilt: 21-22, 1999-2000, s. 126.
[170] J. Maclure, C. Taylor, **Laïcité et Liberté de Conscience**, Les Éditions du Boréal, Montréal, 2010, s. 19, 31.
[171] M. Saporiti, "For a General Legal Theory of Conscientious Objection", **Ratio Juris**, Volume: 28, No: 3, 2015, s. 420.
[172] Kişinin iç evreni, bireysel alan.
[173] Kişinin dış evreni, kamusal alan.
[174] Ö. H. Çınar, **Conscientious Objection to Military Service in International Human Rights Law**, Palgrave Macmillan, New York, 2013, s. 11.

etkileriyle ilgilenen forum externum ile ilgilidir. Forum internumdan farklı olarak, forum externumun kısıtlanması yaygın olarak kabul edilmektedir[175].

Vicdan özgürlüğü, anayasamızın "din ve vicdan hürriyeti" başlıklı 24. maddesinde düzenlenmiştir. Anayasamızın 24. maddesi ile garanti altına alınan vicdan özgürlüğü, iç evrene ilişkin olan serbest vicdani karar oluşumu garantisi yanı sıra, vicdani kanaatini ifade etme ve vicdani karara göre davranma özgürlüğünü de içerir. Anayasamızın 24. maddesinde düzenlenen vicdan özgürlüğünün, vicdani kanaate uygun davranma özelliği olarak da yorumlanması, Anayasamızın 2. maddesinde bulunan "insan haklarına saygılı devlet" ilkesinin ve usulüne göre yürürlüğe girmiş olan uluslararası anlaşmaların iç hukuk kuralı sayılacağını söyleyen Anayasamızın 90. maddesinin de gereğidir[176].

Vicdan özgürlüğü, İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesinin ise 9. maddesinde[177] düzenlenmiştir. Bu madde, vicdani kanaate göre davranma özgürlüğünü açıkça garanti altına almaktadır.

C. VİCDAN VE VİCDAN ÖZGÜRLÜĞÜ KAVRAMLARININ KISA TARİHÇESİ

Vicdan özgürlüğünün bugünkü bireysel, öznel ve seküler yönünün dayandığı temelleri, dini azınlık gruplarının tarihsel kabulünde bulunabilir[178]. Vicdan özgürlüğü açısından en önemli nokta, insanların inanç ve ibadet özgürlüğüne sahip olmalarıdır.

[175] G. Puppinck, "Conscientious Objection & Human Rights: a Systematic Analysis", **Brill Research Perspectives in Law and Religion**, Volume: 1, Issue: 1, 2017, s. 10, 11.
[176] E. Atalay, 1999-2000, s. 128, 129.
[177] Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir; bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, kamuya açık veya kapalı ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.
[178] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 13.

Bunun için insanlara devlet tarafından herhangi bir baskı yapılmamalı ve/veya başka bir makam tarafından herhangi bir ayrımcılık ve hoşgörüsüzlük gösterilmemelidir[179].

Constantine, 313 yılında Milano Fermanını yayınladığında, Hıristiyan kilisesine ve diğer tüm dinlere hoşgörü göstermişti, böylece herkes kendi isteğine göre ibadet edebilecekti. Daha sonra imparatorlar, Hıristiyan olmayan dinlere karşı daha baskıcı bir tutum benimsediler[180]. Kilise, IV. yüzyıldan itibaren hızlanarak güçlenmiş, kendi içinde hiyerarşik yapıya sahip yaygın bir örgütlenme kurmuş ve zamanla güçlü bir devlet kurumu haline dönüşmüştür[181].

Aynı zamanda, Hıristiyanlığın baskın olmadığı Avrupa dışındaki ülkelerde, dini azınlık gruplara ya çok az hoşgörü gösteriliyor ya da hiç hoşgörü gösterilmiyordu. Örneğin Japonya'da, Budizmin VI. yüzyılda devlet dini olarak kabul edilmesinin ardından, dini inancı Budizmden farklı olan kişilere acımasızca davranılmıştır[182].

Ortaçağ Avrupa'sının engizisyon döneminde, din ve vicdan özgürlüğünün gelişiminde önemli yollar kat edilmiştir. Bunun en büyük sebebi, bu dönemde dini sebeplerle insanların vicdanları üzerine uygulanan baskılardan kurtulma çabalarıdır[183].

XII. yüzyılda Fransız düşünür Peter Abelard, insanın vicdanına ters davranmasının her durumda yanlış olduğunu söylemiştir. XIII. yüzyılda, İtalyan din bilimci ve aynı zamanda rahip olan Thomas Aquinas, insanın en yüksek basamakta bulunan Tanrı ile çeliştiği durumlarda, daha alt basamaklardaki makamların emirlerine uymak zorunda olmadığını dile getirmiştir. Gerçekten, bu yüzyıllarda Peter Abelard ve

[179] E. Atalay, 1999-2000, s. 124.
[180] B. Tierney, "Religious Rights: An Historical Perspective", **Religious Human Rights In Global Perspective**, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, Boston, London, 1996, s. 20.
[181] M. A. Ağaoğulları, L. Köker, **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, İmge Kitabevi, 1. Baskı, Ankara, 1991, s. 95, 96.
[182] Ö. H. Çınar, 2013, s. 9.
[183] E. Atalay, 1999-2000, s. 124.

Thomas Aquinas toplumun asileri olarak kabul edilmişlerdir[184]. Sonuç olarak, "vicdan" kelimesi sadece teolojik bağlamla sınırlı olsa da, bu dönemde kullanılmaya başlamıştır[185].

XV. yüzyılda Rönesans dönemi ile birlikte ahlak hakkındaki görüşler değişmeye başlamıştır. Ancak, vicdan kavramı hâlâ dini bir çerçeve içinde değerlendirilmeye devam ediyordu[186]. XVI. yüzyılda reform hareketinin başlamasıyla birlikte, Kilisenin otoritesi sorgulanmaya başlamıştı. Özellikle, rahiplerin ve ayinlerin aracılık işlevi, bir şekilde reddedilmişti. Bir kişinin vicdanının, o kişinin kişisel ahlakının bir parçasını oluşturduğu kabul edilmesine rağmen; vicdan hâlâ dinden ayrı bir şey olarak görülmüyordu[187].

O zamanlarda insan haklarıyla ilgili yaşanan en önemli gelişme, dini özgürlüğün tanınmasıyla sınırlı olmuştur[188]. Örneğin, 1579 tarihli Utrecht Antlaşmasında, kimsenin dini inançları nedeniyle soruşturmaya tabi tutulamayacağına karar verilmiştir[189].

---

[184] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 15.
[185] Ö. H. Çınar, 2013, s. 9.
[186] M. Maneli, **Freedom and Tolerance**, Octagon Books, New York, 1984, s. 86.
[187] Ö. H. Çınar, 2013, s. 10.
[188] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 16.
[189] 1579 Utrecht Antlaşması'nın 13. Maddesi: As for the matter of religion, the States of Holland and Zeeland shall act according to their own pleasure, and the other Provinces of this Union shall follow the rules set down in the religious peace drafted by Archduke Matthias, governor and captain-general of these countries, with the advice of the Council of State and the States General, or shall establish such general or special regulations in this matter as they shall find good and most fitting for the repose and welfare of the provinces, cities, and individual Members thereof, and the preservation of the property and rights of each individual, whether churchman or layman, and no other Province shall be permitted to interfere or make difficulties, provided that each person shall remain free in his religion and that no one shall be investigated or persecuted because of his religion, as is provided in the Pacification of Ghent… (Din konusuna gelince, Hollanda ve Zelanda devletleri kendi iradelerine göre hareket edecek ve bu birliğin diğer illeri, vali ve kaptanı Archduke Matthias tarafından tasarlanan dini barışta belirlenen kurallara uyacaktır. Danıştay ve Genel Devletler tavsiyesi ile veya bu konuda il, şehir ve bireysel üyelerin huzuruna ve refahına en iyi ve en uygun buldukları genel veya özel düzenlemeleri yapacaklardır ve her bireyin dindar ve özgür kalmaması ve kimsenin soruşturulmaması ya da zulüm görmemesi koşuluyla, kilise üyesi ya da meslekten olmayan her bireyin mülkiyetinin ve haklarının korunması ve başka hiçbir ilin müdahale etmesine ya da zorluk çekmesine izin verilmeyecektir. Ghent Pasifikasyonunda belirtildiği gibi dininin...).

1618-1648 yılları arasında, Protestanlar ile Katolikler arasında geçen 30 Yıl Savaşlarının sonunda; dini özgürlüğe doğru önemli bir adım olan, 1648 tarihli Westphalia Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla farklı Hıristiyanlık mezheplerinin taraftarlarına Almanya'da ilk kez bir inanç ve ibadet garantisi getirilmiştir[190]. Westphalia Antlaşması ve Reformun gelişiyle birlikte, dini azınlıklara din özgürlüğü tanıyan Kilisenin otoritesi, özellikle devlet içindeki egemen rolüyle ilgili olarak, giderek artan bir şekilde sorgulanmaya başlamış ve bu da kişisel özgürlük ve bireysel vicdan fikrinin tanınmasına yol açmıştır[191].

Vicdan özgürlüğü ilk kez 1776 yılında yayınlanan Virginia Demecinde açıkça garanti altına alınmıştır. Bu demecin en önemli özelliği, kişinin kendi vicdanı doğrultusunda kendi dinsel inancının gereklerini yerine getirmekte serbest olduğu esasını kabul etmiş olmasıdır[192].

Dönemin önemli düşünürleri olan Hugo Grotius, Johannes Althusius ve Francis Bacon, vicdan ve vicdan özgürlüğü kavramlarının artık nesnel dini yasalara tabi olmadığını, daha ziyade bu kavramların, özerk kavramlar olduğunun anlaşılması gerektiğini belirtmişlerdir[193].

John Locke 1689 yılında kaleme aldığı, "Hoşgörü Üstüne Bir Mektup" adlı yazısında, dini inançlarına bakılmaksızın herkes için eşit devlet korumasının gerekliliğine dikkat çekmiş ve vicdan özgürlüğünün her insanın doğal bir hakkı olduğunu, üzerine basarak vurgulamıştır[194]. Ayrıca Locke, bir yandan dini veya inancı sürdürme veya değiştirme özgürlüğü ile diğer yandan dini veya inancı açıklama özgürlüğü arasında bir ayrım yapmıştır. Locke, kişinin dinini veya inancını sürdürme

[190] E. Atalay, 1999-2000, s. 124.
[191] Ö. H. Çınar, 2013, s. 11.
[192] E. Atalay, 1999-2000, s. 124, 125.
[193] W. Hamel, **Din ve Vicdan Hürriyeti**, Çeviren: Servet Armağan, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1973, s. 27.
[194] J. Locke, **A Letter Concerning Toleration**, J. Brook, Huddersfield, 1796, s. 55, 57.

özgürlüğünün kısıtlanamayacağı görüşünü ifade ederken; kişinin dinini veya inancını açıklama özgürlüğünün devletin sınırlamasına tabi olabileceğini ileri sürmüştür[195].

Vicdan ve vicdan özgürlüğü ile ilgili gelişmeler XVIII. yüzyılda da devam etmiştir. Önemli bir aydınlanma düşünürü olan Kant, vicdanın dayandığı temelleri incelemiştir. Kant'a göre, kişinin vicdanını takip etmek kişisel bir görevdir; vicdan iyilik ve kötülük arasındaki ayrımı tanır ve bu nedenle her insan kendi vicdanını aramak zorundadır[196].

XVIII. yüzyılda Fransız ve Amerikan devrimlerinin ardından, bireysel özgürlükler ve inanç özgürlüğü daha etkin bir şekilde korunmaya başlanmıştır. Fransız Devrimi, Kalvinistler ve Yahudiler için kendi dinlerini Katoliklerle aynı temelde uygulama özgürlüğünü getirmiştir[197]. 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin 10.[198] ve 11.[199] maddeleriyle, kişilerin düşüncelerini ve dini inançlarını açıklama özgürlüğü güvence altına alınmıştır.

Vicdan kavramı uluslararası belgelerde yaygın olarak kullanılmamasına rağmen, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda imzalanan antlaşmalarda, dini ve dini olmayan azınlıkları koruyan ve bu azınlıklardan olan kişilere haklar tanıyan maddeler bulunmaktaydı[200]. Bu bağlamda Avusturya, Büyük Britanya, Prusya, Rusya, Portekiz, İsveç ve Fransa arasında imzalanmış olan 1815 tarihli Viyana Antlaşması, sadece dini azınlıkları değil,

[195] A. Krishnaswami, **The Study of Discrimination in the Matter of Religious Rights and Practices**, United Nations Publication, New York, 1960, s. 3, 4.
[196] Ö. H. Çınar, 2013, s. 12.
[197] A. Krishnaswami, 1960, s. 5.
[198] Nul ne doit être inquiété pour ses opinions, même religieuses, pourvu que leur manifestation ne trouble pas l'ordre public établi par la Loi (Hiç kimse, tezahürlerinin yasalar tarafından oluşturulan kamu düzenini bozmaması koşuluyla, dini bile olsa, görüşlerinden endişelenmemelidir).
[199] La libre communication des pensées et des opinions est un des droits les plus précieux de l'Homme : tout Citoyen peut donc parler, écrire, imprimer librement, sauf à répondre de l'abus de cette liberté dans les cas déterminés par la Loi (Düşünce ve görüşlerin özgürce iletilmesi en değerli insan haklarından biridir: bu nedenle, herhangi bir vatandaş, yasa ile belirlenen davalarda bu özgürlüğün kötüye kullanılmasına cevap vermek dışında, konuşabilir, yazabilir, özgürce basabilir).
[200] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 20.

ulusal azınlıkları da koruyan hükümler içeren ilk önemli uluslararası antlaşmadır[201]. Bu antlaşma ile dinine ve/veya uyruğuna bakılmaksızın tüm azınlıklara koruma sağlanmıştır. Bunun yanında Avusturya-Macaristan, Fransa, Almanya, Büyük Britanya, İtalya, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanmış olan 1878 tarihli Berlin Antlaşması ile de, istihdam, medeni ve siyasi haklar alanında dini gerekçelerle ayrımcılık önlenirken, ibadet özgürlüğü de güvence altına alınmıştır[202].

Dinden bağımsız bir manevi standart olarak, vicdanın ortaya çıkmasına etken olan önemli bir diğer faktör de, XVIII. ve XIX. yüzyılların başında köleliğin kaldırılması hareketiydi. Köleliğe karşı çıkan hareketlerde, bireyin, Kilise ve Devlet kurumlarına karşı bireysel itaatsizlik eylemleri yürütürken bile, haklı olduğunu düşündüğü şeyi savunmaya başladığı görülebilir. Sivil itaatsizlik kavramının ideolojik anlamda fikir babası olarak gösterilen Henry David Thoreau da, bireyin vicdanı nedeniyle devletten üstün olduğunu açıkça belirtmiştir[203].

İlk kez Avrupa'da ortaya çıkan ve dini azınlık gruplarını koruma amacı güden antlaşmalar, XIX. ve XX. yüzyıllarda global bir şekilde yayılmaya devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrası, 10 Ocak 1920 tarihinde, kalıcı barışı oluşturmak ve devletler arasında ortaya çıkabilecek problemleri barışçıl yöntemlerle çözüme kavuşturmak amacıyla Milletler Cemiyeti[204] kurulmuştur[205].

[201] F. Capotorti, **Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities**, United Nations Publication, New York, 1979, s. 2.
[202] Ö. H. Çınar, 2013, s. 13.
[203] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 20, 21.
[204] Milletler Cemiyeti Misakı'nın 22. maddesinin 5. fıkrası, özellikle Orta Afrika halkları olmak üzere, manda yönetimi altındaki diğer halkların din ve vicdan özgürlüklerinin garanti altına alınması ve köle ticareti gibi suiistimallerin yasaklanması yükümlülüğünü getirmiştir.
[205] G. Birinci, "İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin Kısa Tarihi I: Milletler Cemiyeti'nden Birleşmiş Milletler'e", **Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 2, 2017, s. 56.

İkinci Dünya Savaşı, insan haklarının uluslararası alana geçişini sağlamış ve insan haklarına ilk kez uluslararası bir nitelik kazandırmıştır[206]. İkinci Dünya Savaşı sürerken, Başkan Roosevelt, 6 Ocak 1941 tarihinde, Kongreye ünlü "dört özgürlük" demecini sunmuştur. Başkan Roosevelt, dört özgürlüğün ikinci sırasında vicdan özgürlüğünden bahsetmiş ve dünyanın neresinde olursa olsun herkesin Tanrıya karşı olan ibadetini istediği şekilde yapma özgürlüğüne sahip olduğunu belirtmiştir. Böylelikle, vicdan özgürlüğü sadece devlet iç hayatının değil, ayrıca uluslararası barışın da bir koşulu olmuştur[207].

Milletler Cemiyeti, İkinci Dünya Savaşının çıkmasını engelleyemeyerek, milletlerarası barışın ve güvenliğin korunması görevinde başarısız olmuş ve bu sebepten önemini kaybetmiştir. Bu görevi yüklenecek yeni bir milletlerarası teşkilat oluşturmak için konferanslar yapılmıştır. San Francisco Konferansında, 50 devlet temsilcisi Birleşmiş Milletler Şartını imzalamıştır. Böylece, Birleşmiş Milletler Şartı 24 Ekim 1945 tarihinde yürürlüğe girmiştir[208].

Birleşmiş Milletlerin kurulması dünya tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Birleşmiş Milletler Şartıyla insan hakları, milletlerarası hukuk tarafınca korunması icap eden milletlerarası bir sorun kimliğine bürünmüştür[209].

Birleşmiş Milletlerin kurulmasının akabinde, 1948 yılında ilan edilen İnsan Hakları Evrensel Bildirgesiyle birlikte, benzer şekilde düzenlemeler içeren 1953 tarihli İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesiyle, kişilerin düşünce, din ve vicdan özgürlükleri güvence altına alınmıştır.

[206] M. Kapani, 1993, s. 60.
[207] E. Atalay, 1999-2000, s. 125.
[208] T. Çalık, "Birleşmiş Milletler Organlarının İnsan Hakları ile İlişkisi", **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 2, Özel Sayı, 2015, s. 1093.
[209] T. Çalık, 2015, s. 1093.

Özetleyecek olursak, vicdan ve vicdan özgürlüğü kavramlarının günümüzdeki anlamlarını elde etmesinin uzun bir zaman aldığını söyleyebiliriz. Tarihsel gelişim süresi boyunca, din ve vicdan özgürlüğü birlikte düşünülmüş ve gelişmiştir[210]. Vicdan kavramı artık sadece dini bir çerçeve içinde bulunmamaktadır, aynı zamanda seküler bir anlam da kazanmıştır[211].

II. VİCDANİ RET KAVRAMI

A. GENEL OLARAK VİCDANİ RET

Aslına bakarsak vicdani ret kavramı Türkçeye, İngilizce ve Fransızca asıllarından uygun bir şekilde tercüme edilerek kazandırılmıştır. Türkçe'de "vicdani ret" olarak kullanılan kavramın İngilizcesi "conscientious objection", Fransızcası ise "objection de conscience"tır.

Almancası "kriegsdienstverweigerung" olan kavramda vicdan sözcüğü vurgulanmamıştır. Anlamı ise, savaş hizmetinin reddidir. Kavramın Almanca kullanılan bir diğer şekli olan "kriegsdienstverweigerung aus gewissensgründen" sözcüğünün anlamı ise, savaş hizmetinin vicdani nedenlere dayalı reddidir[212]. İspanyol ret hareketi ise, "insumision" kavramını kullanmaktadır. İtaatsizlik anlamına gelen insumision kavramının, vicdani retçilerin yaklaşımlarını daha iyi yansıttığını söyleyebiliriz[213].

"Bu açıklamalardan hareketle, sözü edilen tutumu açıklamak için kullandığımız sözcükler, ret ve vicdandır. Vicdan kelimesi Türkçe Sözlükte, "kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten, kişinin kendi ahlak değerleri üzerine dolaysız ve

[210] E. Atalay, 1999-2000, s. 140.
[211] Ö. H. Çınar, 2013, s. 14.
[212] B. Esmer, **Türkiye'de ve Dünyada Vicdani Ret**, Propaganda Yayınları, 1. Baskı, 2012, s. 21.
[213] A. Speck, R. Friedrich, "Dünyada Vicdani Ret Hareketi Deneyimleri", Çeviren: Mayıs İnan Aru, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 154.

kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güç" olarak tanımlanmıştır[214]. Ret kelimesi ise Türkçe Sözlükte, "uygun bulmama, geri çevirme, kabul etmeme" olarak tanımlanmıştır[215]. Henüz Türkçe sözlüklerde bulunmayan vicdani ret kavramını bu açıklamalardan yola çıkarak, "kişiyi kendi davranışları hakkında yargıda bulunmaya iten ve kişinin kendi ahlaki değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güç sebebiyle, bir şeyi uygun bulmaması, geri çevirmesi, kabul etmemesi" olarak tanımlayabiliriz".

Speck, "vicdani redçi sayısı kadar vicdani ret tanımı vardır" diyerek ve politik perspektifin de önemini vurgulayarak, vicdani ret kavramının tanımlanmasının zor ve karmaşık olduğunu dile getirmiştir[216]. Vicdani ret kavramını en genel anlamıyla, "Hukuksal düzlemde, hukuka itaat etmeme davranışı" olarak tanımlayabiliriz[217].

B. VİCDANİ REDDİN UNSURLARI

Bir hareketin genel anlamda vicdani ret olarak nitelendirilebilmesi için başlıca üç unsurun mevcudiyeti gerekir. Bunlardan ilki hareketin yasal bir yükümlülüğün reddine ilişkin olması, ikincisi bu karşı gelmenin bireysel bir nitelik taşıması, üçüncüsü ise dini inanç ya da ahlaki, felsefi düşünceden doğan derin bir zorlamanın eseri olmasıdır[218].

Vicdani reddin tabanında kişisel yasal yükümlülüklerin reddedilmesi bulunmaktadır. Bu yüzden vicdani retten bahsedebilmesi için, kişiye getirilmiş bir yükümlülüğün mevcudiyeti şarttır. Kişi yasal yükümlülük içermeyen bir normu

[214] Türk Dil Kurumu, 1998, s. 2347.
[215] Türk Dil Kurumu, 1998, s. 1858.
[216] A. Speck, "Dünyada Çağdaş Red ve Red Hareketlerinin Anahatları: Savaş Karşıtı Uluslararası Hareket İçinde Red", **Birikim Dergisi**, Sayı: 207, 2006, s. 42, 43.
[217] S. Nal, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk Hukukunda Vicdani Ret, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 3, 2010, s. 254.
[218] Ö. Anayurt, "Avrupa'da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme", **Mülkiye Dergisi**, Cilt: 31, Sayı: 254, 2007, s. 152.

reddediyorsa, kişinin bu hareketi, vicdani ret niteliği taşımaz[219]. Ayrıca belirtmek gerekir ki, vicdani reddin yasadışı bir hareket olması, onun değerini düşüreceği anlamına gelmez. Çünkü, yasallık ve meşruiyet[220] kavramları tam anlamlarıyla birbirinin yerini tutmaz[221].

Vicdani ret hareketinde bulunan kişi, kendisine getirilmiş yasal yükümlülüğü, kendi adına ve hesabına reddeder. Başka bir anlatımla, vicdani ret bireysel menfaate yöneliktir. Bu yüzden vicdani ret, bireysel bir eylemdir. Dolayısıyla, başkası adına bu bağlamda yapılan eylemler vicdani ret kapsamı dışındadır[222].

"Arendt, vicdani reddin kişisel bir eylem olduğunu vurgulamaktadır. Arendt, vicdani reddin bireyselliği ile ilgili düşüncelerini şu sözlerle ifade etmektedir: Kendi benliği ile yalnız başına kalma ve kendine hesap verme korkusu insanı bir kötülüğü yapmaktan alıkoyabilir; ancak bu korku, özelliği gereği başkaları üzerinde etkili olmuyor. Kuşkusuz vicdani nedenlerle reddin bu formu, bir dizi insan vicdani olarak aynı kanaate ulaşıp, kamuoyuna gitmeye ve seslerini duyurmaya karar verirlerse, politik bir anlam kazanabilir. Ancak bu durumda tek tek insanlarla ve Thoreau ve Sokrates'in tartışmalarıyla değerlendirilecek bir olayla karşı karşıya değiliz. Vicdan mahkemesi önünde kararlaştırılan şey, şimdi kamuoyunun düşüncesinin bir parçası haline gelmiştir. Sivil itaatsizlik eylemine başvuran bu özel grup, davranışını başlangıçtaki gerekçe ile vicdan ile açıklasa bile, grubun üyeleri gerçekte artık sadece kendi vicdanlarıyla baş başa değildir"[223].

[219] Ö. Anayurt, 2007, s. 152, 153.
[220] Meşruiyet kavramı pozitivist hukukta, bir işlemin ya da olayın olumlu nitelikteki bir hukuk normuna uygun olması şeklinde anlaşılır.
[221] Ş. Nişancı, 2000, s. 146.
[222] Ö. Anayurt, 2007, s. 153.
[223] H. Arendt, 1997, s. 89.

Vicdani ret hareketinin gerektirici sebebi, karşı konulamayan meşru bir nedenin varlığıdır. Burada kişi, kendisinin de karşı koyamayacağı, kişisel moral bütünlüğünün zorlamasıyla karşı karşıyadır. Başka bir deyişle kişi, moral bütünlüğünün hemen hemen ayrılmaz parçası olarak görülen değerlerin zorlamasıyla, yükümlülükten kaçınmaktadır[224].

C. GENİŞ ANLAMDA VİCDANİ RET

Vicdani ret, vicdandan kaynaklanan ilkeler ile yasal hükümler arasında karşıtlık oluşturan durumlarda ortaya çıkmaktadır[225]. Yasal açıdan baktığımızda, vicdani reddi, ahlaki bir görüşün ifadesi olarak, vicdan özgürlüğünün bir başka tezahürü olarak görmekteyiz[226].

Vicdani reddin kaynağını kanun koyucuya uymayı reddedenlerin seçimlerinde bulabiliriz, çünkü kişi kanuna uymak ister. Kanun derken adaletin sağlandığı yer kastedilmektedir. Gerçeğin ve adaletin kanun koyucunun isteği doğrultusunda değil, ama temelinden ve açıklamasından doğması fikri doğrultusunda vicdani ret oluşur. Bu bakımdan vicdani ret, daha üstün bir bağlılıktan kaynaklanır ve bu bağlılık cezanın gücüne değil, gerçeğin nesnelliğine dayanır[227].

Vicdani ret, kanunun gerekleri ve yerleşik ahlaki kanaatler arasındaki gerilimi hafifletmek için bilinçli olarak tasarlanmış bir yasal basınç vanası olarak görülebilir. Vicdani reddin altında yatan sağlam ilke, toplumun kanunlarını çerçevelendirirken saygın üyelerinden herhangi birinin zorunlu olarak tahammül edilemez bir ahlaki ikilemle karşı karşıya kaldığı durumlar yaratmaktan kaçınması gerektiğidir[228]. Bu

[224] Ö. Anayurt, 2007, s. 154.
[225] M. Saporiti, 2015, s. 417.
[226] M. G. Abellán, "Defensa de la objeción de conciencia como derecho general", **Eunomía, Revista en Cultura de la Legalidad**, No: 15, 2018-2019, s. 86.
[227] F. Macioce, "L'objection de conscience dans la post-modernité", **Rivista Telematica**, 2011, s. 2.
[228] C. Cohen, "Conscientious Objection", **Ethics: An International Journal of Social, Political and Legal Philosophy**, Volume: 78, No: 4, 1968, s. 269.

kavram aracılığıyla, vatandaşların yasal emirlere karşı gelmeleri ile bu emirlere itaat ederek katlanılmaz bir ahlaki kederle karşı karşıya olmaları arasında tercih yapmak zorunda kalmaları önlenir[229].

Vicdani ret, bireyin toplumun kolektif çıkarları yerine, kendi vicdanının emirlerini takip etmeye karar verdiği çeşitli durumlar için de geçerli olabilir[230]. Bundan dolayı vicdani ret kavramını, geniş ve dar anlamlarıyla inceleyebiliriz.

Geniş anlamda vicdani ret, vicdan kurallarına göre davranma icabından ötürü bu kurallarla çelişen kural ve emirlere riayet etmeme durumu olarak tanımlanabilir[231]. Ayrıca geniş anlamda vicdani reddi, pozitif hukukun öngördüğü bir zorunluluğa ya da yapılmasına izin verdiği bir uygulamaya, inançlar veya siyasal değerler temelinde karşı çıkma olarak da tanımlayabiliriz[232].

Vicdani ret hareketleri birbirinden farklı nedenlere dayanmaktadır. Çoğunluk tarafından bilinen vicdani ret, savaş ve askerlik karşıtlığıdır[233]. Ancak, vicdani ret kavramı gerek kapsama alanı, gerekse etkinlik derecesi olarak geniş bir yelpazeye sahiptir. Bundan dolayı vicdani ret kavramı, askerlik haricinde sağlık, eğitim, yargı, sosyo-ekonomik ve siyasal alanları da kapsayabilmektedir[234].

Sağlık uzmanlarının sağlık bakımına dayalı vicdani retlerinin çoğu, cinsiyet, üreme ve ölümle ilgili tartışmalı konulardadır. Ahlaki olarak tartışmalı uygulamaların örnekleri arasında kürtaj ile belirli doğum kontrol ve üreme teknolojilerinin sağlanması yer alır. İkinci kategoriye örnek olarak ötenazi, doktor destekli intihar, yaşam destek

[229] E. Özlü, "Askerlik Hizmetine İlişkin Vicdani Ret Hakkı", **Doç. Dr. Melike Batur Yamaner'in Anısına Armağan, Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2014, s. 508.
[230] M. Major, "Conscientious Objection and International Law: A Human Right", **Case Western Reserve Journal of International Law**, Volume: 24, Issue: 2, 1992, s. 350.
[231] N. Toker, 2014, s. 80.
[232] A. Eren, "Türk Hukukunda Vicdani Ret", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 61, Sayı: 3, 2006, s. 104.
[233] A. Eren, 2006, s. 105.
[234] C. Işıklar, **Dünyada ve Türk Hukukunda Zorunlu Askerlik ve Vicdani Ret**, Adalet Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2011, s. 59.

önlemlerinin geri çekilmesi ve organ bağışı sayılabilir. Son zamanlarda tartışılan vicdan temelli diğer ret türleri, kök hücre araştırmaları ve genetik testlerdir. Diğer yeni teknolojiler veya prosedürler geliştirildikçe, daha fazla sayıda konunun etik tartışmalara yol açması muhtemel görünmektedir[235].

Eğitim alanındaki vicdani ret eylemleri, vicdani reddin yeni bir görünümünü oluşturmuştur. Eğitim alanındaki vicdani ret eylemleri iki esas konu üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunlardan ilki, zorunlu eğitim sisteminin veya bu sistemin içerisindeki bazı hususların vicdani nedenlerle reddedilmesidir. Diğeri ise, eğitim ve öğretim faaliyetleri sırasında hayvanlara zarar verilmesinin vicdani nedenlerle reddedilmesidir[236].

Vicdani ret eylemlerine, vergi ve yargı alanlarından da örnekler verebiliriz. Vicdani reddin vergi alanındaki eylemlerine örnek olarak, kişinin kader inancı gereği, zorunlu motorlu taşıt sigortasını yapmak istememesini gösterebiliriz[237]. Başta avukatlar olmak üzere yargı çevrelerinin boşanma davalarına iştirak ve yardım sunmaktan kaçınmaları, mahkemede tanığın yemin etmeyi reddetmesi, vicdani reddin yargı alanındaki eylemlerine örnek olarak gösterilebilir[238].

Vicdani ret eylemlerine ilişkin ilginç bir olay Hollanda'da yaşanmıştır. Bir nikâh memuru eşcinsel evlilik bağlamında vicdani ret hakkına sahip olduğunu düşünerek, vicdani kanaatleri gereğince eşcinsel çiftin nikâhını kıymamıştır. Halkın bir kısmı nikâh memurunun sadece kanunu yürütmek zorunda olduğunu savunarak, nikâh memurunun yaptığının yanlış olduğunu düşünmüştür. Vicdani reddin meşruiyetine ilişkin, genel

[235] V. D. Lachman, "Conscientious Objection in Nursing: Definition and Criteria for Acceptance", **Medsurg Nursing**, Volume: 23, No: 3, 2014, s. 196.
[236] Ö. Çeliktaş, **Ulusal ve Uluslararası Hukuk Kapsamında Askerlik Hizmetlerine Karşı Vicdani Ret ve Kuramsal Temelleri**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2019, s. 55.
[237] E. Özlü, 2014, s. 509.
[238] C. Işıklar, 2011, s. 57; E. Özlü, 2014, s. 509.

bağlamda olan şüpheler gibi; bu tarz şüpheler de, dolaylı olarak vicdani reddin meşruiyetini sorgulamaktadır[239].

D. DAR ANLAMDA VİCDANİ RET

Dar anlamda vicdani ret kavramı yalnızca zorunlu askerliğe ilişkindir. Vicdani ret, en sade tanımıyla ahlaki tercih, dini inanç veya politik sebeplerle askerlik hizmetini yapmayı reddetmektir[240].

"Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi'nin 26 Ocak 1967 tarih ve 337 sayılı kararı kapsamında vicdani ret, askerlik hizmeti yükümlüsü kişilerin dini, ahlaki, manevi, insani, felsefi veya benzer nitelikteki etkenlerden kaynaklanan gerekçelerle silahlı askerlik hizmetini yapmayı reddetmesidir"[241].

"Seçenek bir tanım olarak Uluslararası Af Örgütü'nün "vicdani retçi" tanımı incelenebilir, buna göre, vicdani retçi, vicdanı ya da geçerli bağlılığı sebebiyle silahlı kuvvetlerde görev almayı ya da savaşlarda ve silahlı çatışmalarda herhangi bir şekilde doğrudan veya dolaylı olarak görev yapmayı reddeden kişidir"[242].

Gerekçesi ne olursa olsun, sonuçta vicdani retçilerin ulaştığı nokta, askerliğin yani silah altına alınmanın reddedilmesidir[243]. Somut olarak zorunlu askerlik hizmetini reddetmek biçiminde meydana çıkan bu kavramın içeriği günden güne büyümüştür ve büyümeye devam etmektedir. Günümüzde zorunlu askerlik hizmetinin söz konusu

[239] A. Schinkel, **Conscience and Conscientious Objections**, Pallas Publications, Amsterdam, 2007, s. 25, 26.
[240] F. Sudre, **Droit européen et international des droits de l'homme**, Presses Universitaires de France, 6ème édition refondue, Paris, 2003, s. 411.
[241] Y. Semiz, **Türk Hukukunda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret**, Seçkin Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara, 2010, s. 18.
[242] S. Nal, 2010, s. 254.
[243] M. Sevinç, "Türkiye'de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 61, Sayı: 1, 2006, s. 301.

olmadığı profesyonel ordulara sahip ülkelerde bile askerlik hizmetlerinin farklı boyutlarına ilişkin vicdani ret talepleri gündeme gelmektedir[244].

Tez çalışmamın bundan sonraki bölümünde, askerlik hizmetinin vicdani reddi incelenecek ve değerlendirilecektir.

III. VİCDANİ REDDİN TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ

Batıdaki vicdani ret, dinsel pasifizm şeklinde Hıristiyanlıktan kaynaklanır ve her koşulda insan hayatının alınmasının kötü olduğuna inanır. Pasifist unsurlar Hıristiyan düşüncenin yanı sıra Hıristiyan olmayan düşüncelerde de mevcuttur. Doğu dinleri, özellikle Budizm, savaşa karşıdır ve kuvvete direnmemeyi savunur. İslam'ın pasifist bir geleneği yoktur. Muhammed bir peygamber ve Tanrı yolunda bir öğretmen olmasına rağmen, aynı zamanda (büyük dinlerin kurucuları arasında benzersiz) bir askerdir. Yahudilikte her ne kadar "öldürmeyeceksin" mesajı verilmişse de, Yahudilik pasifist bir din değildir[245].

Vicdani ret kavramının tarihi Antik Yunan ve Roma Dönemine kadar dayanmaktadır[246]. Dolayısıyla, vicdani retçilerin varlığını, "savaşa katılmayı reddetmek muhtemelen savaşın kendisi kadar eski bir kavramdır" ifadesinden de hareket ederek, tarihin çok eski dönemlerine götürmek mümkündür[247].

[244] Ö. Çeliktaş, 2019, s. 59.
[245] C. C. Moskos, J. W. Chambers, "The Secularization of Conscience", **The New Conscientious Objection**, Oxford University Press, Oxford, 1993, s. 9.
[246] B. Taşkazan, "Uluslararası Kararlar Işığında Türkiye'de Vicdani Ret Hakkına İlişkin Kararlar", **Legal Hukuk Dergisi Özel Sayısı, Rona Aybay'a Armağan**, 2014, s. 2103.
[247] E. Özlü, 2014, s. 513.

Roma İmparatorluğu'nda zorunlu askerlik kural olmasına rağmen, gönüllü askerlik sistemi de mevcuttu. Her ne kadar Geç Roma tarihi paralı askerle dolu olsa da, Romalıların felsefesi, Roma vatandaşlarının askerlik yapmalarını doğal hale getirmişti[248].

Bilinen ilk Hıristiyan vicdani retçi, Kuzey Afrika'daki Numidia'dan, 21 yaşındaki Maximilian'dır. Maximilian, IV. yüzyılda Roma ordusuna çağrıldığında, ısrarla askerlik yapmayı reddetmiş ve Roma valisinden gelen emirle idam edilmiştir[249].

Roma İmparatorluğu'nda Yahudiler, Roma ordusunda hizmet etmeyi reddetmişlerdir, çünkü askerin bağlılık yemini imparatorun tanrılaştırılmış devlet başkanı olarak tanınmasını içeriyordu. Pratik bir mesele olarak, Roma hükümeti Yahudileri dini gerekçelerle askerlikten muaf tutmuştur[250].

Roma İmparatoru Konstantin'in 312 yılında Hırıstiyanlığa geçmesiyle Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nda hukuki bir statü kazanmaya başlamıştır. Sonrasında, 314 yılında Arles Konsili, Hıristiyanların kendi rızalarıyla orduya katılmalarının serbest olduğunu ilan etmiş; bunun sonucunda da Hıristiyanlık ile pasifizm arasındaki ilişki değişmeye başlamıştır[251].

Kişilerin zorunlu askerlik hizmetini yapmaya ve savaşlara katılmaya karşı dirençlerinin kökenlerini, ilk olarak Ortaçağdaki Orta Avrupa Derebeyliklerinde görmekteyiz. Ortaçağda çeşitli Hıristiyan tarikatları, Derebeyleriyle anlaşıp bir çeşit savaş vergisi ödeyerek, üyelerini ordu hizmetinin haricinde tutuyordu. Anlaşmayı bozarak derebeylik rejiminin savaş vergisi dayatmasına karşı ilk radikal çıkış

[248] P. Marcus, "Some Aspects of Military Service", **Michigan Law Review**, Volume: 39, No: 6, 1941, s. 927.
[249] C. C. Moskos, J. W. Chambers, 1993, s. 9.
[250] C. C. Moskos, J. W. Chambers, 1993, s. 9.
[251] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 24.

Almanya'da bulunan "Wiedertaeufer" tarikatınca gerçekleştirilmiştir. Sonrasında Baptistler, Wiedertaeufer tarikatını takip etmişlerdir[252].

Hıristiyanlığın IV. yüzyılda Doğu Roma İmparatoru Konstantin tarafından resmi din olarak kabulünün ardından kilise, "adil savaş"[253] kavramından hareketle, gerektiğinde ve son çare olarak şiddete başvurulmasına izin vermiştir. Adil savaş kavramı, V. yüzyılda Saint Agustin tarafından doktriner hale getirilmiştir. Bu doktrin XIII. yüzyılda Saint Thomas Aquinas tarafından Aristo felsefesi çerçevesinde geliştirilmiş ve XVI. yüzyılda meydana çıkan reform hareketleri sonunda genellikle Protestanlar tarafından da kabul edilmiştir[254]. Ancak, Protestan azınlık gruplarından bazıları, kuvvet kullanımının hiçbir halde ve şartta haklı gösterilemeyeceğini belirterek, adil savaş doktrinini kabul etmemişlerdir. Bu gruplar kendilerini "savunmasız Hıristiyanlar" olarak adlandırmışlar ve duruşlarını On Emir'in altıncısı olan "öldürmeyeceksin" mesajına dayandırmışlardır[255].

A. ŞEKİLLENME DÖNEMİ: XVII. VE XVIII. YÜZYILLAR

Alman pasifist mezhepleri Yeni Dünya'ya gelmeden önce, Yeni Dünya'ya gelen ilk pasifist göçmenler, Religious Society of Friends üyesi olan İngiliz Quakerlardır. Dernek, XVII. yüzyılın ortalarında George Fox tarafından Protestan Reformunun sol kanadı olarak İngiltere'de kurulmuştur. 1680'lerden başlayarak William Penn yönetiminde Galli ve İngilizlerden oluşan çok sayıda Religious Society of Friends üyesi Amerikan kolonisine göç etmiş ve yaklaşık bir yüzyıl boyunca Pennsylvania'yı yönetmişlerdir[256].

[252] İnsan Hakları Gündemi Derneği, Vicdani Ret Hakkı ve Türkiye, Basın Açıklaması: 10.08.2007, (http://rightsagenda.org/vicdani-ret-hakki-ve-turkiye/, Erişim Tarihi: 23.04.2020).
[253] Adil Savaş (Just War) ilkesi, savaşın ve şiddet kullanımının hangi şartlarda ve nasıl kullanılacağı üzerine geliştirilmiş askeri etik prensibidir.
[254] C. Işıklar, 2011, s. 61.
[255] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 25.
[256] C. C. Moskos, J. W. Chambers, 1993, s. 10, 11.

Quakerler, şiddeti ve savaşı, İsa'nın öğretileri üzerinden reddetmişlerdir. Quakerlar özellikle, Amerika'da sivil özgürlüklerin gelişimi için çalışırken, dini inanç yoluyla bireysel bilinç fikrini kurarak, tüm geçmiş ve gelecekteki vicdani retçiler için zemin hazırlamışlar; hükümete, askerlik hizmetine vicdani reddin yasal olarak tanınması için özenle baskı yapmışlardır. Quakerların iç ışığa ve kişisel bilince olan inancı, vicdani retçiler ve sivil haklar için iddialarının temelini oluşturmuştur[257].

Askerlik hizmetine karşı çıkışa ilk kurumsal tepkinin Quaker adlı dini harekette somutlaştığı görülmektedir[258]. Quakerlar, gerekçelerinin açıklığıyla ve tavırlarındaki tutarlıkla, günümüzdeki anlamıyla vicdani retçi olarak tanımlanabilen ilk grup olarak nitelendirilmektedirler[259].

Quakerların başlattığı yoldan, Anabaptistler ve Alman Pietistler de yürümeye devam etmiştir. Anabaptistlerin esas esin kaynağı İsa'nın ve havarilerinin doktrinlerinin bulunduğu İncil'in ikinci bölümüdür. Anabaptistler, XVI. yüzyılda kişinin dini vicdanını devlete karşı korumanın önemini vurgulamışlardır. Anabaptistler, adından da anlaşılacağı gibi, kendilerini doğrudan adanmış inananların oluşturduğu bir toplulukla ilişkilendirilmiş, yetişkinlerin vaftiz olduğu bir tören geliştirmişlerdir. Bunlar silah taşımayı reddetmenin yanı sıra, daha geniş topluluklardan çekilmeyi vurgulamış ve devletin istihdamından ya da davalarına girmekten kaçınmışlardır. Alman Pietistler ise XVII. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştır. Yetişkin vaftizine derinden inanç duydukları için bunlar, "Dunkers" diye adlandırılmıştır. Bunlara sonrasında Alman Baptistleri dense de, bunlar resmi olarak "Brethren Kilisesi" olarak bilinmekteydiler. Pasifizmlerini 1700'lerin başlarında, Mennonite-Amish göçmenleri ile aynı zamanda Amerika'ya getirmişlerdir. Brethrenler ve Mennonit-Amishler farklı geleneklerden gelse

[257] T. J. Carnahan, "The Quakers and Conscientious Objection", **Historia**, Volume: 20, 2011, s. 19.
[258] Ş. Anbarlı Bozatay, "Türkiye'de Vicdani Ret Tartışmalarının Toplumsal ve Hukuki Boyutları", **Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2011, s. 153.
[259] B. Esmer, 2012, s. 46.

de, birçok benzerlikleri vardır. Çiftçilerin ve zanaatkârların sosyal sınıfını paylaşmışlardır; bunların çoğu Almanca konuşan pasifistlerdir. Ayrıca, yozlaşmış ve kurtarılamaz dünya yerine, dindar saflık ve pasifizm ile, bireyi kurtarmayı amaçlayan bir bağlılığı paylaşmışlardır[260].

Son zamanlarda, orduda hizmet etmeyi reddeden en önemli dini gruplardan biri, muhalif gruplara kentsel ve proleter bir unsur getiren Yehova Şahitleridir. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1870'lerde Charles Taze Russell tarafından kurulan bu bin yıllık hareket dünya çapında bir mezhebe dönüşmüştür. Teolojik bir bakış açısıyla bakarsak, Yehova Şahitleri kesinlikle pasifist değildir, çünkü Armageddon'da savaşmayı amaçlarlar. Yehova Şahitleri, Mesih'in ikinci gelişinin çoktan başladığına inanmaktaydılar; dolayısıyla hükümetleri, şeytanın işi olarak görmekteydiler. Yehova Şahitlerinden orduya katılan çok az kişi olmuş; bunların, herhangi bir alternatif hizmet sunma istekleri de olmamıştır. Yehova Şahitlerinin yetkililerle işbirliği yapmayı reddetmesi; onları, askerlik hizmetini yapmayıp hapsedilen tutuklular arasında, açık arayla en büyük tek grup haline getirmiştir[261].

Savaşa katılmayı reddettiği gibi, diğer kişileri de savaşı desteklememeye ve silahlı kuvvetlere katılmamaya özendiren bu Protestan gruplar, hükümetin hoş görmediği inançları yüzünden baskıyla karşı karşıya kalmışlardır. Bahsi geçen bu Protestan gruplar her ne kadar yasalara başkaldırsalar da; üretim süreçlerinde ekonomiye yaptıkları katkılarından ötürü, bu dini gruplara uyum sağlamaya çalışan koloni hükümetleri tarafından tanınmışlardır[262].

[260] C. C. Moskos, J. W. Chambers, 1993, s. 10.
[261] C. C. Moskos, J. W. Chambers, 1993, s. 11.
[262] E. Aslan, **Küreselleşme Karşıtı Hareketler ve Savaş Karşıtı Sivil İtaatsizlik**, Mimar Sinan Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 134.

Söz konusu olan radikal Protestan gruplar tarafınca devlete ve kiliseye karşı gelme, Protestan geleneklerine sahip ülkelerin bazılarında, askerlik hizmetinden muafiyet haklarının kazanılmasını sağlamıştır. Ayrıca bu gruplara tanınan muafiyet, bazı ülkelerde din özgürlüğünün kabulü anlamına da geliyordu[263].

Moskos ve Chambers, sayısız "savunmasız Hristiyan"ın (Quakerlar, Anabaptistler ve Alman Pietistler) İngiliz Amerikan kolonilerine göç etmesi ile modern vicdani reddin başladığını ve bu kolonilerin en azından sözü edilen gruplar için vicdani ret yasalarını kademeli olarak çıkartmasına yol açtığını belirtmektedirler[264].

Protestan reform hareketleri, askerlik hizmetini reddederek ve adil savaş doktrinine karşı çıkarak, ilk organize vicdani ret hareketinin ortaya çıkmasına önemli bir katkı sağlamıştır[265].

B. SEKÜLERLEŞME SÜRECİ

1. Birinci Dünya Savaşı Dönemi

Modern zorunlu askerlik sistemi, 1789 Fransız Devriminin ardından ortaya çıkan ulus-devlet kavramı ile paralel şekilde gelişmiştir. Devrimin akabinde, bireysel hakları içeren geniş kapsamlı bir liste hazırlanmış ve İnsan Hakları ve Yurttaş Hakları Bildirisi adıyla Fransa'da kanunlaştırılmıştır. Böylelikle, bireyin hak ve özgürlükleri ile inançları daha sağlıklı bir biçimde garanti altına alınmıştır. Bununla birlikte askerlik hizmeti, değişen vatandaşlık hakları ve yükümlülükleri bağlamında, devlet-vatandaş ilişkisinin önemli bir tarafı haline gelmiştir[266].

[263] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 26.
[264] Ö. H. Çınar, 2013, s. 19.
[265] Ö. H. Çınar, 2013, s. 19.
[266] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 29, 30.

Birinci Dünya Savaşı döneminde, ulus-devlet idealinde sürekli direnmekle birlikte, vicdani ret kavramı, dini bir bağlamdan siyasi bir bağlama doğru dönüşüm geçirmiştir. Sosyalist ve anarşist vicdani retçiler de bu dönemde savaş karşıtı olmuşlar; dolayısıyla, Avrupa'da vicdani ret hareketi, savaş karşıtı ve antikapitalist ideolojilerden yoğun şekilde etkilenmiştir[267].

Muellere göre, Birinci Dünya Savaşını diğer büyük savaşlardan ayıran en önemli özellik, sosyalistler tarafından örgütlenmiş bu geniş çaplı savaş karşıtı eylemin tarihte ilk kez ortaya çıkmış olmasıdır[268].

Dini inançlara dayanan vicdani retçiliğe, din dışı inançlara dayanan vicdani retçilik de eklenince, bu durum beklenildiği gibi, bireyler ve devlet arasında çatışmaya sebep olmuştur[269]. Devam etmekte olan savaşın varlığı da, devletin vicdani retçilere gösterdiği tepkilerin şiddetlenmesine ve kamuoyunun vicdani retçileri aşağılamasına neden olmaktaydı[270]. Vicdani retçi olarak kaydedilmeyi talep eden yaklaşık on altı bin kadar erkek İngiltere'de, "conchie"[271] sözü ile aşağılanmaktaydı[272].

İngiliz Hükümeti zorunlu askerlik hizmetiyle ilgili konularda bazı sözler vermiştir. Verilen sözlerden birini birçok erkek protesto etmiştir. Buna göre, bekar olan tüm erkekler askere çağrılacak, evli erkekler ancak ihtiyacın karşılanamaması durumunda askere çağrılacaktı. Verilmiş diğer söz de, silahlı kuvvetlerde aktif olarak hizmet etmek istemeyenlerin özel olarak kurulmuş mahkemelere başvurulabileceğiydi. 1916 yılının ilk çeyreğinden itibaren, vicdani retçilerin neden savaşmak istemediklerini belirlemek ve askerlikten bağışık tutulup tutulmayacaklarına karar vermek üzere

[267] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 31.
[268] J. Mueller, "Changing Attitudes Towards War The Impact of the First World War", **British Journal of Political Science**, Volume: 21, Issue: 1, 1991, s. 3, 4.
[269] M. Sevinç, 2006, s. 303.
[270] F. Belder, **Politik Bir Eylem Alanı Olarak Vicdani Ret (Türkiye ve İsrail Örnekleri)**, İstanbul Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013, s. 32.
[271] Conscientious Objector (Vicdani Retçi) sözcüğünün argodaki kullanımı.
[272] D. Mızrak, **Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s. 21.

yaklaşık iki bin mahkeme kurulmuştu. Silahlı kuvvetlerde aktif olarak hizmet etmek istemeyen birçok vicdani retçi muafiyet talebi ile bu mahkemelere başvurmuş; ancak ne yazık ki, çok az sayıda vicdani retçiye muafiyet tanınmıştır. Mahkemeler, vicdani retçileri daha çok orduda silahsız hizmet ile görevlendirmiştir. Bu hizmetin en yaygını ise ölü gömmektir. Mahkemeler, altı binden fazla retçinin talebini reddetmiş ve bu kişileri askeri cezaevlerine göndermiştir. Her ne kadar, vicdani retçiler sivil olduklarını serdedip askeri cezaevine itiraz etseler de, itirazları dikkate alınmamış, hatta kötü muameleye maruz kalmışlardır[273].

İngiltere'de cezaevi şartları öyle ağırdır ki, mahkûmların birbirleriyle konuşmaları bile yasaktır. Vicdani retçilerin bazıları bu cezaevlerinde ölmüş, bazıları delirmiş, bazıları da ruh ve vücut sağlığını bir daha iyileşmeyecek şekilde kaybetmiştir. Ölüm noktasına gelen bazı vicdani retçiler ise, İngiliz Hükümeti tarafından cezaevinden çıkarılmıştır. Birinci Dünya Savaşı bitmesine rağmen, İngiltere'de birçok vicdani retçi evlerine dönememiş, 1919 yılının Nisan ayına kadar cezaevinde tutulmuştur. Ne yazıktır ki bunlar, 10 sene boyunca vatandaşlık haklarından da mahrum bırakılmışlardır[274].

Fransa'da vicdani ret hareketi, azınlık hareketi olarak algılanmaktaydı ve askerlik hizmetinin reddi diye bir hak yoktu. Bu nedenle Fransa'da askerden firar oldukça yaygındı. Ülke bölünmelerinin birçoğunu birbirine bağlayan ve nihayet vicdani retçiler lehine bir fikir birliği yaratan olay Fransa ile Cezayir arasındaki savaştı[275].

Tarihsel olarak bakıldığında, Fransa'nın siyasi istikrarsızlığı onu koalisyon tarafından bir hükümet sistemini benimsemeye zorlamıştı. Birkaç kısa süreli istisna dışında, çok radikal reformlar için baskı yapacak kadar güvenli veya istekli bir

[273] D. Mızrak, 2008, s. 22, 23.
[274] D. Mızrak, 2008, s. 23.
[275] E. R. Cain, "Conscientious Objection in France, Britain, and the United States", **Comparative Politics**, Volume: 2, No: 2, 1970, s. 276, 277.

koalisyon olmamıştı. Vicdani retçilerle ilgili yasayı değiştirmeye çalışan bir tüzük, olağandışı inisiyatif, zorlayıcı olaylar ve daha istikrarlı bir meclis çoğunluğu gerektirecekti. Yapısal istikrarsızlık sorununun yanı sıra, Fransa'nın her zaman dış tehditlere karşı savunmasızlığı da vardı. Geleneksel bir düşmanla (Almanya) bir kara sınırını paylaşıyordu. Bu da tek başına ordunun oynadığı siyasi ve askeri rolü artırmaya hizmet ediyordu. Fransa bu sebepler yüzünden, yakın zamanlara kadar, askerlik hizmetinin reddine ilişkin yasal düzenleme yapma konusunda oldukça isteksiz davranmıştır[276].

Fransa'da vicdani ret, Birinci Dünya Savaşından sonrasına kadar az sayıda mezheple sınırlı, neredeyse var olmayan bir olguydu[277]. Birinci Dünya Savaşında oluşumu başlayan ve akabinde kısmen gelişen ret hareketi, bünyesinde dini veya laik çeşitli pasifist grupların barınmasını sağlamış, bu konuyla ilgili çalışmalar yapan dernekler kurmuş, vicdani ret ile ilgili kanunları parlamentoda tartışılır hale getirmiştir. Ancak ne yazıktır ki, vicdani reddini açıklayan kişilerin sayısı elliyi geçmemiştir. Bununla birlikte, dernekler çalışmalarını sürdüremediğinden kapatılmış, parlamentoya takdim edilen kanunlar ise kabul edilmemiştir[278].

Vicdani ret hakkı, Almanya Federal Cumhuriyeti Anayasasında[279] dünyanın diğer ülkelerinden daha açık bir şekilde belirtilmiştir. Bu temel hak, 1956'da Bundeswehr'in kurulması ve erkeklerin askere alınmasının getirilmesi ile yürürlüğe girmiştir. Alman tarihinde vicdani reddin çağdaş meşruiyeti için neredeyse hiçbir emsal yoktur. Birinci Dünya Savaşı sırasında, vicdani sebeplerle aktif görev yapmayı reddeden az sayıda insanın, bir kısmının akılsız olduğu ilan edilerek, psikiyatrik tedavi

[276] E. R. Cain, 1970, s. 277, 278.
[277] M. L. Martin, "France: A Statute but No Objectors", **The New Conscientious Objection**, Oxford University Press, Oxford, 1993, s. 83.
[278] D. Mızrak, 2008, s.24, 25.
[279] Almanya Federal Cumhuriyeti'nin 1949 tarihli Temel Kanununun 4. maddesi: No one shall be forced to do war service with arms against his conscience (Hiç kimse vicdanına karşı silahlarla savaş hizmeti yapmaya zorlanamaz).

görmeleri emredilmiştir. Diğer kısmı ise, silahlı kuvvetlerde hoşnutsuzluk yaratmakla suçlanmış ve buna göre mahkûm edilmişlerdir[280].

ABD'de hükümetin savaşın ilk yılındaki politikası, mezhepler için vicdani ret hükmünü kısıtlamak ve bu gençleri bir tür askerlik hizmetine (savaşçı ve savaşçı olmayan) kabul etmeye ikna etmekti. 1917-1918 yılları arasında askerlikten muaf tutulmayı talep eden altmış beş bin gençten sadece elli bini vicdani retçi olarak kabul edilmiştir. Daha sonra fizik muayenelerini geçen otuz bin vicdani retçiden yirmi bini orduya alınmıştır[281].

Birinci Dünya Savaşı boyunca savaş karşıtı cephe güç kazanmış ve çeşitli dernekler kurarak çalışmalarda bulunmuştur. Bu çalışmalar sonucunu vererek ABD'de dini sebeplerle sınırlı tutulan vicdani ret hakkı, 1917 yılında seküler sebepleri de içine alacak biçimde genişletilmiş ve nihayetinde 1918 yılında yasal çerçevesine kavuşmuştur[282].

İngiltere'de 6500 vicdani retçi hapse girerken, ABD'de sadece 450 vicdani retçi hapse girmiştir. ABD'deki rakamlar İngiltere'ye kıyasla oldukça düşüktür, çünkü Başkan Woodrow Wilson bazı vicdani retçiler için orduda savaşçı olmayan bir hizmet belirlemiş ve diğer vicdani retçileri tarımsal işler yapmaya zorlamıştır[283].

Rusya'da Çarın 1917'de tahttan çekilmesinden sonra, liberal geçici hükümet tüm tutuklu vicdani retçileri serbest bırakmıştır. Başbakan Aleksandr Kerensky, bütün dini retçilere alternatif hizmet sunmak için konuya ilişkin yönerge hazırlatmış, ancak yönerge yayınlanmadan önce Lenin ve Bolşevikler tarafından devrilmiştir. 1918 ve 1921 yılları arasındaki Rus iç savaşının devam ettiği sırada, Sovyet yönetimi vicdani ret

[280] J. Kuhlmann, E. Lippert, "The Federal Republic of Germany: Conscientious Objection as Social Welfare", **The New Conscientious Objection**, Oxford University Press, Oxford, 1993, s. 98, 99.
[281] J. W. Chambers II, "Conscientious Objectors and the American State from Colonial Times to the Present", **The New Conscientious Objection**, Oxford University Press, Oxford, 1993, s. 33.
[282] Ö. Çeliktaş, 2019, s. 65.
[283] C. C. Moskos, J. W. Chambers, 1993, s. 12.

ve alternatif hizmet sunumu konusunda deneyler yapmıştır. Ancak 1924'ten sonra bu muafiyetler tarihi barış mezhepleriyle sınırlandırmış ve giderek daralmıştır. 1939'da Stalin yönetimi, son iki yıl içinde bir kişinin bile dini itiraz statüsü için başvuruda bulunmadığını iddia ettikten sonra, vicdani ret hükmünü askerlik yasasından çıkarmıştır[284].

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Danimarka, Norveç, İsviçre ve Hollanda'da hükümetler, dini sebeplerle vicdani reddini açıklayan retçileri askerlikten muaf tutarken; din dışı sebeplerle vicdani reddini açıklayan sosyalist retçiler ağır şekilde cezalandırılmıştır[285]. Mart 1922'de, Norveç'te Parlamento, Askeri Ceza Yasasında "bir askerin reddi, ciddi bir dini inanç veya diğer ciddi vicdani gerekçelere dayanılması durumunda cezalandırılamaz" şeklinde bir değişiklik kabul ederek, bir ilke imza atmıştır[286].

2. İkinci Dünya Savaşı ve Sonrası

İkinci Dünya Savaşı sırasında, ABD ve İngiltere yine vicdani redde izin veren başlıca güçler arasında istisnalardı. ABD ve İngiltere'de, silahsız olarak askeri hizmet vermeye razı olanlar orduya alınmış, askeri üniforma giyerek görev yapmayı reddedenler ise, sağlık, tarım ve ormancılık faaliyetlerinde görevlendirilmişlerdir. Belirtmemiz de fayda vardır ki, tamamen bağışık tutulan retçilerin sayısı son derece azdır. Birinci Dünya Savaşı deneyiminin aksine, her iki ülkede de alternatif hizmet veren vicdani retçiler, askeri yetkililerden ziyade sivil yönetim altında çalışmışlardır. ABD'de çoğu alternatifçi tarihi barış kiliseleri tarafından işletilen Sivil Kamu Hizmeti kamplarında çalışmıştır. İki ülkede de, tarihi barış kilisesi mensubu olup olmadığına bakılmaksızın, samimi bulunan tüm dini retçilerin varlığı tanınmıştır. Herhangi bir

[284] C. C. Moskos, J. W. Chambers, 1993, s. 13.
[285] B. Esmer, 2012, s. 51.
[286] N. P. Gleditsch, N. I. Agøy, "Norway: Toward Full Freedom of Choice?", **The New Conscientious Objection**, Oxford University Press, Oxford, 1993, s. 116.

işbirliğine yanaşmayan anarşist total retçiler ile Yehova Şahitleri cezaevine gönderilmiştir. ABD'de büyük çoğunluğu Yehova Şahidi olan 6000 retçi ile; 1942 yılında İngiltere'de kadınların askere alınmaya başlamasından sonra, 214'ü kadın olan 3500 total retçi tutuklanmıştır[287].

Toplumun büyük bir kesimi tarafından korkak ve kaytarıcı oldukları düşünülen vicdani retçiler, İkinci Dünya Savaşı zamanında çok fazla baskı görmemiş, kötü davranışlarla daha az karşılaşmışlardır[288].

1963 yılına kadar Fransa, vicdani retçiler için yasal düzenlemeleri olmayan tek batı demokrasisiydi. Askerlik hizmetine tek alternatif beş yıl hapis cezasıydı[289]. General Charles de Gaulle hükümeti, 1962 yılında vicdani reddin yasallaştırılmasını kabul etmek için, beşinci bir teklifi reddeden inatçı bir parlamentonun muhalefetinin üstesinden gelmeye karar vermişti. Cezayir'de savaşın durdurulması, geleneksel katılığın artık haklı olmadığı anlamına geliyordu. Dahası, büyük batılı ulusların çoğu zaten vicdani reddi tanımıştı. Başkan de Gaulle'nin, "Vicdani retçilerin suçlu muamelesine izin vermek saçmadır ve haksızdır" açıklamasının ardından; 1963 yılının Temmuz ayında, Başbakan Georges Pompidou yönetiminde, Parlamentoda vicdani reddi yasallaştırmak için bir yasa tasarısı çıkarıldı. Tasarıya göre, vicdani retçiye vicdani retçi statüsü verilirse; vicdani retçi, silahsız askeri birimlerde veya kamu yararına alternatif hizmet veren bir sivil grupta hizmet edecek ve alternatif hizmetin süresi, normal askerlik hizmetinin bir buçuk katı olacaktı. Teklifin amacı, göreceli olarak az sayıdaki vicdani retçinin eylemlerini tanıyarak davranışlarını kötüleştirmek ve ulusal hizmet ilkesini ihlal etmeden vatandaşlık görevine katılımlarını organize etmekti. Yaklaşık altı ay süren

[287] C. C. Moskos, J. W. Chambers, 1993, s. 13, 14.
[288] D. Mızrak, 2008, s. 28.
[289] E. R. Cain, 1970, s. 279.

çalkantılı tartışma ve yürütme organının baskısından sonra, Parlamento reform yasasını 11 Aralık 1963 tarihinde dar bir çoğunluk ile kabul etmiştir[290].

En dramatik gelişmeler Almanya'da yaşanmıştır. Nasyonal Sosyalism döneminde, savaşma hizmetini reddederek, ordunun savunma gücünü zayıflattığı iddia edilen vicdani retçiler idamla cezalandırılmıştı. İkinci Dünya Savaşının ardından, Nazizmin reddedilmesiyle, Almanlar siyasi ve askeri kültürleri ile kurumlarını temelden değiştirdiler. Alman vatandaşlarına vicdani ret hakkının tanınması, Nazizm ile militarizmin tekrardan canlanmasına engel olmaya yönelik, yeni bir garanti olmuştu. Nazi deneyimi ve Nürnberg duruşmalarının, savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar için bireylerin ahlaki sorumluluğuna yaptığı vurgu ile zayıflayan Federal Almanya Cumhuriyeti, 1949 Anayasasında vicdani ret hakkını garanti etmiştir. Batı Almanya NATO'ya katıldıktan ve daha sonra 1959'da zorunlu askerliği uygulamaya koyduktan sonra, federal mevzuat, devletler arasında silahlı çatışmayı reddeden herkesin, alternatif sivil hizmete ya da talep ederse, ordudaki savaş dışı hizmete atanacağını belirtmiştir. Yasa, herhangi bir samimi vicdani retçiye, reddini ister dini ister laik bir temele dayanıp dayanmadığına ve belirli bir savaşa mı yoksa tüm savaşlara karşı olup olmadığına bakmaksızın alternatif hizmet hakkını tanımıştır. Belirli tarihsel nedenlerden dolayı, Batı Almanya o zamanlar dünyadaki en liberal vicdani ret hükümlerini kabul etmiştir[291].

İskandinav ülkelerinde ve Hollanda'da, İkinci Dünya Savaşının ardından, vicdani reddin yanında getirdiği haklar yeniden tanımlanmıştır. Bu haklar daha ayrıntılı alternatif hizmete olanak sağlamış ve retçi statüsü için laik saikleri içermeye başlamıştır[292].

[290] M. L. Martin, 1993, s. 84, 85.
[291] C. C. Moskos, J. W. Chambers, 1993, s. 14.
[292] D. Mızrak, 2008, s. 30.

Soğuk savaş yıllarında birçok batılı ve Varşova Paktına üye olan tüm devletler, zorunlu askerlik uygulamasını sürdürmüştür. Diğer yandan birçok batılı devlet, yazılı başvurunun yapılması, sınavlardan geçilmesi gibi koşulların sağlanması halinde, askerlik hizmetinin sivil bir yedek hizmet ile yerine getirilmiş sayılabileceği düzenlemeleri yasallaştırmıştır[293]. Batı Avrupa'da, Soğuk Savaşın son yıllarında vicdani retçilerin sayısında ciddi bir artış izlenmiştir. Ret oranı 1960'ların ortasından 1980'lerin sonuna kadar yaklaşık yedi kat artmıştır[294].

ABD'de, Vietnam Savaşı'nın sonuna kadar, zorunlu askerlikten bağışık tutulan gençlerin sayısı, askere alınanlardan fazlaydı. Gerçekten de, askerlik ve askerlik hizmetlerine karşı geniş çaplı direniş, Amerikan kuvvetlerinin Güneydoğu Asya'dan çekilmesinin ve 1973 yılında zorunlu askerlik hizmetinin kaldırılmasının nedenlerinden biridir. 1980'lerde yaklaşık 150 kişiyi bulan Gönüllü Silahlı Kuvvetlerin üniformalı üyeleri, vicdani retçi olmaları sebebiyle ordudan ihraç edilmiştir[295]. ABD'nin zorunlu askerlik kalktıktan sonraki ilk büyük askeri harekatı, 1991 yılındaki Körfez Savaşıdır. Birinci Körfez Savaşında 111 askerin vicdani ret statüsü tanınmış, ancak sonrasında orduda aktif olarak görev yapan 1500-2000 kadar askerin vicdani ret talepleri reddedilmiştir. Bu başvuranların üç katından fazlası denizaşırı konuşlandırmayı reddettiği için mahkemeye çıkarılmış ve sonuçta 2500 asker cezaevine gönderilmiştir[296].

Vicdani ret hakkıyla ilgili uluslararası normlara bakacak olursak, genellikle İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin düşünce ve vicdan özgürlüğü ile ilgili 18. maddesi[297] ve benzer düzenlemeler içeren Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası

[293] U. Bröckling, "Çarklardaki Kum? 21. Yüzyılın Başında Vicdani Ret", Çeviren: Osman Murat Ülke, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 73, 74.
[294] C. C. Moskos, J. W. Chambers, 1993, s. 4.
[295] C. C. Moskos, J. W. Chambers, 1993, s. 4.
[296] C. C. Moskos, J. W. Chambers, 1993, s. 4, 5; A. Speck, 2006, s. 51.
[297] Herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne hakkı vardır. Bu hak, din veya topluca, açık olarak ya da özel biçimde öğrenim, uygulama, ibadet ve dinsel törenlerle açığa vurma özgürlüğünü içerir.

Sözleşmenin (MSHS) 18. maddesi[298], Afrikalı İnsan ve Halkların Hakları Şartının 8. maddesi[299], Amerikan İnsan Hakları ve Ödevleri Bildirisinin 3. maddesi[300] ve İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesinin (İHAS) 9. maddesi[301] gündeme gelir. Bu düzenlemelerin hiçbiri vicdani ret hakkı ile ilgili açık ve net bir hüküm içermemektedir. Ancak, uygulamada vicdani ret kavramı bir hak olarak, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komite kararlarında hüküm altına alınmıştır[302].

Günümüzde ülkelerin vicdani redde yönelik tutumları incelendiğinde; zorunlu askerlik hizmeti olmayıp, sadece olağanüstü hal ve durumlarda askerlik hizmeti söz konusu olan devletler, zorunlu askerliğin var olup fiilen uygulanmadığı devletler, zorunlu askerliğin var olup, vicdani retçilere alternatif sivil veya silahsız hizmet hakkının tanındığı devletler ve vicdani ret hakkını kabul etmeyip zorunlu askerlik sistemini uygulamaya devam eden ülkeler şeklinde bir ayırımın mevcut olduğunu görmekteyiz[303].

---

[298] **Düşünce, Vicdan ve Din özgürlüğü:**
1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak, kendi tercihiyle bir dini kabul etme veya bir inanca sahip olma özgürlüğü ile, tek başına veya başkalarıyla birlikte toplu bir biçimde, aleni veya özel olarak, dinini veya inancını ibadet, uygulama, öğretim şeklinde açışa vurma özgürlüğünü de içerir.
2. Hiç kimse, kendi tercihi olan bir dini kabul etme veya inanca sahip olma özgürlüğünü zayıflatacak bir zorlamaya tabi tutulamaz.
3. Bir kimsenin dinini veya inancını açışa vurma özgürlüğü ancak kamu güvenliği, kamu düzeni, sağlık veya ahlak veya başkalarının hak ve özgürlüklerini korumak amacıyla, hukuken öngörülen ve demokratik bir toplumda gerekli olan sınırlamalara tabi tutulabilir.
4. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, anne-babalar ile, mümkünse vasilerin kendi inançlarına uygun biçimde çocuklarına din ve ahlak eğitimi verilmesini isteme özgürlüğüne saygı göstermeyi taahhüt ederler.

[299] Vicdan, ibadet ve dinin serbest olarak yerine getirilmesi özgürlüğü güvence altına alınacaktır. Hiç kimse, hukuka ve düzene tabi olarak, bu özgürlüklerin kullanılmasını kayıtlayan önlemlere maruz bırakılamaz/tabi tutulamaz.

[300] **Dinsel Özgürlük ve İbadet Hakkı:** Her kişinin dinsel inancını özgürce ifade etme ve aleni ya da özel, dinsel inancı özgür olarak açıkça belirtme ve uygulamasını yapma hakkı vardır.

[301] **Düşünce, Vicdan ve Din özgürlüğü:**
1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir; bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, kamuya açık veya kapalı ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir.
2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü, sadece yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlık veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli sınırlamalara tabi tutulabilir.

[302] B. Taşkazan, 2014, s. 2108.

[303] Ö. Çeliktaş, 2019, s. 69.

Günümüzde zorunlu askerlik hizmetinin bulunmadığı Avrupa ülkelerinde, zorunlu askerlik hizmeti kaldırılmadan önce, vicdani ret hakkı tanınmış durumdaydı. Örneğin, Hollanda'da 1920, Fransa'da 1963, Belçika'da 1965, İtalya'da 1972, Portekiz'de 1976, İspanya'da 1984, Çek Cumhuriyeti'nde 1989, Hırvatistan'da 1990, Slovenya'da 1992, Slovakya'da 1995, Romanya'da 1996, Macaristan'da 2001, Sırbistan'da 2003 yılında vicdani ret yasal bir hak olarak tanınmıştı. Bosna Hersek'te ise, farklı bir uygulama söz konusuydu. Bu ülkede önce 2004 yılında vicdani ret hakkı kabul edilmiş ve akabinde 2006 yılında zorunlu askerlik hizmeti kaldırılmıştır[304].

Bazı ülkelerde vicdani ret hakkı tanınmış olmasıyla beraber, zorunlu askerlik hizmeti de devam edebilmektedir. Bu ülkelerde, bireylerin vicdani ret talepleri düşünce, vicdan ve din özgürlüğü ile felsefi kanaat kapsamında değerlendirilerek, vicdani retçilerin zorunlu askerlik hizmeti yerine alternatif sivil hizmet yapmalarına olanak sağlanmaktadır. Bahsi geçen bu ülkelere örnek olarak, Avusturya, Almanya, Bulgaristan, Ukrayna, İsviçre, Rusya, Hırvatistan ve Estonya gösterilebilir[305].

Avrupa Konseyi'nin üyesi olmasına rağmen, vicdani reddi hak olarak bir yasal düzenleme ile güvenceye bağlamayan yegâne ülke, ne yazık ki Türkiye'dir.

Sonuç olarak, tarih boyunca vicdani retçiler tanınma güçlüğü yaşamışlardır. Tıpkı geçmişte olduğu gibi, bazı günümüz ülkeleri hâlâ vicdani retçileri hain veya korkak olarak saymaktadır. Bununla birlikte, vicdani ret kavramı aslında, iç hukuklarında seküler ve dini boyutlara sahip olan ülkeler de dahil olmak üzere, giderek artan sayıda ülke tarafından kabul edilmektedir. Böyle bir dönüşüm, vicdanın sekülerleşmesinden ve modern bireyciliğin gelişmesinden kaynaklanmaktadır[306].

[304] B. Doğan, **Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Ret**, Kırıkkale Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale, 2018, s. 326.
[305] B. Doğan, 2018, s. 330.
[306] Ö. H. Çınar, 2013, s. 25.

XXI. yüzyılda, zorunlu askere alınan kişilerden oluşan ordular yerine profesyonel orduya doğru yaygın bir yönelimin belirmesiyle beraber, vicdani ret hareketi çerçevesinde vatan hizmeti ve vatandaşlık ödevleri kavramları bağlamında vatandaş ile devlet arasındaki ilişki yine de sorgulanmaya devam etmektedir[307].

IV. VİCDANİ RET KATEGORİLERİ

Vicdani retçileri çeşitli alt kategorilere göre sınıflandırmak mümkündür. Lippman'a göre, vicdani retçiler dini, etik ve politik olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. Din temelli retçiler, kutsal kitaplarda kendi görüşleri için destek bulur veya pasifizmi dini bir yükümlülük olarak vaaz eden bir kiliseye ait olabilir. Etiği temel alan retçiler, askerlik hizmetine karşı olduklarını kişisel bir ahlak kuralına dayandırır. Siyasi retçiler ise genellikle milletlerarası hukuk ve/veya iç hukukla bağıntılı siyaset gerekçesiyle belli bir savaşa katılmaya karşı çıkarlar. Bu üç vicdani retçi kategorisindeki bireyler, askerlik hizmetine yönelik farklı görüşlere bağlı kalmaktadır. Bazıları savaş dışı askerlik hizmeti vermek istemektedir. Diğerleri her türlü askerlik hizmetine karşı olurlar, ancak sivil olarak hizmet etmeye isteklidirler. Üçüncü bir grup, herhangi bir laik otoriteye veya belirli bir rejimin politikalarına boyun eğmeyi reddeder. Devletler de, bu çeşitli kategorilere karşı davranışları bakımından farklılık göstermektedir[308].

Moscos ve Chambers, devletle ve silahlı kuvvetlerle işbirliği yapma istekliliği açısından vicdani retçileri, silahsız askerlik hizmetini savunanlar, alternatifçiler ve total vicdani retçiler olmak üzere üç gruba ayırmıştır[309]. Buna paralel bir sınıflandırma da Brock tarafından yapılmıştır. Brock, vicdani retçileri, sadece silahlı kuvvetlerle işbirliği yapma istekliliği bakımından alternatifçiler ve total retçiler olmak üzere iki gruba

[307] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 36.
[308] M. Lippman, "The Recognition of Conscientious Objection to Military Service As An International Human Right", **California Western International Law Journal**, Volume: 21, No: 1, Article: 3, 1990, s.31.
[309] C. C. Moskos, J. W. Chambers, 1993, s. 5.

ayırmıştır. Eberly ve Rodotà da vicdani retçileri inançlarına göre, total retçiler ve seçici (kısmi) retçiler olarak iki gruba ayırmışlardır[310].

Farklı vicdani retçiler, ister dini nedenlerle olsun ister dini olmayan nedenlerle olsun, askerlik hizmetinin farklı yönlerini reddederler; böylece devletle ve silahlı kuvvetlerle işbirliği yapma isteklilik derecelerini göstermiş olurlar[311].

A. TOTAL VİCDANİ RETÇİLER

Total retçiler, zorunlu askerlik hizmetini reddettikleri gibi askerlik hizmetine alternatif olarak gösterilen her türlü sivil hizmete katılmayı da kabul etmezler[312]. Total retçiler, Avrupa Birliği standartlarında tanınacak vicdani ret hakkının kendileri için kazanılmış bir mücadele olmadığını savunurken; zorunlu askerlik hizmetine alternatif olarak gösterilen sivil hizmeti de, devletin bireye yüklediği bir yükümlülük olarak görmeleri dolayısıyla reddetmektedirler[313].

Total retçilerin devletle aralarındaki vatandaşlık bağını reddettikleri de bilinmektedir. Total retçiler vergi vermek dahil olmak üzere, devletle hiçbir ilişki içine girmek istemediklerini net bir şekilde göstermektedirler[314].

Total retçiler bugün hemen hemen dünyanın her ülkesinde hapsedilmekte ve kötü muameleyle karşı karşıya olmaktadırlar[315]. Birinci Dünya Savaşı devam ederken 6.000 total retçi İngiltere'de cezaevlerinde hapsedilmiştir[316]. Birinci Dünya Savaşı sırasında total retçiler cezaevlerine hapsedilmekle kalmamış, ayrıca devlet tarafından

[310] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 37.
[311] Ö. H. Çınar, 2013, s. 28.
[312] Y. Semiz, 2010, s. 30; B. Esmer, 2012, s. 28.
[313] Ş. Anbarlı Bozatay, 2011, s. 154.
[314] B. Esmer, 2012, s. 28.
[315] B. Esmer, 2012, s. 28.
[316] Peace Pledge Union, **Refusing to Kill: Conscientious Objection and Human Rights in the First World War**, Peace Pledge Union Publication, 1st Edition, London, 2006, s. 38.

ciddi baskılara da uğramışlardır. Savaştan sonra total retçiler, toplum içerisinde eziyet görmüş ve kenara itilmişlerdir[317].

Total retçiler, dini ve politik inançlarından dolayı hiçbir biçimde devletin silahlanma planlarının maşası olmak istememekte ve alternatif olarak sunulan sivil hizmeti de reddetmektedirler[318].

Özetleyecek olursak, total retçiler silahlı kuvvetlerde ister savaş zamanında olsun isterse barış zamanında olsun, her türlü işbirliğini reddetmektedirler[319].

B. ALTERNATİFÇİ VE SİLAHSIZ ASKERLİK HİZMETİNİ SAVUNAN VİCDANİ RETÇİLER

Silahsız askerlik hizmetini savunan vicdani retçiler, savaşa katılmaksızın ve silah kullanmaksızın silahlı kuvvetlerde hizmet vermeyi kabul eden retçilerdir. Bu tür retçiler genelde silahlı kuvvetlerin tıbbi birimlerinde görev alırlar ve askeri sistemle en az sürtüşme yaşayan gruptur. Hatta askeri sistemin işlemesine yardım ederler[320]. Bu tür retçiler ayrıca, orduya katılmaya ve askeri üniforma giymeye karşı çıkmamaktadırlar. Bunlar selam durmaya, emir ve talimat almaya da karşı değillerdir; karşı oldukları, silah kullanmak ve silahlı çatışmaya ya da askeri eğitime katılmaktır[321].

[317] Ö. H. Çınar, 2013, s. 193.
[318] Ü. Kardaş, "Modern Devlet, Ordu ve Vicdani Ret İtirazı", **Birikim Dergisi**, Sayı: 207, 2006, s. 40.
[319] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 39.
[320] D. Mızrak, 2008, s. 42.
[321] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 40.

Öte yandan, alternatifçi vicdani retçiler, zorunlu askerlik hizmetini reddederek; bunun yerine, ret gerekçeleriyle ahenkli ve sivil niteliği olan, kamusal yarar sağlayan, ayrıca cezalandırıcı yapıda olmamak şartıyla zorunlu askerlik hizmeti yerine geçen alternatif hizmeti yerine getirmeyi kabul eden retçilerdir[322].

Alternatifçi vicdani retçiler görevlerini yaparken askeri üniforma giymeyi ve askeri emir ve talimat almayı reddetmişlerdir[323]. Ancak, birçok ülkede alternatif hizmetlerde görev almak, vicdani retçilerin samimiyetinin kriteri olarak kabul edilmiştir[324].

Brett'e göre, zorunlu askerlik hizmetine tabi olmayacak vicdani retçilerden, diğer gerekçelerden muaf tutuldukları, askerlik hizmetine gönüllü olarak katıldıkları ya da askerlik hizmeti yükümlülüklerini zaten yerine getirdikleri için, alternatif hizmet talep edilemez. Alternatif hizmet hakkı yoktur; alternatif hizmetin mevcut olduğu durumlarda, bu bir hak değil, devletin dayattığı bir gerekliliktir[325].

Zorunlu askerlik hizmeti yerine alternatif hizmeti sunan ülkelerin çoğunda, sivil hizmeti tercih edenlerde ciddi bir artış izlenmektedir[326]. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki, birçok ülkede alternatif hizmet cezalandırıcı niteliktedir. Alternatif sivil hizmette bulunmayı kabul eden vicdani retçiler, genellikle zorunlu askerlik süresinden daha uzun bir süre devlet tarafından belirlenen başka bir işi ücret almadan veya cüzi ücretle yapmaktadır[327]. Avrupa Konseyi Parlamenterler Meclisi, 1518/2001 sayılı tavsiye kararında, üye devletlere cezai ya da caydırma nitelikli bir sivil hizmet değil, vicdani reddin doğasıyla ahenk içinde bulunan gerçek bir sivil ikame ya da alternatif

[322] R. Brett, "Askerlik Hizmetinin Vicdani Reddi ve Alternatif Hizmette Uluslararası Standartlar", Çeviren: Mayıs İnan Aru, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 253.
[323] Ö. H. Çınar, 2013, s. 30.
[324] B. Esmer, 2012, s. 27.
[325] D. Brett, **Military Recruitment and Conscientious Objection: A Thematic Global Survey**, Conscience and Peace Tax International, Leuven, 2006, s. 105.
[326] Ü. Kardaş, 2007, s. 40
[327] B. Esmer, 2012, s. 27, 28.

hizmet getirmelerini ve bu hizmetin süresinin askerlik hizmetiyle orantılı olacak biçimde belirlenmesini önermektedir[328].

C. SEÇİCİ VİCDANİ RETÇİLER

Seçici vicdani retçiler, zorunlu askerlik hizmetine karşı olmamakla beraber, belirli çatışmalara veya savaşlara katılmayı reddederler. Bu retçiler, uluslararası hukuk ve temel insan hakları ilkelerini gerekçe göstererek, savaşlarda belirli silahların veya metotların kullanımını ya da belirli askeri harekâtlarda asker olarak bulunmayı reddederler[329]. Başka bir deyişle, bu retçiler, zorunlu askerlik hizmetini yapmak üzere orduya katılırlar; ancak, bu süre boyunca vicdani kanaatleri gereği savaşa ve kuvvet kullanma eylemlerine katılmayı reddederler.

Vietnam Savaşı, seçici reddin tarihteki en bilinen örneğidir. Pek çok ABD askeri Vietnam'daki savaşın haksız bir savaş olduğunu düşünmüştür. Bu yüzden, bu askerler Vietnam'a savaşa gitmeyi kabul etmemiş ve ordudaki görevlerini Vietnam haricinde bir yerde sürdürmeyi istemişlerdir[330].

Günümüzde, seçici vicdani reddin örneklerine genellikle İsrail'de rastlamaktayız. Itai Swirski ismindeki İsrailli bir subay, verdiği bir demeçte[331], askerlik hizmetine karşı olmadığını, ancak İsrail'in Filistin'e karşı yürüttüğü savaşa karşı olduğunu ve İsrail ile Filistin arasındaki bu savaşı haksız bulduğunu ima etmiştir.[332].

---

[328] A. Kasımoğlu, "Türk Hukuku'nda ve Muhayeseli Hukukta Vicdani Ret", **Yalova Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 6, 2013, s. 63.
[329] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 45.
[330] Y. Semiz, 2010, s. 31.
[331] 10 yıl boyunca paraşütçü asker bölümünde subay olarak ekip komutanlığı yaptım. Bu 10 yılın 4 yılı normal orduda, 6 yılı da yedek asker olarak geçti. Toplam olarak yaklaşık bir yıl boyunca Lübnan'da, bir buçuk yıldan fazla da işgal edilmiş topraklarda, yani Gazze'de ve Batı Şeria'da görev yaptım ve buralardaki çoğu şehir ve bölgelerde bulundum. Kendimi ülkeme sadık gerçek bir Siyonist olarak görüyorum. Her an, herhangi bir yerde ülkem için savaşmaya hazırım. Ama üç buçuk milyon Filistinliyi hiçbir haklı neden olmaksızın ezmeye ve ülkemin kısa ve uzun vadeli güvenliğini tehlikeye atmaya hazır değilim. Bugün, "Reddetme Cesareti" hareketinin önde gelen üyelerindenim.
[332] Y. Semiz, 2010, s. 31, 32.

Seçici vicdani ret hakkı, sadece profesyonel askerlerin talep edeceği bir hak değil, aynı zamanda zorunlu askerlik hizmetine alınmış kişilerin de talep edebileceği bir haktır. Zorunlu askerler gibi profesyonel askerler de, dini, etik, ahlaki, insani, felsefi veya benzer inançlardan kaynaklanan derin inançlar da dahil olmak üzere, özellikle vicdani nedenlerle savaşlara katılmayı reddedebilirler[333].

Hammer, seçici vicdani reddin orduda yükselen bir idari endişeye neden olduğuna ve genel askeri teyakkuza ciddi şekilde zarar verebileceğine parmak basmaktadır. Bazı akademisyenler ise, seçici vicdani ret hakkının tanınmasının, aslında ordunun maneviyatını kaybetmesine neden olmadan, idari verimliliğini artırdığını ve askeri emirlere göre hareket etmeyecek vicdani retçilerin ayıklanmasının, ordunun çıkarına olduğunu savunmaktadır[334].

Seçici, total, alternatifçi veya silahsız askerlik hizmetini savunan vicdani retçiler arasında devlet ve silahlı kuvvetler ile işbirliği yapma isteklilikleri açısından farklılıklar olmasına rağmen, seçici vicdani retçiler, kendileri ile diğer vicdani retçiler arasında hiçbir ayrım yapılmaması gerektiğine inanmaktadırlar[335]. İnsan hakları alanındaki çalışmalarıyla ün yapan Marie-France Major de benzer fikirdedir. Major'a göre, inançları dini ilkelere dayanan ve inançlarını siyasi fikirlere veya ideallere dayandıran vicdani retçiler arasında ayrım yapmak için hiçbir neden görünmemektedir. Total ret veya seçici ret durumlarında aynı samimiyet ve inanç duyguları vardır[336].

[333] Ö. H. Çınar, 2013, s. 34.
[334] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 50, 51.
[335] Ö. H. Çınar, 2013, s. 38.
[336] M. Major, 1992, s. 355.

V. VİCDANİ REDDE İLİŞKİN BAZI KAVRAMLAR

A. MODERN DEVLET VE MİLİTARİZM

"Modern devlet, Avrupa'da feodal parçalanmışlığın coğrafi ve siyasi merkezileşme yoluyla aşılması sonucu ortaya çıkan, iktidarın çoklu yer ve kaynakları üzerine kurulmuş toplumlardan tek bir meşrulaştırıcı yapıya dayanan toplumlara geçiş süreci olarak tanımlayabileceğimiz bir devlet tipidir"[337].

"Modern devletin günümüzdeki durumunu alması art arda gelen tarihsel gelişmelerden kaynaklanmıştır. Hobbes, 1651 tarihli Leviathan adlı kitabında, "insanları yabancıların saldırısından ve birbirlerinin zararlarından koruyabilecek ve böylece, kendi emekleriyle ve yeryüzünün meyveleriyle kendilerini besleyebilmelerini ve mutluluk içinde yaşayabilmelerini sağlayacak böylesi bir genel gücü kurmanın tek yolu; bütün kudret ve güçlerini, tek bir kişiye veya hepsinin iradesini oyların çokluğu ile tek bir iradeye indirgeyecek bir heyete devretmeleridir" sözleriyle, tek bir kişilik halinde birleşmiş olan topluluğun yani devletin oluşumunu açıklamıştır"[338].

Meydana gelen bu yeni yapının işleyişini belirli kılan sistem ise militarizmdir[339].

Liebknecht'ye göre militarizm, çoğu sosyal düzenin en önemli ve güçlü yaşam belirtilerinden biridir, çünkü kendini korumaya yönelik ulusal, kültürel ve sınıf içgüdüsünün en güçlü, en konsantre ve münhasır ifadesidir, tüm içgüdülerin en temelidir[340]. Mann'a göre militarizm, savaşı ve savaşa hazırlığı normal ve arzu edilen bir sosyal etkinlik olarak gören bir tutum ve bir dizi kurumdur[341].

---

[337] M. Sancar, "Şiddet, Şiddet Tekeli ve Demokratik Hukuk Devleti", **Doğu Batı Dergisi**, Sayı: 13, 2000-2001, s. 26.
[338] T. Hobbes**, Leviathan**, Çeviren: Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2007, s. 129, 130.
[339] B. Esmer, 2012, s. 31.
[340] K. Liebknecht, **Militarism & Anti-Militarism**, Rivers Press Limited, Cambridge, 1973, s. 9.
[341] M. Mann, "Capitalism and Militarism", **States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology**, Blackwell Publishers, Oxford, 1988, s. 124.

Makro ve mikro ölçeklerde izi sürülebilen, bir toplumsal örgütlenme ve politik iktidar yöntemi olarak militarizm, emir-itaat, hiyerarşi-disiplin, rütbe ve ritüel nizamına dayalı, şiddet yüklü bir siyaset ve idare yöntemidir[342]. Militarizm, askeri değer ve pratiklerin yüceltilmesi ve sivil alanı biçimlendirmesi şeklinde de tanımlanabilmektedir[343].

Militarizm, şiddetin uygulama işlevini ve askeri birliklerin kurumsal yapılarını över. Ayrıca, hem politika yönelimi hem de güç ilişkisi anlamına gelir. Bu tanımı analitik olarak bölersek; ilk olarak militarizmin bir polislik yöntemi yani şiddet kullanımı, ikinci olarak da bu yöntemin kurumsal aktörü olan ordu ile ilgili olduğunu görmekteyiz. Son olarak da militarizmin, sosyal ve politik aktörler arasında, daha geniş güç ilişkileri içinde yapılması gerektiğini görüyoruz[344].

Militarizmi bir siyasal denetleme şekli olarak uygulanır duruma getirmenin vazgeçilmez koşulu, devletin şiddet kullanma eylemini ve tehdidini tekelinde tutmasıdır[345]. Modern devlete bu tekelin, şiddeti toplumsal ilişkilerden tasfiye etme veya toplumsal ilişkilerde şiddet kullanımını en aza indirme karşılığında verildiği kabul edilir[346]. Şiddet tekelinin oluşumuyla, insandan insana yönelen tehdidi sıkı kurallara bağlayan devlet, şiddeti hesaplanabilir ve öngörülebilir hale getirerek, günlük yaşamı sürekli güvensizlik ortamından kurtarmayı hedefler[347]. Günümüzde, bir başka sivil insan tarafından öldürülme riski son derece azalmıştır. Çünkü büyük devletlerin şiddet

[342] T. Bora, "Anti-militarizm, Ordu/Askeriye Eleştirisi ve Orduların Demokratik Gözetimi", **Birikim Dergisi**, Sayı: 207, 2006, s. 23.
[343] A. G. Altınay, "Militarizm", **Kavram Sözlüğü: Söylem ve Gerçek**, Maki Basın Yayın, 1. Baskı, Ankara, 2005, s. 352, 353.
[344] İ. Akça, **Militarism, Capitalism and the State: Putting the Military in its Place in Turkey**, Boğaziçi Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006, s. 30.
[345] B. Esmer, 2012, s. 32.
[346] M. Sancar, 2000-2001, s. 27.
[347] M. Sancar, 2000-2201, s. 27, 28; B. Esmer, 2012, s. 32.

araçlarını denetlemek, yönetmek ve tekellerine almak yönünde gitgide güçlenen eğilimleri vardır[348].

Özü gereği militarist olan modern devlet, şiddeti bir düzenleme ve denetleme düzeneği olarak kurumsal seviyelerde uygularken, vatandaşlarından bu düzen içerisinde yaşamlarını sürdürebilmeleri için uyum yani itaat göstermelerini ve bunu disiplinli bir şekilde devam ettirmelerini bekler. Militarist düşünce tarzının tüm toplumu etkilemesi anlamında militarizm, disiplin ve itaat yöntemleriyle toplumsal militarizasyonu yerine getirme çabası içine girer. Toplumsal militarizasyon sürecinde bireyden istenen ise, bu çarkın içerisinde uyumlu ve itaatkâr bir niteliğe bürünmesidir. Bunun bir tür kendi kendini disipline etme süreci olduğunu söyleyebiliriz[349].

Weber, şiddet kullanımının devlete özgü bir araç olduğunu ifade eder. Başka bir deyişle, şiddet kullanma hakkının tek kaynağı devlettir. Şiddet kullanma hakkı başka bireylere ve/veya kurumlara yalnızca devlet tarafından ve devletin izin verdiği ölçüde tanınır[350]. Örnek vermek gerekirse, modern devletin kurumları olan polis ve düzenli ordu birlikleri bu hakkı kullanan en ilkel kurumlardır[351].

Ayrıca bahsetmek gerekir ki, modern devletin kendisinden kaynaklanan bir yıkıcılık durumu daha vardır. Bu da, şiddet tekelinin bugüne gelinceye kadar hiçbir devlet oluşumunda görülmemiş devasa yok etme kuvvetidir. Söz konusu yok edicilik kuvveti, modern devletin şeytansılığıdır. Modern devlet, sahip olduğu bu kuvvetle, kötü ellerde korku veren bir silaha dönüşebilir. 1941-1945 yılları arasında Nazi Almanyası

[348] C. Tilly, **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu**, Çeviren: Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2001, s. 125.
[349] H. Tok, **Bir Eylem ve Toplumsal Hareket Yöntemi Olarak Anti Militarizm ve Vicdani Ret**, Ege Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2009, s. 9, 11.
[350] M. Weber, 2004, s. 132, 133.
[351] A. Saygılı, "Modern Devlet'in Çıplak Sureti", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 59, Sayı: 1, 2010, s. 77.

döneminde yaşanan Yahudi Soykırımı ve 1992-1995 yılları arasında yaşanan Bosna Soykırımı bu korkunç silahın akıllardan çıkmayan örnekleridir[352].

Militarizmin aktarıcısı olan modern devletin en önemli şiddet aygıtı olarak orduları inşa etmesi bir zorunluluktur[353]. Modernleşme süreci içinde ordu, modern devletin baskın kurumu ve bütünleyicisi olmuştur[354]. Devlete egemen olan güçlerin sınıfsal oluşumunda, modern devletin kurumsal yapılarının ve bu kurumsal yapının baskın aktörü olarak ordunun kurulumunun önemli bir etkisi olmuştur[355].

Militarizm kuşkusuz, dış ve iç savunmanın özel gereksinimlerinin kapsamı ve karakteri ile belirlenen faktörlerin çok çeşitli kombinasyonuna ve ordu teşkilatında en belirgin şekilde görülen birçok özelliğe ve esnekliğe sahiptir[356].

Militarizmin kurumsal yapısı ve baskın aktörü olarak ordu, iki hiyerarşinin etkileşimini kapsamaktadır. Bunlardan ilki, subaylar ve erkekler arasındaki ilişkiler ve bunların sosyal sınıflarla olan dış ilişkileridir. Diğeri ise, iki modernizasyon süreci olan bürokratikleşme ve profesyonelleşmedir[357]. Hiyerarşik organizasyonun ilkeleri bürokratik devlet yapısı tarafından model alınmıştır. Bu ilkeler kurumsal anlamda modern devlet yapısının biçimlenmesinde kurucu etkide olmuştur[358]. Ordu her şeye karşın profesyonelleşerek, sınıflar ve devlet bürokrasisiyle ilişkilerindeki kurumsal özerkliğini sona erdirmemiştir[359].

[352] A. Saygılı, 2010, s. 78.
[353] H. Tok, 2009, s. 20.
[354] Ü. Kardaş, 2006, s. 36.
[355] B. Esmer, 2012, s. 33.
[356] K. Liebknecht, 1973, s. 28.
[357] M. Mann, **The Sources of Social Power - Volume 2: The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914**, Cambridege University Press, New York, 2012, s. 402.
[358] B. Esmer, 2012, s. 33.
[359] M. Mann, 2012, s. 402.

Modern devletin vazgeçilmez koşullarından bir diğeri de vergi tekelidir. Kamu menfaatlerini yerine getirmek amacıyla alınan vergi gelirleri olmadan modern devletin varlığını devam ettirebilmesi çok zordur[360]. Çünkü, modern devletin tüm masrafları bu vergilerden karşılanmaktadır. Savaş masrafları, toplanan vergilerle birlikte modern devletin en büyük harcaması durumuna gelmiştir. Bir ordunun varlığını devam ettirebilmesi için asker alımı, hazine ve vergi toplama ile ilgili tüm bürokratik yapı ve kurumların oluşturulması zorunluluk halini almıştır[361].

XVI. yüzyıl itibariyle Avrupa'da ordular gitgide büyümüş ve büyük iş haline gelmiştir. Savaşlar tüm Avrupa'da devlet harcamalarını artırmış; Avrupa devletleri bütçelerini, vergilerini ve borçlarını önce düzenlemek, sonrasında da artırmak zorunda kalmıştır. Savaş yalnızca asker toplamak ve askerlere ödeme yapmaktan meydana gelmiyordu. Savaş yapan tüm devletler askerlerini beslemek zorundaydı. Yiyeceğe ek olarak, ordulara silah, at, elbise ve barınak sağlamak da gerekiyordu. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren bütçeler, vergiler ve borçlar savaş ritmiyle beraber daha da artmış; savaşın içinde olan tüm Avrupa devletleri aynı deneyimi yaşamak zorunda kalmıştır[362].

XV. yüzyıl ile XVII. yüzyıl arası, Avrupa'da modern devletlerin oluşumu için en kritik dönemdir. Bu zaman zarfında Avrupa'da toplanan orduların önemli bir kısmı büyük derebeyler ve askeri girişimciler tarafından toplanan paralı askerlerden meydana geliyordu. Paralı askerlerin çoğu şehir milisi ya da topraksız köylülerdi. Paralı askerleri kimse istihdam etmediğinde, bunlar kendi adlarına hareket edip, yağmacılık yapıyorlardı. Paralı askerler, ödeme az geldiğinde veya yapılamadığında isyan ettiler ve bunun sonucunda denetimden çıkarak, ordular için büyük bir sorun haline gelmeye başladılar. XVIII. yüzyıla gelindiğinde paralı askerlerin maliyeti ve riski ordular için devasa bir yük haline gelmeye başlamıştır. Bunun üzerine savaşan devletler, kendi

[360] C. Pierson, **Modern Devlet**, Çeviren: Dilek Hattatoğlu, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 58.
[361] B. Esmer, 2012, s. 33, 34.
[362] C. Tilly, 2001, s. 134, 135, 142, 144, 145.

vatandaşlarını askere almaya başlamış ve bunları mümkün olduğunca paralı askerlerin yerine ikame etmeye çalışmıştır. Devletler kendi vatandaşlarından ordu kurmayı pahalı ve politik açıdan riskli buluyordu. Paralı askerlerin direniş ve isyan tehlikesi çok büyüktü. Fransız Devrimi ve İmparatorluk Savaşları bu eğilimi yok ederek, paralı askerlerin egemenliğine son verdi[363].

Diğer taraftan XIX. yüzyıl itibariyle iyiden iyiye büyüyen devlet organizasyonuyla beraber, savaş harcamaları toplam devlet giderlerine oranla giderek azalmaya başlamıştır[364].

Ordunun gereksinimleri çerçevesinde sosyal ve politik aktörler arasındaki güç ilişkilerinin yeniden düzenlenmesiyle, toplumsal yapı militarist bir anlayışla örgütlenmiştir[365]. Modern devletin baskın ve bütünleyici kurumu olarak ordu organizasyonu, hem devlet aygıtını ve hem de daha sonraki ticari firmalar dahil diğer organizasyonları etkileyerek, militarist modern devlet yapısının belirlenmesinde başrol oynamıştır[366].

Günümüzde süper güçlü devletlerin askeri organizasyonlarının ne denli güçlü olduğu bilinmektedir. Bu devletler ellerinde bulunan silahlarla, gezegendeki herkesi birkaç saat içinde öldürebilir. Bu yüzden, dünyadaki tüm insanlar korku içinde yaşamaktadır[367]. Militarizm, korkunun içselleştirilmesidir. Korkunun devamlılığı sağlanırsa militarizm varlığını sürdürebilir. Militarizmi var eden şey, korku kavramında temel tutan güvenlik talebidir. Dolayısıyla, sistemin kalıcılığı için modern devlet korkuyu sürekli canlı tutmalı ve yeni düşmanlar tanımlamalıdır[368].

[363] C. Tilly, 2001, s. 93, 143, 145, 147, 148, 149.
[364] B. Esmer, 2012, s. 34.
[365] B. Esmer, 2012, s. 34.
[366] A. Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, Çeviren: Cumhur Atay, Kalkedon Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008, s. 156.
[367] M. Mann, 1988, s. 133.
[368] N. Toker, "Anti-Militarizm Sorumluluktur…", **Birikim Dergisi**, Sayı: 207, 2006, s. 28.

Militarist modern devlet tarafınca düzenlenen vatandaşlık ilişkileri içinde, devletin vicdani retçilere karşı tepkisi aşırı sert olmuştur. Çünkü, militarist devlet üretken ulus idealinin çalışma düzeninde soruna sebep olabilecek her türlü farklılığı ortadan kaldırarak, vatandaşlarını bütünleştiren ve aynılaştıran bir işlevi yerine getirir. Bu işlevle, kendisini toplumun diğer üyelerinden farklılaştırma çabasına giren ve/veya kendisine biçilen rolü oynamayan her birey öncelikle aynılaşmaya zorlanır. Militarist devlet, bireyden kararlarını özgün iradesiyle almasını istemez; ondan düzenin mantığı yönünde oluşturulan kurallara itaat etmesini ister. Eğer ki birey karşıt tavrında direnirse, devlet tarafınca uygulanan baskı ve zor yoluyla öncelikle dışlanır, yok sayılır dahası yok edilir[369].

B. ZORUNLU ASKERLİK

Askerlik hizmetinin gönüllü olmadan, hür vatandaşlar tarafınca yükümlülük esasına göre ifa edilmesine zorunlu askerlik hizmeti denir. Zorunlu askerlik, kökleri Fransız Devrimine uzanan çağdaş bir sistem olarak bilinmektedir. Ancak, zorunlu askerliğin ortaçağ ve erken modern dönem Avrupa'sında öncüleri bulunmaktaydı[370].

Zürcher zorunlu askerliği, dolaylı zorunlu hizmet ve doğrudan zorunlu hizmet olarak ikiye ayırmaktadır. Zürcher modern devlet öncesindeki sistemi, dolaylı zorunlu hizmet olarak değerlendirmektedir. Zürcher'e göre doğrudan zorunlu hizmet ise, Fransız Devrimi ile gelen ve devletle uyruğu olan hür bireyler arasındaki ilişkiye dayanan bir sistemdir[371].

[369] B. Esmer, 2012, s. 36.
[370] E. J. Zürcher, "Zorunlu Askerlik ve Direniş: Tarihi Çerçeve", Çeviren: M. Tanju Akad, **Devletin Silahlanması: Orta Doğu'da ve Orta Asya'da Askerlik (1775-1925)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2003, s. 10.
[371] E. J. Zürcher, 2003, s. 10, 11, 12.

Zorunlu askerlerden oluşan Fransız orduları, diğer devletlerin paralı askerlerden oluşan orduları karşısında kısa süre içerisinde önemli bir üstünlük elde etmiştir. Zorunlu askerlik kurumunun gelişimi şüphesiz, modelin askeri başarısıyla ilişkilidir. Ancak, zorunlu askerlik kurumunun gelişmesinin tek sebebi askeri başarı değildir. Kurumun gelişmesine sebep olan başka etmenler de bulunmaktadır. O dönemde paralı askerlik ve asillerin subaylık hizmetinde bulunmaları olabildiğince yaygındır. Fransız Devriminin ardından yayılan ulus-devlet mantalitesi, ülkelerin güvenliğinin zorunlu askerlik hizmetine yükümlü tutulmuş vatandaşlar tarafınca yerine getirilmesi düşüncesini meydana çıkarmıştır. Söz konusu düşünce de, ulusal bir ordunun oluşturulmasını yanında getirmiştir. Benzer şekilde, dönemin yükselen değeri olan ulus-devlet mantalitesinin istediği vatandaş tipinin yaratılmasında zorunlu askerlik hizmetinin yükleneceği rolün politik yönetimler tarafınca ayırt edilmiş olması da modelin yaygınlaşmasında etkili olmuştur[372]. Çünkü, zorunlu askerlik kurumu vatan savunmasını bireylere yükleyerek birlik kavramını kuvvetlendirmiş, ayrıca bir vatandaşlık okulu görevi görerek ulus-inşa sürecine önemli katkılar sağlamıştır[373].

Fransa'da 23 Ağustos 1973 tarihinde kabul edilen "levée en masse" uygulaması ile ulusu savunmak için eli silah tutan her erkek askere çağrılmıştır[374]. Levée en masse, ulusun Fransa'da egemen otorite olduğu ve ulusun vatandaşlıktan yararlanmada örtülü temel görevlerden biri olarak askerlik hizmetinin yapılmasını talep etme hakkına sahip olduğu basit ilkelere dayanıyordu[375]. İlk kitlesel askere alma olarak tarihe geçen bu uygulama ile aslında silah altına alınanlar gönüllülerdir. Devrimci ateşin sönmeye yönelmesiyle ve gönüllülerin sayısının azalmasıyla, 1798 tarihli Jourdan Kanunu ile

[372] C. Özgen, **Türkiye'de Zorunlu Askerlik ve Profesyonel Ordu**, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 13.
[373] O. Erözden, **Ulus-Devlet**, Dost Kitabevi, 1. Baskı, Ankara, 1997, s. 124.
[374] B. Esmer, 2012, s. 38.
[375] A. Forrest, "La patrie en danger: The French Revolution and the First Levée en masse", **The People in Arms: Military Myth and National Mobilization since the French Revolution**, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, s. 8.

gerçek zorunlu askerlik hizmeti yükümlülüğü getirilmiştir. Bu sistem Napolyon Bonaparte tarafınca en uç sınırlara kadar kullanılmıştır[376].

Restorasyonun ardından Fransa, genel ve zorunlu askerlik hizmetini terk ederek profesyonellerden meydana gelen bir orduya yönelmiştir. Bu ordu nüfusun en yoksul kesimlerinden gelen uzun süreli tertiplerle kuvvetlendirilmiştir. Fransa'da, orta sınıfı uygulamada, hemen hemen askerlikten muaf eden bir sistem mevcuttu. Bu sisteme göre, orta sınıf, askere kendileri yerine başkalarını gönderebiliyor veya gerekli durumu parayla sağlayabiliyordu. Sekiz yıl ve daha fazla süreli hizmet dönemlerine dayanan zorunlu askerlik sistemleri devletlere çok fazla masraf oluyordu. Bu problem Prusya'da 1814 tarihli Zorunlu Askerlik Kanunuyla sonuçlanan ordu reformlarıyla çözülmüştür. Bu Kanuna göre, erkek nüfusun düzenli muvazzaf orduda bir ila üç yıl hizmet etmesi isteniyordu. Prusya sisteminin başarısı 1866 ve 1870 savaşlarında ispatlanmıştır. Bunun sonucunda İngiltere haricindeki bütün Avrupa ülkeleri genel ve zorunlu askerlik hizmetini, barış zamanında bile bir savunma önlemi olarak benimsemiştir. 1870 akabinde Alman etkisi bariz biçimde artmış ve bu sistem evrensel hale gelmiştir[377].

Zorunlu askerlik hizmeti, belirli bir insan zekasını ve bedenini üretmek için dünyanın bu zamana kadar gördüğü en mükemmel makinedir[378]. Ulus-devlet sisteminin ihtiyaç duyduğu yeni vatandaş modelinin üretimi için kullanılan bu makine, bünyesine aldığı bireyleri, uyguladığı katı disiplin vasıtasıyla ihtiyacı olan şekle dönüştürmüştür. Aslında dönüştürebileceğini düşünmüştür. Zira, meydana çıkan pratik durum ile kurgulanan ideal durum arasında ciddi farklar vardır[379].

[376] E. J. Zürcher, 2003, s. 13.
[377] E. J. Zürcher, 2003, s. 13, 14.
[378] I. Hamilton, **Compulsory Service: A Study of the Question in the Light of Experience**, Hazell, Wattson and Viney, London, 1910, s. 44.
[379] B. Esmer, s. 38.

Zorunlu askerlik hizmetine dayanan bir ordunun başarılı bir biçimde meydana getirilmesi birtakım şartların varlığına bağlıdır. En başta, potansiyel insan gücünü belirlemek için güvenilir bir nüfus sayımının yapılması gerekir. Bu da, devlet bürokrasisinde dikkati çeken bir artışı gerektirir. Sonrasında ise, askere alma işlemleri için etkin bir mekanizmanın ve her şartta asker kaçaklığının önlenmesi için etkili müeyyidelerin uygulanır duruma getirilmesi gerekir. Bunlarla birlikte, askerlerin beslenme, barınma, giyim ve benzeri ihtiyaçları ile askerlerin silahlandırılması ve askeri birliklerin nakli için, ciddi bir ekonomik etkinliğin ve saniyeleşmenin varlığı gerekir[380].

Uluslararası Savaş Karşıtları Konseyinin eski sekreteri olan Tony Smyth, 1967 yılında kaleme aldığı bir makalede, askeri açıdan hazırlıklı olmaya yönelmiş bir ekonomide erkeklerin savaş sanayi içinde çalışmaya zorlandığını belirtmiştir. Zira, bu işler var olan istihdam içinde önemli bir yer tutmaktaydı. Smyth, bundan başka, bilim adamları ile teknisyenlerin, zeka ve bilgilerini bu konuya adadıklarını dile getirmiştir. Çünkü, bilim ve teknoloji askeri gereksinimler doğrultusunda yönlendirilmekteydi[381].

Ajangiz, zorunlu askerlik sisteminin aşağı yukarı bir asır sürmesinin sebebini zorlamaya ve gerekliliğe bağlamaktadır. Nitekim eldeki veriler, zorunlu askerlik konusunda geniş bir sosyal hoşnutsuzluğu doğrulamaktadır. Askerlik çağına gelen kişiler, zorunlu askerlik hizmetine karşı ciddi direnç göstermişlerdir. Bu kişiler askere gitmeyi reddetmişler ya da askerden kaçarak diğer ülkelere gitmişlerdir. Bilhassa savaş dönemlerinde bu tarz eğilimlerde artış gözlemlenmiştir[382].

[380] E. J. Zürcher, 2013, s. 15.
[381] A. Speck, 2006, s. 42.
[382] R. Ajangiz, "Being Influentıal Without Participatıng in The Policy Process: The Case of Conscription in Western Europe", 2001, s. 2 (https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/e528cc26-8b80-4aef-960b-bb24fe399d7d.pdf, Erişim Tarihi: 17.04.2020).

Zorunlu askerlik hizmetinin bir toplumsal bütünleşme projesi olarak çok az işe yaradığını söylememiz gerekir. Eğitimsiz sınıflar toplumsal pozisyonlarının güç kazanmasını sağlayamamış; ayrıca göçmen, suçlu ve borçlu gibi sınıfların askerlik yapmak için çaresizce gönüllü olmaları, "ekonomik zorunlu askerlik" olarak adlandırabileceğimiz bir olgunun büyümesine neden olmuştur[383].

Vicdani reddin ortaya çıkmasındaki en açık maddi sebep zorunlu askerliktir. Vicdani ret eyleminin geleceği ve zorunlu askerliğin kalkması arasında önemsenmesi gereken bir ilişki vardır. Zira, zorunlu askerliğin kalktığı ülkelerde savaş karşıtı eylemlerin bocaladığı görülmektedir. Ancak, total ret aracılığıyla muhalefet alanı büyüyen vicdani ret, zorunlu askerlik uygulaması olmayan ülkelerde de, yeni mücadele şekillerinin örgütlenmesi için yeni olanaklar sunmaktadır[384].

C. PASİFİZM

Pasifizmin, insan öldürmenin dini, etik ve felsefi sebeplerle ahlak dışı olduğu ilkesine dayanmaktadır. Pasifizm dini boyutuyla bilinse de, yalnızca dini nitelikli bir davranış değildir. Vicdani reddin ortaya çıkmasında dini pasifizmin rolü büyüktür. Ancak, zamanla ahlaki kaygılarla açıklanan laik yapıdaki pasifizmin de etkisi artmıştır[385].

Pasifizm, kendilerini insani ya da diğer gerekçelerle savaşın güçlü muhalifleri olarak tanımlayanların bile kaçındığı bir terimdir. Başka bir deyişle, ahlaki bir tutum olarak pasifizm, şiddetin uluslararası ilişkilerde ve daha genel olarak siyasette oynadığı rol hakkında açıkça endişe duyanlar arasında bile çok az güvenilirliğe sahip görünmektedir[386].

[383] B. Esmer, 2012, s. 38.
[384] B. Esmer, 2012, s. 38.
[385] D. Mızrak, 2008, s. 71.
[386] I. Atack, "From Pacifism to War Resistance", **Peace & Change**, Volume: 26, No: 2, 2001, s. 177.

Pasifizm ve şiddetsizlik geleneği, eski kültürlerin savaşçı yapılarında doğar ve ahlaki veya dini ilkelere dayanan savaşın gerçekçi görüşüne meydan okumaya çalışarak gelişir[387]. Batıda pasifizm, İsa'nın dağdaki vaazında iddia ettiği Hıristiyanlıktan kaynaklanır. Doğuda ise pasifizm, şiddetten kaçınmak anlamına gelen Hint "ahisma" kavramına dayanır. Bu kavramın Hinduizm, Budizm ve Jainizm dinlerinin kültürel konumları üzerinde kalıcı bir etkisi olmuştur[388].

Pasifizm kavramı, ilgili düşünürler tarafından mutlak pasifizm, mesleki pasifizm ve ilkesel pasifizm olarak üç başlık altında incelenmiştir. Mutlak pasifizm, savaşın her zaman kabul edilemez olduğu, savaşa gitmenin ve insan öldürmenin her zaman yanlış olduğu görüşüne dayanır. Bu düşünceye göre her birey, şartlar ne olursa olsun savaşlarda yer almayı reddetmelidir[389].

Mesleki pasifizmin geliştiricisi olan Ihara'ya göre pasifist, cazip bir yaşam biçimi olarak, şiddet içermeyen bir yaşamı benimsemiş olan ve geri kalanımızın olmadığı bir şekilde, kendini şiddetsizliğe adamış bir kişidir. Mesleki pasifizmde, özel bir söz ya da ant ile veya belli bir gruba, örgüte üye olmak biçimiyle, savaşa katılmaktan kaçınma yükümlülüğü altına girme söz konudur. Bu tarz durumlarda pasifist, içten bağlılık biçiminde görevler üstlenir. Bu türdeki pasifistin sosyal ve siyasi bir duruşu yoktur. Savaşa katılmaya ve/veya silah kullanmaya karşı bir tutumu olmadan, şiddetsizliği bir yaşam tarzı olarak sürdürme eğilimindedir[390].

Atack, mutlak pasifismin çok sıkı olduğunu, mesleki pasifizmin ise ilgi çekme yönünden zayıf kaldığını düşünmektedir. Atack'a göre, ilkesel pasifizm, incelikli bir yapıya sahiptir, daha genel bir ahlaki prensibe dayanır ve diğer ahlaki kural ve

[387] G. Carvalho de Oliveira, "Pacifist Approaches to Conflict Resolution An Overview of the Principled Pacifism", **Janus**, Volume: 8, No: 1, 2017, s. 26, 27.
[388] T. S. Hassell, "Pacifism", **Encyclopedia of Global Justice**, Springer, New York, 2011, s. 803.
[389] I. Atack, 2001, s. 178, 179.
[390] I. Atack, 2001, s. 179; D. Mızrak, 2008, s. 73, 74.

prensiplerle çelişebilir. İlkesel pasifizm haklı savaş kuramını yok saymaz, meşru savunmaya dayanan şiddet eylemlerini içinde barındırır[391].

İlkesel pasifizmin avantajı, ahlaki karar almanın karmaşıklığının, sözde mutlak ahlaki ilkelere doğru dogmatik itirazlarla aşılamayacağını kabul etmesidir. İlkesel pasifist, insan hayatının alınmasına karşı ahlaki varsayımın genellikle silahlı kuvvet kullanımını dışlayacak kadar güçlü ve önemli olduğunu, rakip ahlaki iddiaların önemini ve belirli durumlarda savaşın yıkıcılığının deneysel bir değerlendirmesini kabul edeceğini iddia edecektir. Çatışma, saldırganlık veya baskı durumlarında silahlı kuvvetlerin kullanımına ilişkin kararlarla karşı karşıya kaldığımızda, mutlak bir yasağın basit bir şekilde çağrılması yerine ahlaki bir akıl yürütme süreci gereklidir[392].

Pasifizmin, vicdani reddin dayandırıldığı önemli ilkelerden biri olduğunu söylememiz gerekir. Ancak, her vicdani ret hareketinin temelinde pasifizmin olduğunu söylemek doğru değildir.

D. ANTİMİLİTARİZM

Silahlı kuvvetler militaristleşme süreçlerinde doğrudan etkin bir rol oynar. Ancak, militarizmin yalnızca savaş dönemlerinde geçerli olduğunu düşünmek son derece yanlış olur. Çünkü militaristleştirme savaş dışı dönemlerde ya da sivillerin aktif katılımı ve rızasıyla da gelişebilir[393]. Savaş dönemlerinde kurumsal şiddet üretmenin meşru kurumu olan ordu, bu özelliğini barış dönemlerinde de korur[394]. Alfred Vagts, "militarizm savaş zamanından çok barış zamanında gelişir" deyimiyle bu duruma parmak basmıştır[395].

[391] D. Mızrak, 2008, s. 74, 75.
[392] I. Atack, 2001, s. 182, 183.
[393] A. G. Altınay, 2005, s. 353.
[394] B. Esmer, 2012, s. 40.
[395] A. G. Altınay, 2005, s. 352.

Tutarlı bir savaş karşıtlığı olan antimilitarizm, militarizme ve militarizmin dayandığı egemenlikler sistemine karşı bir özgürlük savunmasıdır. Antimilitarizm, belirli savaşların değil, savaşın karşıtlığıdır; dolayısıyla ilkeleri bulunmaktadır. Her ne sebepten ya da gerekçeden olursa olsun, siyasetin bir metodu olarak savaşı olumsuzlar. Savaşı, haklı ya da haksız diye gruplara ayırmadan reddeder. Söz konusu reddedişin sebebi, sınıfsal, cinsel ya da kültürel menfaatler değildir; ahlaki ve siyasi sebeplerle takınılan bir davranıştır. Bu nedenle antimilitarist, savaşmadığı gibi, öldürmeyi öğrenmeyi, askere gitmeyi, orduya ve yan kuruluşlarına hizmet etmeyi de reddeder[396].

Antimilitarizm açısından militarizm, bir itaat düzeninin ismi ve vatandaşların iradelerini yok sayan bir rejimdir[397]. Anti militarizm, askeri aygıtların, askeri uygulama ve politikaların yanında, militarizmin anlayışına, yapısına, yöntemlerine, işleyişine, politikalarına ve toplumsal-siyasal dayanaklarına karşı çıkan siyasi bir duruştur. Antimilitarizm şiddeti kökten sorgular ve şiddetin kurumsallaşmış hali olan iktidarı reddeder[398].

Militarizmin eleştirisi en geniş şekliyle antimilitarist tutumda ifade bulur[399]. Antimilitarizm, savaşı ve savaşa hazırlığı normal ve arzu edilen bir sosyal faaliyet olarak görmeyen tutum ve kurumlardan oluşur[400].

Vicdani retçilerin bazıları antimilitarist olduklarından ister savaş isterse barış durumundaki bir ülkenin ordusuna katılmayı reddeder. Dolayısıyla antimilitarizm, vicdani reddin dışına uzanan bir kavramdır[401]. Vicdani retçilerin bazılarının, ordu içerisinde silahsız ya da alternatif sivil hizmeti kabul ettiğini biliyoruz; ki bunların çoğu profesyonel ordunun varlığına da karşı değildir. Ancak antimilitaristler, şiddeti ve

[396] P. Selek, O. Sönmez, "Antimilitarizm", **Kavram Sözlüğü II: Söylem ve Gerçek**, Maki Basın Yayın, 1. Baskı, Ankara, 2006, s. 29.
[397] N. Toker, 2014, s. 91.
[398] P. Selek, O. Sönmez, s. 29, 30.
[399] B. Esmer, 2012, s. 41.
[400] M. Mann, 1988, s. 124.
[401] D. Mızrak, 2008, s. 76, 77.

iktidarı büsbütün reddettiği için, zorunlu askerliğe dayanan silahsız ya da alternatif hizmeti ve profesyonel ordunun varlığını kabul etmezler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE ZORUNLU ASKERLİK VE VİCDANİ RET

I. ZORUNLU ASKERLİK HİZMETİNİN TÜRKİYE'DEKİ TARİHSEL GELİŞİMİ

A. OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİ

XIX. yüzyılda çeşitli etnik yapıları ve dini grupları yapısında bulunduran Osmanlı İmparatorluğu, hem kendisinden daha güçlü ordulara sahip ülkeler, hem de ulusal bağımsızlığını ilan etmek isteyen kendi içindeki ayrılıkçı unsurlar nedeniyle, Avrupa'daki diğer büyük imparatorluklardan daha vahim bir dağılma tehlike altında kalmıştır. Osmanlı devlet adamları, bu tehlikeleri ortadan kaldırmak için özellikle orduda Avrupa modelinde yenileştirme hareketlerini benimsemeye çalışmış ve çeşitli reformlar yapmıştır[402].

Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa modelinde bir ordu oluşturmak için ilk adım, 1792'de III. Selim tarafınca atılmıştır. III. Selim'in oluşturduğu Nizam-ı Cedid ordusu ilk başlarda 2500 kişilik bir güce sahipken, 1806 yılında 22.685 askeri ve 1590 subayı olan bir güce dönüşmüştür. Nizam birlikleri, genel ve zorunlu askere alma sistemini içerisinde bulundurmayan, profesyonel bir ordudan oluşmaktaydı. Yeniçerilerden gelen baskılar sonucu III. Selim, 1907 yılında bu birlikleri dağıtarak kaldırdı[403].

XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda ordunun esasını yeniçeriler oluşturmaktaydı. Yeniçeriler arasında Bektaşilik yaygındı. Osmanlı ordusuna geleneksel olarak Hıristiyanlar ve Museviler alınmamış, askerlik Müslüman tebaanın sorumluluğu

[402] B. Esmer, 2012, s. 107.

[403] E. J. Zürcher, "Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918)", Çeviren: M. Tanju Akad, **Devletin Silahlanması: Orta Doğu'da ve Orta Asya'da Askerlik (1775-1925)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2003, s. 87, 88.

olarak algılanmıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nda, özellikle Arap aşiretlerinin egemen olduğu bölgelerde yaşayan Müslüman halk askere alınmamıştır[404].

Osmanlı Rus Savaşlarında alınan ağır yenilgiler sonrası, 1826 yılında ordunun modernizasyonu çalışmaları başlamış, Yeniçeri Ocağı Vaka-i Hayriye olayı ile ortadan kaldırılarak, modern ordu düzenine geçmek için önemli bir adım atılmıştır[405].

Gönüllülerden ve sultanın vilayetlerdeki memurlardan oluşan ve Asakir-i Mansure-i Muhammediye adındaki yeni ordu, kısa süre içinde 27.000 kişilik bir güce ulaşmıştır. Bu profesyonel orduda, yaşı on beş ila otuz arasındaki Müslüman erkekler, 12 yıl süreyle hizmet etmek zorundaydı. Askerler 12 yılın sonunda sivil hayata dönebiliyorlardı. Ancak, askerler emekli olabilmek için yaşlılık veya fiziksel yetersizlik derecesine gelinceye dek hizmet etmek mecburiyetindeydiler[406].

Askere alınmada keyfilik hâkim iken, ordunun halka ve silah altındakilere karşı davranışlarında da zorbalık egemendi. Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece Müslümanlar askerlik yaparken, diğerleri bir vergi karşılığında (cizye) askerlikten muaf tutuluyordu. Tüm Müslümanlar da askerlik yükümlüsü değildi. Askere alma, zamana ve gereksinime göre keyfice ve zorbaca yöntemlerle yürütülüyordu. Ancak, 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanıyla askerlik hizmetinde adalet ve eşitlik prensiplerine göre düzenleme getirilmiştir[407].

1846 yılında hazırlanan Kura Usulü ve Kanunnamesi ile birlikte zorunlu askerlik ve askere alım sistemine ilişkin ölçütler esas olarak uygulanır duruma getirilmiştir. Bu Kanunnameye göre, askerlik çağında olan Müslüman halkın her yıl kuraya katılmaları ve kuradan adı çıkanların asker olmaları zorunlu hale getirilmiştir. Her yıl yaşları yirmi

[404] M. Hacısalihoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş, Ordu-Millet Düşüncesi", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 164, 2007, s. 60.
[405] B. Esmer, 2012, s. 109.
[406] E. J. Zürcher, 2003, s. 88, 89.
[407] B. Tanör, Osmanlı-**Türk Anayasal Gelişmeleri**, Yapı Kredi Yayınları, 24. Baskı, İstanbul, 2014, s. 47, 58.

ila yirmi beş arasında olan tüm sağlıklı Müslüman erkekler arasından çekilecek kura ile askere alınacak kişiler belirlenecek ve bu kişiler, 5 yıllık hizmet süresini bitirip terhis edilecek olanların yerlerine alınacaklardı. Yapılan tüm yasal düzenlemelere karşın acil asker ihtiyacı karşılanamamış ve 1835 yılında tüm zıt görüşlere rağmen az sayıda Ermeni ve Rum donanmaya alınmıştır. Gayrimüslim halk tarafından ciddi tepkilerle karşılanan bu girişimin ardından, 1846 yılında hazırlanan yeni kanunname ile tüm Gayrimüslimler özel bir vergi ödemek şartıyla, askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır. Sonrasında ihtiyaç duyulan askerler, Müslümanların yaşadığı özel statülü eyaletlerden karşılanmaya çalışılmıştır. Bu sefer de Müslümanların yaşadığı bu özel statülü eyaletlerde, yeni uygulama ciddi tepkiler almıştır. Bosna Hersek'te ve İşkodra'da büyük direnişler yaşanmıştır. Altı kez askeri güce başvurmak zorunda kalan Babı-âli, bu kuralı Boşnaklar ve Arnavutlar için kaldırmak zorunda kalmıştır. Arapların ve Kürtlerin yaşadığı özel statülü bölgelerde de yeni kanunname uygulanamamıştır. Buna ek olarak yüksek vergi ödeyen bazı Müslümanlarla birlikte ulema sınıfına mensup olanlar, medrese öğrencileri, müftü, hakim, şeyh, müderris gibi meslek sahipleri de zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutulmuşlardır[408].

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile zorunlu askerlik Gayrimüslimleri kapsayacak biçimde genişletilmiş olsa da, uygulamada bu şekilde olmamıştır. Gayrimüslimlerin isteksizliği de dikkate alınarak, bedel-i askeri adı altında bir bedel ödemeleri karşılığında, zorunlu askerlik hizmetinden muaf tutulmaları sağlanmıştır. Her ne kadar bu hak tüm Osmanlı tebaasını içeriyor gibi görünse de, Müslümanların ödemesi gereken bedelin miktarı çok daha yüksekti ve peşin ödenmesi gerekiyordu[409].

[408] B. Esmer, 2012, s. 111.
[409] M. Hacısalihoğlu, 2007, s. 61.

Önceleri iane-i askeri (askeri yardım), sonralarıysa bedel-i askeri (hizmet yerine ödeme) adındaki, Hıristiyanlardan askerlik yapmaları yerine ödenmesi istenen muafiyet vergileri, 1909 yılına kadar evrensel bir uygulama olarak devam etmiştir[410].

Osmanlı İmparatorluğu'nda zorunlu askerlik sistemine geçişte en önemli siyasal hareket, önce Yeni Osmanlılar ve onu takip eden Jön Türk hareketidir. Osmanlı milleti düşüncesini temsil eden bu hareketlere göre, zorunlu askerlik hizmeti tüm Osmanlı vatandaşları için kaçınılmazdı. İttihat ve Terakki Cemiyetinin iktidarda olduğu dönemde, 25 Temmuz 1909'da, Gayrimüslimlerin askere alınması kanunu çıkarılmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nda zorunlu askerlik sistemine geçilmiştir[411].

1914 yılında, Balkan Savaşı yenilgisi üzerine ordu teşkilat ve yapısının yeniden düzenlenmesi çerçevesinde, Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-u Muvakkatı çıkarıldı. Bu Kanuna göre, Osmanlı soyu istisna olmak üzere bütün erkek vatandaşlar askerlik yükümlüsüydü. Bu Kanun gerek I. Dünya Savaşı ve ardınca ateşkes dönemi boyunca, gerekse İstiklal Savaşı sırasında ve Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanmıştır[412].

B. CUMHURİYET DÖNEMİ

Türkiye Cumhuriyeti'nde 1927 yılında ilk nüfus sayımının gerçekleşmesiyle birlikte, asker nüfusunun tespit edilmesi ve daha etkin bir askeri sistemin kurulması mümkün olmuştur. Bu nüfus sayımının akabinde aynı yıl içinde, 1111 sayılı Askerlik Kanunu kabul edilmiş ve bu Kanunla zorunlu askerlik hizmeti Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı olan tüm erkekler için mecburi hale getirilmiştir[413].

[410] E. J. Zürcher, 2003, s. 100.
[411] M. Hacısalihoğlu, 2007, s. 62, 63.
[412] C. Işıklar, 2011, s. 33.
[413] Ö. Çeliktaş, 2019, s. 165.

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte, 1111 sayılı Kanunla getirilen zorunlu askerlik hizmeti uygulaması yerleşmiş; akabinde ulusal orduların önemini belirten, askerlik düşüncesi ve ordu hakkında toplumda heyecan uyandıracak çalışmalar yapılmıştır[414].

1927 tarihli 1111 sayılı Kanun, 26 Haziran 2019 tarihine kadar yürürlükte kalmış; 7179 sayılı Askeralma Kanununun, 26 Haziran 2019 tarihinde yürürlüğe girmesiyle, yürürlükten kaldırılmıştır.

II. ZORUNLU ASKERLİK HİZMETİNİN TÜRKİYE'DEKİ ÇEŞİTLERİ

A. 1111 VE 1076 SAYILI KANUNLARA GÖRE

7179 sayılı Askeralma Kanunu yürürlüğe girmeden önce, zorunlu askerlik hizmetinin çeşitleri 1111 sayılı Askerlik Kanununda ve 1076 sayılı Yedek Subaylar ve Yedek Askeri Memurlar Kanununda düzenlenmişti. Bu iki kanun arasındaki temel fark, zorunlu askerlik hizmetine yönelik yükümlülüğü eğitim durumuna göre belirlemesinden kaynaklanıyordu. Dört yıllık yüksek öğrenim gören yükümlüler 1076 sayılı Kanuna göre yedek subay statüsünde hizmete tabi tutulurken, diğerleri ise 1111 sayılı Kanuna göre erbaş veya er statüsünde hizmete tabi tutuluyorlardı.

Söz konusu Kanunlar kapsamında uygulanmış askerlik hizmet çeşitleri, erbaş veya er, yedek subay, kısa dönem erbaş veya er, dövizle askerlik ve bedelli askerlik olarak sıralanmaktaydı.

Dört yıllık yüksek öğrenimden daha düşük öğrenim gören yükümlüler (kısa dönem askerlik ve yedek subaylığa ayrılanların dışında kalanlar) zorunlu askerlik hizmetlerini erbaş veya er olarak yapıyorlardı. Bu yükümlülerin zorunlu askerlik hizmet süresi, 1111 sayılı Kanunun 5. maddesine göre 18 aydı. Ancak, 18 ay olan askerlik

[414] D. Mızrak, 2008, s. 129.

süresi, 15 Temmuz 2003 tarihinde 15 aya, 1 Ocak 2014 tarihinde ise 12 aya indirilmişti[415].

1076 sayılı Kanuna tabi yükümlülüğün ön koşulu dört yıl ve daha fazla süreli yüksek öğrenim kurumu mezunu olmaktı. Bu kanuna tabi zorunlu askerlik hizmet yükümlülerinin asli ve genel hizmet şekli, yedek subay olarak görev yapmaktı. Yedek subay adayları, gönderildikleri sınıf okullarında görecekleri temel askerlik eğitimini ve öğrenimini başarıyla bitirmeleri halinde, asteğmen rütbesiyle subay atanırlardı[416]. Yedek subaylık uygulamasının esas amacı, Harbiye haricinde gereksinim duyulan teknik personeli sağlayabilmekti. İkincil amaç ise, savaşta gereksinim duyulabilecek subay sayısının karşılanmasını kolaylaştırmaktı[417].

Yedek subay olarak zorunlu askerlik hizmetini yerine getirenlerin görev süresi 16 ayken, 2003 yılında yapılan değişiklikle 12 aya indirilmişti.

1076 sayılı Kanuna tabi olup da, kendi istekleriyle veya seçim sonucu yedek subay adayı olamayanlar ile geçerli bir özrü olmaksızın seçime katılamayanlar, kısa dönem erbaş veya er olarak zorunlu askerlik hizmetini yerine getirirlerdi. Bu yükümlülerin zorunlu askerlik hizmeti süresi, 1111 sayılı Kanunun 5. maddesine[418] göre, yedek subay olarak ayrılanların hizmet süresinin yarısı kadardı.

Dövizle askerlik hizmeti, 1111 sayılı Kanunun, ek birinci, ikinci ve üçüncü maddelerinde[419] düzenlenmişti. Dövizle askerlik hizmetinin uygulanmasının amacı, yurtdışında yaşayan Türk vatandaşlarının, askerlik hizmetlerini ifa etmelerinde kolaylık

[415] C. Özgün, "Türkiye'nin Askerlik Sisteminin Tarihsel Süreç Bağlamında İncelenmesi", **Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 4, 2017, s. 61.
[416] C. Işıklar, 2011, s. 194.
[417] C. Özgün, 2017, s. 60.
[418] Zorunlu askerlik hizmet süresi 6 aydı.
[419] Dövizle askerlik hizmetinden faydalanabilmek için, yabancı ülkede işçi veya işveren sıfatıyla oturma veya çalışma iznine sahip olmak, toplam en az üç yıl süre ile fiilen yabancı ülkede bulunmak, 2000 Avro veya karşılığı kadar yabancı ülke parasını başvuru tarihinde tek seferde ödemek ve Milli Savunma Bakanlığınca verilecek uzaktan eğitimi almak gerekmekteydi.

sağlamak ve zorunlu askerlik hizmetleri süresince Türkiye'ye gelerek, yaşadıkları ülkelerdeki oturma ve çalışma haklarını yitirmelerini önlemekti[420].

Bedelli askerlik ise, Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze kadar gelen, geçici olarak ve aralıklarla uygulanan, nakit bedel ödenmesi karşılığında hizmet süresinin kısaltılmasını düzenleyen bir sistemdi. 1111 ve 1076 sayılı Kanunlara eklenen geçici maddelere dayanılarak istisnai ve geçici olarak uygulanmıştı[421]. Bedelli askerlik sisteminin amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nda kur'a sisteminden kaynaklanan sorunları ortadan kaldırmak ve devlete maddi kaynak sağlamaktı. Bu sistemin amacı Cumhuriyet Döneminde ise maddi kaynak sağlamanın yanı sıra, gereksinim fazlasını azaltmak ve yükümlülerin isteklerini karşılamaktı[422].

Bedelli askerlik hizmeti, 1111 sayılı Kanun yürürlükteyken, son beş yıl içerisinde, 1111 sayılı Kanuna 10 Aralık 2014 tarihinde eklenen geçici 52. ve 26 Temmuz 2018 tarihinde eklenen geçici 55. maddelerle[423], iki kez değişikliğe uğramıştır.

B. 7179 SAYILI KANUNA GÖRE

1111 ve 1076 sayılı Kanunların mülga olmalarının ve 7179 sayılı Kanunun yürürlüğe girmesinin ardından, zorunlu askerlik sisteminde, özellikle zorunlu askerlik hizmetinin süresi konusunda köklü değişikliklere gidilmiştir.

---

[420] C. Özgün, 2017, s. 61.
[421] C. Işıklar, 2011, s. 196.
[422] C. Özgün, 2017, s. 61.
[423] Geçici 52. maddenin yürürlüğe girdiği tarihte, her ne sebeple olursa olsun, henüz fiili askerlik hizmetine başlamamış ve 1 Ocak 1988 tarihinden (bu tarih dahil) önce doğan, 1076 sayılı Kanun ile 1111 sayılı Kanuna tabi yükümlüler; istekleri halinde, bu maddenin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren iki ay içinde askerlik şubelerine veya yurt dışı temsilciliklerine başvurmaları ve 18.000 Türk lirası veya Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası döviz satış kuruna göre ödeme tarihindeki karşılığı kadar çevrilgen yabancı ülke parasını tek seferde ödemeleri şartıyla, temel askerlik eğitimine tabi tutulmaksızın askerlik hizmetini yerine getirmiş sayılıyorlardı.
Geçici 55. maddenin yürürlüğe girdiği tarihten itibaren üç ay içinde askerlik şubelerine veya yurt dışı temsilciliklerine başvurmaları, 15.000 Türk lirası veya Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası döviz satış kuruna göre ödeme tarihindeki karşılığı kadar çevrilgen yabancı ülke parasını tek seferde ödemeleri ve 21 gün temel askerlik eğitimini yerine getirmeleri şartıyla, askerlik hizmetini yerine getirmiş sayılıyorlardı.

7179 sayılı Kanunda uygulanan askerlik hizmet çeşitleri, erbaş veya er, yedek subay, yedek astsubay, bedelli askerlik ve dövizle askerlik olarak sıralanmıştır.

7179 sayılı Kanun'a göre, öğrenimini lise olan ve lise öğrenimden daha düşük öğrenim gören yükümlüler ile ön lisans mezunu olup zorunlu askerlik hizmetini yedek astsubay olarak yapmak istemeyen yükümlüler ve lisans ya da üstü mezunu olup zorunlu askerlik hizmetini yedek subay ya da yedek astsubay yapmak istemeyen yükümlüler, zorunlu askerlik hizmetini erbaş veya er olarak yaparlar. Bunların zorunlu askerlik hizmeti süresi 6 aydır.

Dört yıl veya daha fazla süreli yükseköğretim kurumlarından mezun olan yükümlülerden, gönüllü olanlar zorunlu askerlik hizmetini yedek subay olarak yaparlar. Bunların zorunlu askerlik hizmet süresi 12 aydır. Ancak, Türk Silahlı Kuvvetlerinin gereksinim duyduğu yedek subay miktarından daha fazla yükümlü, zorunlu askerlik hizmetini yedek subay olarak yapmak istese de, yedek subay olarak yapamayabilir. Bu durumda bu yükümlülerden gönüllü olanlardan gereksinim miktarı kadarı zorunlu askerlik hizmetini yedek astsubay, diğerleri erbaş veya er olarak yerine getirir. Zorunlu askerlik hizmetini yedek astsubay olarak yerine getirecek yükümlülerin hizmet süresi 12 ay, erbaş veya er olarak yerine getirecek yükümlülerin hizmet süresi ise 6 aydır.

İki veya üç yıl süreli yükseköğretim kurumlarından mezun olan ve dört yıl veya daha fazla süreli yükseköğretim kurumlarından mezun olan yükümlülerden, gönüllü olanlar zorunlu askerlik hizmetini yedek astsubay olarak yaparlar. Bunların zorunlu askerlik hizmet süresi 12 aydır. Ancak, Türk Silahlı Kuvvetlerinin gereksinim duyduğu yedek astsubay miktarından daha fazla yükümlü, zorunlu askerlik hizmetini yedek astsubay olarak yapmak istese de, yedek astsubay olarak yapamayabilir. Bu durumda bu yükümlüler zorunlu askerlik hizmetini erbaş veya er olarak yerine getirir. Bunların hizmet süresi ise 6 aydır.

İstisnai ve geçici olarak, aralıklarla uygulanan bedelli askerlik hizmeti, 7179 sayılı Kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte; istisnai ve geçici olarak uygulanmaktan çıkmıştır. 7179 sayılı Kanunun 9. maddesinde[424] ayrıntılı olarak düzenlenen bedelli askerlik sistemi, artık sürekli uygulanabilir hale gelmiştir.

7179 sayılı Kanunla, mülga kanunda uygulanmış olan dövizle askerlik uygulamasına devam edilmiştir. Dövizle askerlik hizmetinin şartları, 7179 sayılı Kanunun 39. maddesinde[425] ayrıntılı olarak düzenlenmiştir.

III. ZORUNLU ASKERLİK HİZMETİNİN TÜRK HUKUKUNDAKİ YERİ

Türkiye'deki mevzuat ele alındığında, vicdani ret ile ilgili herhangi bir yasal düzenleme bulunmamaktadır. Bugün gelinen noktada, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin (AİHM) vicdani redde ilişkin kararının ortaya çıkmasıyla birlikte, her ne kadar yetkili makamların suskunluğu devam etse de, geri dönülmez bir noktaya gelmiş bulunduğumuzu söylememiz yerinde olacaktır[426].

[424] Bedelli askerlik hizmetinden yararlanmak isteyen yükümlü, 240.000 gösterge rakamının memur aylık katsayısı ile çarpımı sonucu bulunacak bedel tutarını, silah altına alınmadan önce Bakanlıkça belirlenecek sürede peşin ödemesi ve 1 aylık temel askerlik eğitimini tamamlaması halinde askerlik hizmetini yerine getirmiş sayılır. Ancak, bedelli askerlik hizmeti yapmaya istekli olan yükümlülerin sayısı, bedelli askerlik için belirlenen sayıdan fazla olursa, bedelli askerlikten yararlanabilecek olanlar kura ile seçilir. İstekli sayısının, yararlandırılacak sayısından az olması durumunda, kura çekimi yapılmadan tüm istekliler bedelli askerlik hizmeti için seçilir. Bedelli askerlik hizmetinden, fiili askerlik hizmetine başlayanlar, bakaya durumunda bulunanlar ve yoklamasının yapıldığı tarihte yoklama kaçağı veya saklı olanlar yararlanamazlar.

[425] Dövizle askerlik hizmetinden yararlanmak isteyen yükümlü, yabancı ülkede işçi veya işveren sıfatıyla oturma veya çalışma iznine sahip olmalıdır. Ayrıca yabancı ülkelerde, bir meslek ya da sanat mensubu sıfatını taşıyanlar ile bir iş sözleşmesine bağlı olarak yabancı bandıralı gemilerde gemi adamı sertifikasında yazılı mesleğini icra edenler de, dövizle askerlik hizmetinden yararlanabilir. Yükümlü, yurt içinde geçirilen süreler haricinde, en az üç yıl süre ile fiilen çalışmalı ve Milli Savunma Bakanlığının vereceği uzaktan eğitimi almalıdır. Yükümlü, durumunu ispata yarayan belgelerle birlikte, bağlı bulunduğu Türk konsolosluğu aracılığıyla, askerlik şubelerine başvurmaları, 240.000 gösterge rakamının memur aylık katsayısı ile çarpımı sonucu bulunacak tutarın, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasınca her yılın ilk mesai günü tespit edilen döviz alış kuruna göre avro veya karşılığı kadar çevrilgen yabancı ülke parasını, başvuru tarihinde peşin ödemesi halinde, zorunlu askerlik hizmetini yerine getirmiş sayılır.

[426] O. Can, "Vicdani Red ve Anayasa", **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 292.

Türkiye'de askerlik hizmetinin anayasal temeli, 1982 Anayasasının "Vatan Hizmeti" başlıklı, 72. maddesinde[427] bulunmaktadır. Anayasanın 72. maddesinin zorunlu kıldığı, vatan hizmetidir. Anayasaya sistematik ve amaçsal yorum ile yaklaşıldığında da, zorunlu askerlik hizmetinin, anayasal bir gereklilik olduğu sonucuna hiçbir şekilde varılamamaktadır. Ancak, ilgili maddenin içinde, vatan hizmetinden ne anlaşılmasının gerektiği ve vatan hizmetinin nasıl yerine getirileceği açıklanmıştır. Buna göre, Anayasanın öngördüğü tek yol, vatan hizmetinin silahlı kuvvetlerde yerine getirilmesi değildir; vatan hizmeti, kamu kesiminde de yerine getirilebilir. Bunun da ötesinde, devletin vatandaşlara alternatif bir hizmet seçeneği tanımaması, Anayasanın lafzına da aykırıdır[428].

Benzer düzenleme, 1961 Anayasasının 60. maddesinde[429] de bulunuyordu. 1961 Anayasasındaki bu maddeye göre, milli savunma hak ve ödevinin yerine getirilmesi sadece, askerlik yükümü ile sınırlanmıştı. Bu nedenle, zorunlu askerlik hizmeti yerine, alternatif herhangi bir kamu hizmet seçeneğinin ifa edilmesine imkân yoktu[430].

1961 Anayasasının hazırlanması esnasında, Anayasa Komisyonunun metninde, "askerlik yükümü" ifadesine değinilmemişti. Temsilciler Meclisinde tartışmalara sebep olan bu durum, söz konusu ifadenin metne eklenmesiyle son bulmuştur. Ayrıca, bu tartışmalar esnasında bazı Temsilciler Meclisi üyeleri, "askerlik mükellefiyeti" ifadesinin de metne ilave edilerek, anlamının kuvvetlendirilmesini savunmuştur. Ancak, öneri kabul edilmemiştir[431].

[427] Vatan hizmeti, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu hizmetin Silahlı Kuvvetlerde veya kamu kesiminde ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı kanunla düzenlenir.
[428] B. Doğan, 2018, s. 286, 287.
[429] Yurt savunmasına katılma, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu ödev ve askerlik yükümü kanunla düzenlenir.
[430] M. Sevinç, 2006, s. 304; B. Doğan, 2018, s. 287.
[431] M. Sevinç, 2006, s. 304.

1961 Anayasasının 60. maddesi, 20.09.1971 gün ve 1488 sayılı Kanunla değiştirilmiş[432] ve 1982 Anayasasındaki hükme benzer hale getirilmiştir. Dolayısıyla, vatan hizmetinin yalnızca silahlı kuvvetler içyapısında hizmetle sınırlı olmayabileceği ve yasama organına bu konuda düzenleme yetkisi verme ereği, 12 Martın hemen sonrasında gerçekleştirilen değişikliklerle benimsenmiştir. Başka bir deyişle, 1971 yılında yapılan değişiklikle, vatan hizmetinin silahlı kuvvetlerde ya da kamu hizmetlerinde alternatifli olarak yapılabilmesinin önü açılmıştır[433].

"Vatan hizmeti Anayasada alternatifli olarak öngörülmüştür. Aynı şekilde vicdani kanaat, Anayasada dokunulamaz, sınırlanamaz, tartışılamaz, kınanamaz, açıklanmaya zorlanamaz, kısacası devlete hiçbir müdahale olanağı tanımaz bir temel hak olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca, Anayasanın 15. maddesinde, savaş, seferberlik ve sıkıyönetim hallerinde bile bu hakka dokunulamayacağı belirtilmiştir. O halde, her iki kategori arasında bir çatışma çıktığında, öncelik verilecek kategori, tartışmasız vicdani kanaat özgürlüğü olacaktır. Dolayısıyla kanun koyucu, vatan hizmetini kanunla düzenlerken, askerliği herkes bakımından zorunlu kılarak, bir anlamda anayasal tercihle açıkça çatışma içindedir"[434].

1982 Anayasasının "Kanun Önünde Eşitlik" başlıklı, 10. maddesi[435] kapsamında tartışılan iki sorun vardır. İlk sorun, erkekler ile kadınlar arasında, askerlik yükümlülüğüne uygulanan ayrıma ilişkindir. Türkiye'de askerlik yükümlülüğü yalnızca erkekler için uygulanan bir düzenlemedir. 7179 sayılı Askeralma Kanununun 2. ve 4.

[432] Değişik 60. maddeye göre, "Vatan hizmeti, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu ödevin, Silahlı Kuvvetlerde veya kamu hizmetlerinde ne şekilde yerine getirileceği kanunla düzenlenir".
[433] M. Sevinç, 2006, s. 304, 305; B. Doğan, 2018, s. 287.
[434] O. Can, 2014, s. 306.
[435] Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir. Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür. Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı olarak yorumlanamaz. Çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı sayılmaz. Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamaz. Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar.

maddelerinde bu durum net bir şekilde anlatılmaktadır. Anayasanın 72. maddesi ise, bu durumla ilgili açık ve net bir hüküm içermemekte; vatan hizmetini her Türk için zorunlu kılmaktadır. Kadınların askerlik yapmamasının, Anayasanın 10. maddesine aykırılık oluşturduğu düşünülebilir. Bu konuyla ilgili olarak, farklı ülkelerde davalar açılmış, hatta milletlerarası mahkemelere taşınan davalar bile olmuştur. ABD'nin Pensilvanya eyaletinde bir grup erkek, Askerlik Kanununun cinsiyete dayalı ayrımcılığına karşı dava açmıştır. Açılan dava sonucu Bölge Mahkemesi, davacılar lehine karar vermiştir. Ancak karar temyiz edilmiş ve Yüksek Mahkeme, devlet politikası icabı, kadınların askerlik hizmetinden muaf tutulması gerektiğine hükmetmiştir[436].

Konu ile ilgili bir diğer dava da Almanya'da açılmıştır. Alman Anayasasına 12a maddesine göre, "18 yaşını doldurmuş olan erkekler silahlı kuvvetlerde, federal sınır muhafızlığında veya sivil savunma birliklerinde hizmet altına alınabilirler". Alexander Dory isimli bir Alman vatandaşı, bu maddeye göre erkeklerin zorunlu askerlik hizmeti sebebiyle kadınlara göre iş yaşamına daha geç başlamalarının, Anayasanın eşitlik ilkesine aykırılık oluşturduğu düşüncesiyle, Alman İdare Mahkemesinde dava açmıştır. Mahkeme, Avrupa Birliği hukuku açısından nasıl değerlendirileceğini Avrupa Adalet Divanına sormuş; Divan da, söz konusu uygulamanın Avrupa Birliği hukukuna aykırı olmadığı şeklinde yanıt vermiştir[437].

Spotl – Avusturya başvurusu da AİHM'nin önüne gelen ilginç başvurulardan biridir. Bu başvurunun konusu, zorunlu askerlik hizmeti yerine öngörülen alternatif hizmetin, neden kadınlar yönünden söz konusu olmadığıdır. Başvurucu, uygulamanın İHAS'ın, 14. maddesinde düzenlenen ayrımcılık yasağına aykırı olduğunu ileri sürmüştür; ancak AİHM, uygulamanın İHAS'ın 14. maddesine aykırılık oluşturan

[436] D. Mızrak, 2008, s. 144, 145.
[437] O. Ergül, "Avrupa Birliği Hukuku'nda Erkekler İçin Zorunlu Askerlik Yükümlülüğü", s. 1, 2 (http://www.yasayananayasa.ankara.edu.tr/belgeler/analizler/zorunlu_askerlik.pdf, Erişim tarihi: 29.06.2020).

herhangi bir delil bulunmadığına karar vermiştir. Mahkeme ayrıca, alternatif hizmetin ikincil bir mükellefiyet olduğunu vurgulayarak; erkeklerle kadınlar arasındaki ayrımın askerlik hizmeti yönünden söz konusu olduğunu, bu ayrımın da nesnel gerekçelerle doğru bulunabileceğini dile getirmiştir[438].

"Türkiye'deki zorunlu askerlik hizmeti, uygulamada sadece erkekler yönünden söz konusu olsa da, Anayasanın vatan hizmetine ilişkin düzenlemesinin teorik olarak ileri bir düzenleme olduğu, yasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesi halinde eşitlik ilkesinin ihlali olarak görülebilecek bir uygulamanın rahatlıkla giderilebileceğini söylemek mümkündür"[439].

Anayasanın 10. maddesi kapsamında tartışılan diğer sorun, dini inançları sebebiyle askerlik hizmetinden bağışık tutulmayı isteyen yükümlülerle ilgilidir. Askeri Yargıtay bir kararında[440], insan öldürmenin orduda bir sanat olarak öğretildiğini iddia eden ve zorunlu askerlik hizmetini yapmak istemeyen, Yehova Şahitleri hareketi ile bağıntısı olan bir kişinin hükümlülüğünü onamıştır. Mahkeme ayrıca, Anayasaya göre, zorunlu askerlik hizmetinden kaçınmanın mümkün olmadığını belirtmiştir[441].

Anayasamızın 90. maddesinin son fıkrasına 2004 yılında eklenen cümleyle[442], insan hakları ile ilgili milletlerarası sözleşmeler, iç hukukumuzun bir modülü olmuştur. Türkiye, İHAS'a taraf olan devletlerden biridir; dolayısıyla İHAS, iç hukukumuzun bir modülü olarak, Anayasanın 90. maddesi gereğince, normlar hiyerarşisinde kanunların üzerinde bulunur. İHAS'ın 9. maddesi vicdani ret hakkını korur ve inanç özgürlüğünün bir parçası olarak kabul eder. Bu açıdan baktığımızda, İHAS'ın ilgili düzenlemeleri ile iç hukukumuzdaki zorunlu askerlik hizmeti ile ilgili düzenlemeler çatışma

[438] D. Mızrak, 2008, s. 145, 146.
[439] O. Ergül, s. 2.
[440] 2004/397 Esas sayılı, 2004/393 Karar sayılı ve 09.04.2004 tarihli kararı.
[441] D. Mızrak, 2008, s. 146.
[442] Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır.

durumundadır. Bu çatışma halini ortadan kaldırmak için ulusal mahkemelerin, somut uyuşmazlıklarda ulusal kanunlar yerine Anayasanın 90. maddesi gereğince, İHAS'ın ilgisi bulunan maddelerini doğrudan temel olarak alması yerinde olacaktır. Böylece, vicdani ret hakkının bir anlamda tanınmış olması sağlanacaktır[443].

Bir diğer çözüm yolu olarak, Anayasa Mahkemesine bireysel başvuruyu ele alabiliriz. 2010 yılında yapılan referandumun ardından, Anayasa değiştirilmiş; diğer değişikliklerle birlikte Anayasanın 148. maddesinin 3. fıkrasına getirilen ekleme[444] ile, Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru yolu açılmıştır. İHAS ihlallerinin önlenmesi doğrultusunda böyle bir değişikliğe gidildiği belirtilmiştir. İHAS'ın kapsamı, AİHM içtihatlarından yola çıkılarak anlaşılabileceği için, Anayasa Mahkemesi de bir bireysel başvuru dosyasını incelerken, başvurulan hakkın kapsamını AİHM içtihatlarıyla, ahenk içinde belirlemek zorundadır. Dolayısıyla, İHAS'ta açıkça bulunmayan ve AİHM tarafınca içtihat yoluyla geliştirilen hakların da, bireysel başvuru kapsamında kabul edilmesi gerekir. Böyle bir durumda Anayasa Mahkemesi, yükümlülüğü uyarınca bir hakkın ihlalini tespit ederse, ihlalin ve sonuçlarının yok edilmesi için yapılması gerekenlere hükmetmelidir[445].

"Anayasanın 72. maddesinin yasal düzenlemelerle vicdani ret hakkının tanınmasına olanak sağladığı, ancak yasal hükümlerin engel teşkil ettiği kabul edildiğinde, Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru yolu ile somut olayda ilgili kanunları ihmal ederek doğrudan Anayasaya göre karar verebilecektir"[446].

[443] E. Özlü, 2014, s. 528.
[444] Herkes, Anayasada güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerinden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamındaki herhangi birinin kamu gücü tarafından, ihlal edildiği iddiasıyla Anayasa Mahkemesine başvurabilir. Başvuruda bulunabilmek için olağan kanun yollarının tüketilmiş olması şarttır.
[445] E. Özlü, 2014, s. 528, 529; B. Taşkazan, 2014, s. 2123, 2124.
[446] E. Özlü, 2014, s. 529.

Türkiye'de, vicdani redde ilişkin doğrudan bir düzenlemenin olduğundan söz edemeyiz. Ancak, doğrudan vicdani redde ilişkin olmasa da, vicdani retçilere muafiyet tanıyan, 1993 tarihli bir Bakanlar Kurulu kararı[447] bulunmaktadır. Bu karar "askerlik hizmetini yapmış sayılma" halinin düzenlenmesiyle ilgilidir. Bu karar ile, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına tanınmamış olan vicdani ret hakkı, çifte vatandaşlığı olanlara tanınmıştır[448].

IV. TÜRKİYE'DE VİCDANİ REDDİN ORTAYA ÇIKIŞI VE GELİŞİMİ

Vicdani ret çerçevesinde yapılan tartışmaların sonucunda, Türkiye'de sorunun kapsamının yalnızca yazılı kanunlar tarafından belirleyici olduğunu söylemek doğru olmaz. Belirleyici olan diğer bir önemli husus, Türkiye'nin politik kültüründe ve toplumsal yapısında askerlik hizmetine yüklenen değerdir. Ülkemizde genel olarak, erkek çocuklarına toplumsal cinsiyet rolleri aileler ve toplum tarafınca benimsetilir. Bununla birlikte kuvvet ve dayanıklılık gibi askerlik hizmetini andıran kavramlar vurgulanır. Askere gidecek olan erkekler, "Her Türk asker doğar" sloganıyla askere gönderilirler. Askerlik hizmetinin yapılacağı yer, "peygamber ocağı" olarak adlandırılarak, hem askerlik hizmetinin yapılacağı yer hem de askerlik hizmeti kutsal duruma getirilir. Türkiye'nin pek çok yerinde askerlik yapmayana kız verilmemesi gibi geleneklerle, askerlik kurumu değişik kanallarla yüceltilmektedir. Bu kurumun yüceltilmesinde, silahlı kuvvetlerde bulunan disiplin mantalitesiyle birlikte; askerliğin

[447] Bakanlar Kurulunun 05.07.1993 tarihli 93/4613 sayılı kararı: "Yurt dışında doğmak ve ikamet etmek veya kanuni rüşt yaşından önce, ikamet etmek amacıyla yabancı bir ülkeye gitmek suretiyle bulunduğu ülke vatandaşlığını 38 yaşını tamamladıkları yılın sonuna kadar kazananlardan, tabiiyetinde bulundukları yabancı ülkede askerlik yaptığını belgeleyenler, askerlik yükümlülüğünü yerine getirmiş sayılırlar", "Bulundukları ülke mevzuatı gereği ihtiyaç fazlası oldukları veya inançları nedeniyle askerlik yapmak istemediklerinden sivil kurum ve kuruluşlarda hizmet yapmak suretiyle askerlik hizmetini tamamlayanlar da bu durumlarını belgelemek kaydıyla askerlik yükümlülüğünü yerine getirmiş sayılırlar".

[448] M. Sevinç, 2006, s. 305.

askere giden genç erkekleri sosyalleştireceği ve olgunlaştıracağı yönündeki fikirler de etkilidir[449].

XX. yüzyılın başından beri Türkiye'de askeri mekanizmaların etkinliği oldukça fazladır. Türkiye'de ulus-devlet kurma süreci bu mekanizmalar tarafından gerçekleştirilmiştir. Şüphesiz bu süreçte, Türkiye'de var olan militarist öğelerin hukuk sistemi üzerindeki dominant etkisi inkâr edilemez bir gerçektir[450].

Türkiye'de "at, avrat, silah", "askere gitmeden adam olunamaz" gibi söylemlerin toplumsal etkilerine, kamuoyunun yarattığı "güçlü ordu güçlü Türkiye" algısının da yerleşmesiyle, Türkiye'de ordu, devletin en kuvvetli kurumlardan birine dönüşmüştür. Ordunun bu şekilde kuvvetli olduğu bir toplumda birçok farklı düşünce ve kanaat oluşmuştu. Farklı düşünenlere göre, şiddetsiz bir toplumun oluşabilmesi için toplum, şiddet ilişkilerinden ve militarist yapıdan uzak olmalıydı. Antimilitarist yapıda olması beklenen toplumda baskı ve zorbalık da olmamalıydı. Bu mantalitede olanlar için hoşgörü ortamının yaratılması gerekiyordu. Meydana gelen bu tarz gelişmelerin sonucunda, Türkiye'de vicdani ret kavramı duyulmaya başlandı[451].

"Vicdani reddin algıları dramatik biçimde tetiklemesi çok yönlü olarak işlemektedir. Askerlik peygamber ocağıdır, ondan kaçınmayı meşrulaştıracak bir vicdani gerekçe olamaz. Kutsala dokunur. Türkler asker millettir. Asker bu milletin bağrından çıkmıştır. Ondan kaçınmak milletin dışına çıkmak demektir, ihanettir. Askerlik, etrafımızı kuşatan düşmanlarımıza karşı ülkemizi korumaktadır. Travmalarla biçimlenmiş "düşmandan koruma" kutsallaştırıldığından, ondan kaçınmak, travmatik semptomlara yol açar. Kutsala dokunanın meşruiyeti olamaz. Asker aynı zamanda rejim koruyucusudur. Askerlikten kaçınan anayasal düzenin koruyucusu olan silahlı

[449] Ş. Anbarlı Bozatay, 2011, s.155, 156.
[450] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 212, 213.
[451] A. S. Cankur, **Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Ret: Türkiye Örneği**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, s. 49; B. Doğan, 2018, s. 274.

kuvvetleri zayıflatmaktadır. Rejim muhaliflerinin meşruiyetleri yoktur. Bu algıların yalnızca toplumun önemli bir kesimine egemen olmadığı, bazı kritik tepkilere bakılırsa devlet aygıtının temel algısını oluşturduğu söylenebilir. Bu açıdan hukuk uygulayıcılarının bu algılardan bağımsız olduğunu ileri sürmek gerçekçi değildir"[452].

Batıda ortaya çıkan vicdani ret akımlarının hemen hemen çoğu Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkmamıştı. Aslına bakılırsa yerli bir Müslüman pasifizm geleneği oluşmamıştı. Çünkü İslami düşüncede pasifist bir anlayış yoktu. Dolayısıyla, vicdani ret kavramı orduyu oluşturan köylü gençler ile Osmanlı seçkinleri için baştan sona yabancı bir olguydu. İslami düşüncede pasifist anlayışın olmayışı, Türk kültürünün ve toplum yapısının bu düşünce tarzına uzak olması nedenleriyle, Türkiye'de vicdani ret düşüncesinin gelişmediği söylenebilir[453].

"Vicdani retçi" terimi Türkiye'de siyasal sözlüğe, ilk kez 1989 yılının Aralık ayında girdi. Vedat Zencir ve Tayfun Gönül isimli iki genç, İstanbul'da yayınlanan haftalık "Sokak Dergisi" ve günlük "Güneş Gazetesi" aracılığıyla vicdani retlerini açıkladılar[454]. Bildirilerin yayınlanmasından kısa bir süre sonra, Vedat Zencir ve Tayfun Gönül'e halkı askerlikten soğutmak suçlamasından dava açıldı. Bu iki gencin yargılamaları sivil mahkemelerde yapıldı. Yapılan yargılamanın sonucunda, Vedat Zencir beraat etti ve Tayfun Gönül üç ay hapis cezasına çarptırıldı. Tayfun Gönül'ün hapis cezası, para cezasına çevrildi ve Tayfun Gönül serbest bırakıldı[455].

[452] O. Can, 2014, s. 299, 300.
[453] E. J. Zürcher, "Hizmet Eymeyi Başka Biçimlerde Reddetmek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Asker Kaçaklığı", Çeviren: Mayıs İnan Aru, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 60, 61.
[454] C. Üsterci, U. Yorulmaz, "Türkiye'de Vicdani Ret", **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 217.
[455] A. G. Altınay, **The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender, and Education in Turkey**, Palgrave Macmillan, New York, 2004, s. 89.

Antalya'da anarşist bir dergi yayınlayan küçük bir grup arkadaş, askerliğe ve militarizme karşı retlerini beyan etmeye ve mümkün olduğunca fazla gürültü yaratmaya karar verdi. Antalya'daki bu küçük grup, vicdani retlerini kamuoyu ile ifade etmenin yollarını bulmaya çalışırken, Vedat Zencir ve Tayfun Gönül, İzmir'de Savaş Karşıtları Derneğini[456] (SKD) kurmaya çalışıyordu. Aralık 1992'de kurulan ve Ekim 1993'te vali tarafından kapatılan SKD, ret hareketini kurumsallaştırmaya yönelik ilk girişimdi[457].

Osman Murat Ülke ve arkadaşları, Antalya'daki faaliyetleri hakkında tavsiyelerde bulunmak için Vedat Zencir ile temasa geçtiler. Vedat Zencir, onları ret deklarasyonunu organize etmeyi planladıkları İzmir'deki SKD'ye katılmaya davet etti. Antalya grubu bu daveti ciddiye aldı ve SKD'nin çalışmalarına katıldı. Retlerini bildiren ilk grup, ikisi Antalya'dan olan altı genç adamdan oluşuyordu. Osman Murat Ülke'ye ret bildiriminde bulunmaması, ret bildirimini ertelemesi önerildi. Ret bildirimini daha ileri bir tarihte yaparsa, ret bildiriminin daha fazla etki yapacağı söylendi. İkna olan Osman Murat Ülke, o gün ret bildiriminde bulunmadı. Ocak 1993'te SKD, bu altı itirazcının ortak beyanı için halka açık bir etkinlik düzenledi. Bunlar ilk organize ve kurumsal olarak desteklenen ret beyanları olacaktı. İlk ret beyanlarının ardından bu kişiler hakkında herhangi bir hukuki takibat yapılmamıştı. Başka bir deyişle, vicdani retçilerin yaptığı bu eylemler devlet tarafından görmezden gelindi[458].

Bu arada SKD, İzmir'deki Uluslararası Vicdani Retçiler Toplantısına (ICOM) ev sahipliği yapmakla meşguldü. 1981'den bu yana, aslında Uluslararası Savaş Karşıtları (WRI) etrafında kurulan bir grup tarafından düzenlenen ICOM, dünya çapındaki vicdani retçilere yönelik tartışma ve siyasi strateji için uluslararası bir forum sağladı. 15

[456] SKD'nin kuruluş amacı tüzüklerinde, "savaşa, militarizme ve ırkçılığa mücadele etmek; bu konuda duyarlı insanları bir araya getirmek, aralarında dayanışmayı sağlamak ve ortak mücadelenin çatısı olmak; egemen olan ırkçı, militarist kültürün yerine alternatif, barışçı ve özgürlükçü yeni bir kültürün yaratılmasına katkıda bulunmak" olarak ifade edilmiştir.
[457] A. G. Altınay, 2004, s. 89.
[458] A. G. Altınay, 2004, s. 89, 90.

Mayısın vicdani retçiler için uluslararası eylem günü olarak kutlanması, 1980'lerin başında bu yıllık toplantılardan doğdu. 1993'teki ICOM, hem uluslararası hem de yerel düzeyde bir ilkti. Uluslararası alanda, ICOM ilk kez Avrupa sınırlarının dışına taşındı. ICOM ayrıca yerel olarak, zorunlu askerlik hizmeti ve vicdani ret etrafında düzenlenen ilk forumdu. On dokuz farklı ülkeden doksana yakın katılımcıyla 1993 yılında düzenlenen ICOM, Türk katılımcılarının birçoğu tarafından bir başarı, önemli bir öğrenme deneyimi ve ret hareketine bir katalizör olarak hatırlanmaktadır[459].

Yetkili makamlar SKD'nin tüzüğünün amaç maddesinde bulunan "militarizme karşı olmak" ifadesinin kaldırılmasını istiyordu. Çünkü bu makamlara göre Türkiye'de militarist bir yapılanma yoktu. Karşılıklı yazışmaların ardından SKD, İzmir Valiliği tarafınca 9 Ekim 1993 tarihinde kapatıldı. Dernek daha sonra, 25 Şubat 1994 tarihinde, İzmir Savaş Karşıtları Derneği (İSKD) adı altında, daha çok kişinin katılımı ile tekrardan kuruldu[460].

1993 yılının Aralık ayında, SKD'nin eski başkanı Aytek Özel ve İzmirli vicdani retçi Menderes Meletli, ulusal televizyon kanalı HBB ile röportaj yaptı ve bu da Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş tarafından başlatılan bir soruşturmayla sonuçlandı. Soruşturmanın ardından dava askeri mahkemede görüldü. Suçlama, halkı askerlikten soğutmaktı ve röportajı yapanların yanı sıra, muhabir ve programın yapımcısını da kapsamaktaydı. Muhabir ve yapımcıya iki ay hapis cezası verilirken, eski başkan Aytek Özel bir yıl on beş gün hapis cezasına çarptırıldı. Bu dava, gelecekteki yargılamalar için önemli bir dönüm noktası oldu. Artık sivillerin normal zamanlarda askeri mahkemelerde yargılanması mümkün hale geldi. Bu gelişme, birkaç vicdani retçinin eylemlerinin yarattığı, askeri saflarda artan kaygının bir kanıtıydı[461]. İşin ilginç tarafı, 60 yıldan daha uzun süredir kullanılmayan, halkı askerlikten soğutma suçunun ansızın

[459] A. G. Altınay, 2004, s. 90.
[460] C. Üsterci, U. Yorulmaz, 2014, s. 218.
[461] A. G. Altınay, 2004, s. 94, 95.

alınan bir karar ile askeri yargı kapsamına alınmasıydı. Bununla birlikte artık bu davalar tek elden, Genelkurmay Askeri Mahkemesi tarafından Ankara'da yürütülecekti[462].

Vicdani retçilere politika sahnesinden de destek gelmiştir. 20 Mart 1994 tarihinde, Demokrasi Partisi Siirt milletvekili Zübeyir Aydar, TBMM'ye vicdani ret kanun tasarısı vermiştir. Akabinde 10 Nisan 1994 tarihinde, yirmi beş kişiden oluşan Sosyal Demokrat Halkçı Parti milletvekili grubu, sivillerin askeri mahkemede yargılanmasının önlenmesi amacıyla TBMM'ye başka bir kanun tasarısı vermiştir. Ne yazık ki, verilen bu kanun tasarıları TBMM tarafından reddedilmiştir[463].

Antimilitarist çalışmalar yavaş yavaş diğer şehirlere de sıçramıştı. 1994'te İstanbul'da başka bir "Savaş Karşıtları Derneği" kuruldu. Vicdani reddini açıklayanların olduğu ve bu kişilerin tanıtıldığı bir basın toplantısının akabinde dernek basıldı ve gözaltına alınan kişiler oldu. Gözaltına alınan Gökhan Demirkıran, Arif Hikmet İyidoğan, Mehmet Sefa Fersal ve Osman Murat Ülke halkı askerlikten soğutmak suçlamasıyla tutuklandı. Askeri Mahkemede yapılan yargılamaların sonucunda Arif Hikmet İyidoğan 6 ay, Gökhan Demirkıran 4 ay, Mehmet Sefa Fersal 2 ay hapis cezası aldı. Osman Murat Ülke ise, hakkında açılan davadan beraat etti. Söz konusu derneğin kapatılmasının ardından, dernek yerini başka antimilitarist yapılanmalara bıraktı[464].

2001'de Mehmet Tarhan'ın vicdani reddini açıklamasının ardından, bu eylem Türkiye'de gündeme oturdu. Ne yazık ki, bunun sebebi vicdani ret konusuna duyulan ilgi veya Mehmet Tarhan'ın haklılığına dair duyulan inanç değildi. Buna sebep, Mehmet Tarhan'ın bulunduğu cezaevinin koşulları ve orada yaşadıklarıyla ilgili insan hakları teşkilatlarının yaptığı çalışmalardı[465].

[462] C. Üsterci, U. Yorulmaz, 2014, s. 220.
[463] B. Esmer, 2012, s. 140.
[464] C. Üsterci, U. Yorulmaz, 2014, s. 220; B. Esmer, 2012, s. 140, 141.
[465] D. Mızrak, 2008, s. 133.

İnsanlar, ahlaki tercihlerden dini ve siyasi inançlara kadar çeşitli nedenlerle vicdani retçi olmaya karar verebilirler[466]. Türkiye'de vicdani retçilik genelde antimilitarist bir bakış açısı çerçevesinde şekillenmiştir[467]. Ayrıca, vicdani reddi sadece erkeklere özgülemek yanlış bir düşünce olur. Zorunlu askerliğe tabi olmayan kadınların 1990'dan bu yana, vicdani ret hareketinin içinde oldukça aktif olduğu gözlerden kaçmamaktadır. Vicdani retlerini açıklayan kadınlara göre, militarist anlayış yalnızca askeri birliklerin sınırları içinde bulunmaz. Militarizm sadece ordu veya zorunlu askerlikle sınırlı değildir, günlük hayatla bütünleşerek militer bir dünya yaratmaktadır[468].

Farklı saikler ile hareket eden vicdani retçiler de bulunmaktadır. 2007'de Enver Aydemir, dini gerekçelerle zorunlu askerlik hizmetini reddettiğini beyan etmiştir. Ordunun seküler yapısına ve zorunlu askerliğe karşı olduğunu söyleyen Enver Aydemir'in antimilitarist anlayışta olduğunu söylemek doğru olmaz. Aslına bakacak olursak Enver Aydemir'in reddi, ne genel ret sebepleriyle örtüşmekte ne de dini sebeplerle örtüşmektedir. Zira dini sebeplerle zorunlu askerliği reddedenler, dini inançları pasifizmi aşıladığı için silahlı kuvvetlere katılmazlar. Oysaki Enver Aydemir, seküler nitelikteki Türk ordusunun İslam inancına yönelik tavır aldığını düşündüğünden reddini açıklamıştır. Enver Aydemir'in bir diğer ret sebebi de, ordu yapısı içinde İslami inancı dışlayan tavırların bulunduğuna inanmasıdır[469].

Başka bir açıdan bakacak olursak, Enver Aydemir'in reddi farklı bir noktada yer almaktadır. Tasnif etmek gerekirse, Enver Aydemir'in bu eylemi, dini nitelikli bir seçici vicdani ret örneğidir. Enver Aydemir'in karşı duruşu ordunun niteliğine yöneliktir. Bu

[466] H. Üçpınar, "Türkiye'de Vicdani Reddin Suç ve Ceza Konusu Olması ve Sonuçları", **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 313.
[467] D. Mızrak, 2008, s. 135.
[468] A. G. Altınay, "Militarizm'den Miligösteri'ye Türkiye'de Anti-militarizmin Yeni Yüzleri", **Birikim Dergisi**, Sayı: 207, 2006, s. 59.
[469] D. Mızrak, 2008, s. 136, 137.

kişi, savaşa ya da orduya karşı değildir. Dolayısıyla bu kişi, İslami inanca uygun olarak kurulmuş bir orduda askerlik hizmetini yerine getirebilir[470].

Farklı bir bakış açısından hareket eden Ahmet Aslan'ın vicdani ret eylemi ise etnik nitelikliydi. Ahmet Aslan, Kürt kimliği üzerinden siyasi bir davranışla, zorunlu askerlik hizmetini ifa etmeyi reddediyordu. Türkiye'de buna benzer bir gelişme 2010'da yaşanmıştı. Vicdani retçilerden oluşan on kişilik bir grup bir bildiri yayınladı. Akabinde iki yüzden fazla erkek ve kadının dâhil olduğu bu hareket, Kürt Vicdani Ret Hareketiydi. Hareketin siyasi kanalının ayrıntılı bir düşünsel süreçten daha çok, çoğunlukla kullanılan antimilitarist ögelerle ancak Kürt kimlikleriyle harekete geçtiği bildiri metinlerinden anlaşılıyordu. Bu retçiler, Kürt meselesinden kaynaklanan bu savaşın aracı olmak istemediklerini dile getiriyorlardı. Militarist yapıyla Kürt meselesini birbirine endeksleyen bu hareket, savaşın her türlüsüne, savaşların insan kaynağını oluşturan zorunlu askerlik sistemine ve savaşın yaratıcısı ve meşrulaştırıcısı olan militarizme karşı çıkmıştır[471].

6 Aralık 1989 tarihinde ilk vicdani retçi Tayfun Gönül'ün reddini açıklamasından bu yana tam 561 kişi reddini açıklamıştır. 15 Mayıs 2020 tarihinde, reddini en son açıklayan isim ise, Osman Yılmaz'dır[472].

Aslına bakacak olursak, ülkemizdeki vicdani ret hareketinin otuz yıllık mücadele tarihine rağmen; vicdani ret hareketi mücadelenin gerektirdiği nitelikte bir teşkilatlanmaya ve ortak eylemliliğe sahip değildir. Ayrıca hareketin ögelerinde bitkinlik ve dağınıklık görülmektedir. Bu durumun birçok sebebi vardır. En önemli sebep, hareketin kitlesel bir niteliğe sahip olamamasıdır. Başka bir deyişle hareket, marjinal bir grup tarafından benimsenmiş, âdeta sığ bir kitleye özgülenmiştir.

[470] D. Mızrak, 2008, s. 137.
[471] F. Belder, 2013, s. 81.
[472] https://vicdaniret.org/tarih-sirasina-gore/ Erişim Tarihi: 23.07.2020.

Dolayısıyla, mücadelenin yükünü az sayıdaki retçiler ile aktivistler çekmektedir. Doğal olarak bu da, simgeleşen retçilerde ve aktivistlerde yorgunluğa ve tükenmişliğe yol açmaktadır. Diğer taraftan vicdani retçilerin ve antimilitaristlerin bilhassa teşkilatlanma ile normatif vazife ve sorumluluklara karşı mesafeli duruşları yanında siyasi bakış açısı ve ortak tarih konusundaki ilgisizlikleri gibi subjektif sebepler de, vicdani ret mücadelesini kitleselleştirip kuvvetlendirecek olan plan ve izlemlerin oluşturulmasını olabildiğince zorlaştırmaktadır[473].

V. TÜRKİYE'DE VİCDANİ RETÇİLERİ BEKLEYEN SORUNLAR

A. VİCDANİ RETÇİLERE İSNAT EDİLEN SUÇLAR

Vicdani reddin bir hak olarak tanınmaması, bununla birlikte alternatif sivil hizmet konusunda bir düzenleme bulunmaması vicdani retçilerin Türkiye'de cezalandırılmasına neden olmaktadır.

Askeri Ceza Kanununun 63. maddesinde yoklama kaçağı[474] olanlara ve bakaya[475] kalanlara, 66. maddesinde ise firar[476] edenlere verilecek cezalar düzenlenmiştir. Yoklama kaçağı durumunda olan vicdani retçiler, durumlarına göre, bir aydan üç yıla kadar hapis cezasıyla cezalandırılabilmektedirler. Bakaya kalmanın cezası, bir aydan bir yıla kadar hapisken, firar edenlere bir yıl ila üç yıl arasında hapis cezası verilebilmektedir.

Askeri Ceza Kanununda düzenlenen bir diğer suç da itaatsizlik suçudur. Askeri Ceza Kanununun 87. maddesine göre, bir emri yerine getirmeyen asker, duruma göre, bir ay ila iki yıl arasında hapis cezasına çarptırılabilmektedir. Eğer bu suç seferberlik

[473] C. Üsterci, U. Yorulmaz, 2014, s. 230.
[474] Yoklamada bulunmayan ve bulunmadıklarına dair bu konuda yazılı bir mazeret göstermemiş olanlar.
[475] Sevke tabi olduğu halde sevkini yaptırmayanlar ile sevk edildiği birliğe katılmayanlar.
[476] Kıtasından veya görevi icabı bulunmak zorunda olduğu yerden izinsiz olarak altı günden fazla uzaklaşma.

sırasında işlenirse cezası beş yıl hapis; düşman karşısında işlenirse on yıl hapis olmaktadır.

Aynı kanunun 88. maddesine göre, itaatsizlik suçu toplu asker karşısında veya askerlik hizmetinden kısmen ya da tamamen kurtulmak amacıyla işlenirse, hapis cezası altı aydan beş yıla kadar artmaktadır.

Askeri Ceza Kanununun 94. maddesinde "isyan muharriki"[477] başlığı altında özel bir suç tanımlanmıştır. Bu suç sebebiyle vicdani retçiler beş yıl ila on yıl arasında hapis cezasına çarptırılabilmektedirler.

Bir vicdani retçi askerlik hizmetini ifa etme mükellefiyetini ve bu mükellefiyetin yanında getirdiği diğer konuları reddettiğini açık bir şekilde belirttiğinde, düşünce, vicdan ve din hürriyetinin kamusal alan yönünü ifade etmeye başlamaktadır. Bu durumda vicdani retçinin cezalarla karşı karşı kalması aşikârdır. Türkiye'de vicdani retçiler defalarca cezaya çarptırılmaktadır. Bunun sebebi ne yazık ki, vicdani retçilere yönelik herhangi bir yasal düzenlemenin olmayışıdır. Bu durumun "ne bis in idem"[478] ilkesine aykırılık oluşturduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu bağlamda cezalandırma, hem Anayasa'da hem de Türkiye'nin taraf olduğu milletlerarası insan hakları belgelerinde açıkça teminat altın alınmış bulunan düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne yönelik bir ihlal anlamına gelmektedir[479].

[477] **Muharrik ve cezası:**
Askeri şahıslardan birini amire veya mafevka karşı itaatsizliğe mukavemete, fiilen taarruza sevk ve tahrik eden muharrik sayılır. Suç teşebbüs derecesinde kalmışsa muharrik üç aydan iki seneye ve seferberlikte altı aydan beş seneye kadar hapsolunur. Ceza herhalde müteşebbisin cezasından şiddetli olmaz. Suç yapılmışsa, muharrik cürme şerik olur.
İsyan muharriki ve cezası:
Birden ziyade askeri şahısları hep birlikte amire veya mafevka itaatsizliğe veya mukavemete veyahut fiilen taarruza sevk ve tahrik eden isyan muharriki sayılır. Suç yapılmamış veyahut yapılmağa teşebbüs edilmemişse isyan muharriki beş seneden az olmamak üzere ağır hapis cezasiyle cezalandırılır. Tahrik sebebiyle, askeri hizmete ehemmiyetli bir zarar gelmişse isyan muharriki on seneden az olmamak üzere ağır hapisle cezalandırılır. Seferberlikte isyan muharriki ölüm cezasiyle cezalandırılır.
[478] Kimse aynı suçtan iki kez yargılanamaz.
[479] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 249, 250.

Vicdani retçiler için soru işareti olan durumlardan biri de yargılamaların hangi mahkemelerde yapılacağıydı. 2006'da yapılan değişikliklerin öncesinde, vicdani retçilerin tümü asker sayılıp askeri mahkemelerde yargılanıyorlardı. Bu durum, İHAS'ın "Adil Yargılanma Hakkı" başlıklı 6. maddesine yönelik belirgin bir ihlal oluşturuyordu. 2006'da yapılan değişikliğin ardından, vicdani retçiler yoklama kaçağı olmaları ya da bakaya kalmaları durumunda normal mahkemelerde yargılanmaya başlandı. Ancak askere alınan kişi, vicdani reddini açıklayıp firar eder ya da emre itaatsizlik ederse, askeri mahkemede yargılanacaktı. 2017'deki son anayasa değişikliğinin ardından, Anayasaya eklenen geçici 21. madde ile Askeri Yargıtay, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi ve askeri mahkemeler kaldırıldı. Dolayısıyla artık tüm yargılamalar normal mahkemelerde yapılmaktadır.

Ayrıca bahsetmemiz gereken bir suç daha vardır. Bu da, Türk Ceza Kanununun 318. maddesinde[480] düzenlenen "halkı askerlikten soğutma" suçudur. Bu suç kapsamında vicdani retçiler ve/veya vicdani retçileri destekleyenler, kamusal açıklamalar yapıp düşüncelerini paylaşmaları sebebiyle ceza almaktadırlar.

Geniş bir açıdan bakacak olursak bu maddeye göre, vicdani ret hakkında yapılmış her beyan askerliğin kutsallığını sorgular niteliktedir. Bunun yanında bu maddeye göre, vicdani ret lehinde beyanda bulunan her kişi orduya yönelik bir eleştiri oluşturmaktadır. Bu tarz konuşmalar yapan kişilerin, ülkelerine ihanet ettiği de iddia edilmektedir. Bu madde, vicdani redde arka çıkan herkesi suçlu durumuna sokmaktadır[481].

[480] Askerlik hizmetini yapanları firara sevk edecek veya askerlik hizmetine katılacak olanları bu hizmeti yapmaktan vazgeçirecek şekilde teşvik veya telkinde bulunanlara altı aydan iki yıla kadar hapis cezası verilir. Fiil, basın ve yayın yolu ile işlenirse ceza yarısı oranında artırılır.
[481] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 252.

2006'da Terörle Mücadele Kanununda değişiklik yapılmıştır. Bu değişiklik uyarınca hapis cezalarında yarı oranında artırıma gidilmiştir. Bu nedenle orduyu eleştiren biri, en çok üç yıl yerine, dört buçuk yıla kadar hapis cezasına çarptırılabilir.

B. VİCDANİ RETÇİLERE YÖNELİK DİSİPLİN İŞLEMLERİ

Vicdani retçiler suçlu sayılıp cezaya çarptırılmalarının yanında bununla birlikte, disiplin işlemleriyle de karşı karşıya kalmaktadırlar. Disiplin işlemlerinin başta gelen nedeni itaatsizliktir[482]. Bunun yanında yoklamaya gitmeyi reddetmek, bakaya kalmak ve firar etmek de disiplin işlemlerine sebebiyet vermektedir.

Kimi örgütler, vicdani retçilerin hücrelerde ve cezaevlerinde tacize uğradıklarını iddia etmektedir. Bu örgütlere göre vicdani retçiler, korkak ve vatan haini görüldükleri için, diğer mahkûmların ve infaz koruma görevlilerinin tacizlerine ve işkencelerine uğramaktadırlar[483].

C. SİVİL ÖLÜM

"Jowitt'in İngiliz Hukuk Sözlüğünde "sivil ölüm" kavramı şöyle tanımlanmaktadır: İnsan, vatana ihanet sebebiyle vatandaşlık haklarından mahrum edildiğinde veya eski zamanlarda, ülkesine dönmemek üzere terk ettiğinde veya manastıra kapandığında sivil olarak öldüğü söylenir. Hiçbir itiraf, karar veya hüküm vatandaşlık haklarından mahrum edilmeye veya şerefsiz damgası yitip haklarını yitirmeye veya malların müsaderesine yol açmayacaktır"[484].

Yaşayan adamlar ölü olarak kabul edilirken, ölü adamlar hayata dönerken ve aynı adam bir amaç için hayatta ama bir amaç için ölü olarak kabul edilirken, hukuki

[482] Halil Savda, sakalını kesmediği, askeri cezaevine ait bir üniforma giymediği ve diğer çeşitli itaatsizlikleri sebebiyle aralıklı olarak 40 günden fazla hücrede tutulmuştur. Mehmet Tarhan ise, televizyonunu başka mahkûmlarla paylaştığı için 10 gün hücrede tutulmuştur.
[483] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 251.
[484] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 255.

kurgu alanı paradoksal sivil ölüm doktrini altında doğaüstü bir dokunuş kazanır[485]. Sivil ölüm, bir suçtan hüküm giymiş bir kişinin medeni haklarının çoğunu ortadan kaldırır ve büyük ölçüde bu kişiyi yasanın korumasının dışına çıkartır[486].

Ülkemizde vicdani ret ve sivil ölüm kavramları arasındaki bağ, 2006 yılında açıklanan Ülke kararıyla kurulmuştur. AİHM'ye başvuran Osman Murat Ülke, askeri birlik, mahkeme ve cezaevi üçgeninde sonu belli olmayan bir kısır döngüye ve bu kısır döngüden kurtulmak için kaçak yaşam sürmeye mahkûm edilmiştir[487]. Osman Murat Ülke, her an yakalanıp tutuklanacağı düşüncesiyle yaşamış, resmi ikametgâh sahibi olamamış, devlet makamları ile her türlü teması kesmiştir. Osman Murat Ülke, nişanlısına resmi nikâh kıyamadığından, nişanlısıyla birlikteliklerinden doğan oğlunu resmen çocuğu olarak tanıyamamıştır[488]. AİMH bu kararında, suç ve ceza arasındaki dengesizliğe dikkat çekmek ve vicdani retçilerin yaşadığı kısır döngüyü ve kaçak hayatı açıklamak için bu kavramı kullanmıştır. Bu nedenle zorunlu askerlik hizmetini ifa etmeyi reddeden kişilerin karşı karşıya kaldığı sivil ölüm, vicdani retçiler için eşit vatandaşlık prensibinin yok olması anlamındadır[489].

Vicdani retçiler eylemleri sebebiyle pek çok kez kovuşturmaya uğramaktadırlar. Dolayısıyla vicdani retçiler, sonu belli olmayan hapis cezalarıyla kaçak bir hayat arasında sıkışmakta, izole bir hayat sürdürmektedirler[490].

---

[485] H. D. Saunders, "Civil Death: A New Look at an Ancient Doctrine", **William and Mary Law Review**, Volume: 11, Issue: 4, 1970, s. 988.
[486] G. J. Chin, "The New Civil Death: Rethinking Punishment in the Era of Mass Conviction", **University of Pennsylvania Law Review**, Volume: 160, s. 1790.
[487] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 255, 256.
[488] K. Boyle, "Uluslararası Hukukta Vicdani Ret ve Osman Murat Ülke Davası", Çeviren: Defne Orhun, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 277, 278.
[489] Ü. D. Başkır, E. Erdem, "Sivil İtaatsizlik Eylemi Olarak Türkiye'de Vicdani Ret: Bir Yurttaşlık Talebi", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 124, 2012, s. 76.
[490] C. Üsterci, Ö. H. Çınar, "Sunuş", **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 18.

Vicdani retçilerin aynı eylemleri sebebiyle ardı ardına yargılanması ve cezalandırılması, milletlerarası hukukun "ne bis in idem" prensibini ihlal etmektedir[491]. Bu durum bunun yanında, Türk Ceza Kanununun "Zincirleme Suç" başlığını taşıyan 43. maddesine[492] de aykırılık oluşturmaktadır. Ne yazıktır ki, ülkemizde mahkemeler söz konusu prensip ve maddeyi göz önünde bulundurmayarak, vicdani retçileri aynı suç yüzünden ardı ardına cezalandırmaktadır[493].

D. EŞCİNSELLER VE "ÇÜRÜK RAPORU"

Eşcinsel vicdani retçiler "Çürük Raporu"[494] alabilmek için ordu tarafından aşırı derecede zalim muamelelere maruz kaldıklarını bildirmektedirler. Bir erkek eşcinsel olması sebebiyle orduya iştirak etmek istemediğini söylerse, sözlü beyanı yeterli sayılmamaktadır. Bu kişi, çürük raporu yoluyla kendisine muafiyet tanınmasını istiyorsa, cinsel eğilimini sevk edildiği hastanenin[495] kuruluna kanıtlamak zorundadır[496].

Türk Silahlı Kuvvetleri, ruhsal ve cinsel bozuklukları incelerken DSM II'yi kullanmaktadır. DSM II[497]'de eşcinsellik, psikoseksüel bir bozukluk olarak tanımlanmıştır. Bu durumda olanlar "çürük" sayılmaktadır. Fakat 2000'den beri tıp

[491] H. Üçpınar, 2014, s. 331.
[492] Bir suç işleme kararının icrası kapsamında, değişik zamanlarda bir kişiye karşı aynı suçun birden fazla işlenmesi durumunda, bir cezaya hükmedilir. Ancak bu ceza, dörtte birinden dörtte üçüne kadar artırılır. Bir suçun temel şekli ile daha ağır veya daha az cezayı gerektiren nitelikli şekilleri, aynı suç sayılır. Mağduru belli bir kişi olmayan suçlarda da bu fıkra hükmü uygulanır. Aynı suçun birden fazla kişiye karşı tek bir fiille işlenmesi durumunda da, birinci fıkra hükmü uygulanır. Kasten öldürme, kasten yaralama, işkence ve yağma suçlarında bu madde hükümleri uygulanmaz.
[493] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 257.
[494] Bir erkek vatandaşın ruhsal veya bedensel engellikleri sebebiyle silahlı kuvvetlere katılamayacağını gösteren rapordur.
[495] 31 Temmuz 2016 tarihinde yürürlüğe giren 669 sayılı KHK'nın 106. maddesi ile, Gülhane Askeri Tıp Akademisine bağlı eğitim hastaneleri ve Türk Silahlı Kuvvetleri Rehabilitasyon ve Bakım Merkezi ile asker hastaneleri Sağlık Bakanlığına devredilmiştir. Dolayısıyla, askeri hastanelerin kapatılmasından sonra askerlerle ilgili sağlık raporları düzenleme yetkisi, Sağlık Bakanlığının belirlediği sivil hastanelere verilmiştir.
[496] Ö. H. Çınar, **The Right to Conscientious Objection to Military Service and Turkey's Obligations Under International Human Rights Law**, Palgrave Macmillan, New York, 2014b, s. 103.
[497] Ruhsal Bozuklukların Tanısal ve Sayımsal El Kitabı.

dünyasının kullandığı DSM IV'tür. DSM IV'ye göre eşcinsellik, psikoseksüel bir bozukluk olarak nitelendirilemez[498].

Ayrıca bir asker, askerlik hizmeti esnasında eşcinsel ilişkiye girerken yakalanırsa, Askeri Ceza Kanununun 153. maddesine göre, gayri tabii mukarenette bulunmaktan cezalandırılır. Bu ceza askerler için Türk Silahlı Kuvvetlerinden ihraç, erbaşlar için ise rütbenin geri alınmasıdır.

Eşcinsel olduğundan dolayı askerlikten muaf tutulmak isteyen kişi, cinsel ilişki sırasında pasif olduğunu gösteren fotoğraf ve/veya video sunarak eşcinsel olduğunu kanıtlamalıdır. Bununla da yetinilmez, kişinin anüs tonusunun gerginlik seviyesi, sevk edildiği hastanenin cerrahi bölümü tarafından ölçülür. Bu rektal muayenenin amacı, kişinin gerçekten anal yoldan cinsel ilişkiye girip girmediğinin ispatlanmasıdır. Kişi bunların yanında, MMPI[499] gibi kişilik testlerinden geçmeli ve bazı görüşmelere katılmalıdır. Doktorlar kişinin psikoseksüel durumu hakkında hâlâ bir karar verememişse, kişi psikiyatri kliniğinde bir hafta ila üç yıl arasında değişen sürelerde, diğer hastalardan ayrı tutularak gözlem altında tutulur[500]. Bu muayene sürecinde eşcinseller, doktorun zihnindeki eşcinsellik algısına uymaya zorlanırlar. Bu süreçte eşcinseller ayrıca, cinsel yönelimleri nedeniyle aşağılanabilmektedir[501].

Türk Silahlı Kuvvetlerinin zihniyetinde eşcinsellik bir patolojidir. Ayrıca bu zihniyete göre, psikoseksüel patoloji olan eşcinsellik iyileştirilebilir. Ne yazık ki, bu zihniyete takılan eşcinseller, olabildiğince yıpratıcı ve onur kırıcı bu sürecin sonunda

[498] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 259.
[499] Minnesota Çok Yönlü Kişilik Testi.
[500] A. Biricik, "Çürük Raporu ve Türkiye'de Hegomonik Erkekliğin Yeniden İnşası", **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 145, 146.
[501] Ö. H. Çınar, 2014b, s. 103.

askerlik muafiyet belgesini, halk ağzındaki adıyla çürük raporunu ya da askeri jargonda kullanılan adıyla pembe tezkereyi alarak kurumdan uzaklaştırılmaktadırlar[502].

Öyle durumlar vardır ki, istenilen tüm tıbbi deliller sunulsa bile, çürük raporu almanın imkânı yoktur. Örnek vermek gerekirse, A.A. başka bir erkekle cinsel ilişkideyken olduğu fotoğrafları ve rektal muayene raporunu sunmasına karşın, gerektiği kadar kadınsı bulunmaması sebebiyle çürük raporu alamamıştır. Akabinde, A.A. Askeri Yüksek İdare Mahkemesinde dava açmış ve bu davayı[503] kazanmıştır[504].

Askerlikten muafiyet işlemleri esnasında, eşcinsel vicdani retçilerin insanlık onurları ve özel hayatları zarara uğratılmaktadır. Bu kişilerin gördüğü muameleler, Anayasamızın 17. maddesi ile teminat altın alınan insanlık onurunu ihlal etmektedir. Ayrıca, eşcinsel olmaları sebebiyle ordudan ihraç edilen askerlerin ve rütbeleri sökülen erbaşların hali de insanlık onuruyla uzlaşmamaktadır. Bunlara ilave olarak, İHAS'ın "Özel ve Aile Hayatına Saygı" başlıklı 8. maddesinde ve Anayasamızın 20. maddesinde, özel hayatın gizliliğini koruyan hükümler bulunmaktadır[505].

"AİHM'nin Smith ve Grady – Birleşik Krallık davasında verdiği karar, orduda eşcinsel askerlere gösterilen muameleye ilişkin olarak İHAS'ın 8. maddesinin ihlalini ortaya koymaktadır. AİHM içtihadı ışığında, Askeri Ceza Kanununun 153. maddesi uyarınca eşcinsellerin silahlı kuvvetler dışında bırakılması, İHAS'ın 8. maddesi ile birlikte "Ayrımcılık Yasağı" başlıklı 14. Maddesini de doğrudan ihlal eder niteliktedir"[506].

[502] H. Tok, 2009, s. 39.
[503] Askeri Yüksek İdare Mahkemesi "eşcinsel olduğu yönündeki şüphelerin askerlik ortamında sakıncalı bir durum yaratacağı" gerekçesiyle A.A. lehinde karar vermiştir.
[504] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 261.
[505] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 262.
[506] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 262.

"Ordunun zorunlu askerlik sistemi içerisine alacağı erkekler üzerinden yürüttüğü bu tıbbi ve cinsiyetçi iktidar arzusunun en görünür alanlarından biri olan eşcinsellere yapılan bu gayri ahlaki ve keyfi uygulamalar, militarizmin üretmeye çalıştığı erkeklik modelini uygulamak ve yerleştirmek adına ne kadar ileriye gidebileceğini ve aynı zamanda ne kadar da hem yasal hem de toplumsal meşruluk zeminini genişletebilip istediği gibi kullanabileceğine dair önemli bir örnektir"[507].

2006 yılında düzenlenen Militurizm Festivalinde, eşcinsellerin askerlikten muaf tutulmasını sağlayacak işlemleri ve süreci protesto etmek amacıyla milituristler İstanbul'da toplandılar. Milituristler, beraberinde getirmiş olduğu bir kasa elmayı, GATA'da nöbetçi askerlere vermek istediler. Milituristlerin istekleri, kasanın içindeki elmaların sağlam ve çürük olarak ayrılmasıydı. Militursitlere izin verilmeyince, milituristler askerlerin alması için kasayı girişe yakın olan bir parka bıraktılar[508].

Sonuç olarak, eşcinsellerin maruz kaldığı muayene süreçleri, İHAS'ın 8. maddesini ve Anayasamızın 20. maddesini ihlal etmektedir. Ayrıca bu süreçler, hem İHAS'ın "İşkence Yasağı" başlıklı 3. maddesine hem de Anayasamızın 17. maddesine de aykırılık oluşturmaktadır. Bu nedenle, tüm muayene sürecinde köklü bir değişiklik yapılması gerekmektedir. Gerçekten de, AİHM içtihatlarının Türkiye iç hukukuna dâhil edilmesi, mevcut çürük raporu prosedürünün yeniden düşünülmesini tetikleyecektir[509].

[507] H. Tok, 2009, s. 42.
[508] A. G. Altınay, 2006, s. 58, 59.
[509] Ö. H. Çınar, 2014b, s. 104.

VI. ULUSLARARASI HUKUK UYARINCA TÜRK HUKUKUNDA YAPILMASI GEREKEN DEĞİŞİKLİKLER

A. VİCDANİ RET HAKKI TANINMALIDIR

Anayasamızın 90. maddesi uyarınca, milletlerarası sözleşmeler Türk hukukunun bir modülü durumuna gelmiştir. Türkiye'nin taraf olduğu MSHS ile İHAS, vicdani ret hakkını alenen tanımamaktadır. Ancak, milletlerarası hukukta vicdani ret hakkı, düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün meşru bir ifadesi olarak kabul edilmektedir[510]. Bu nedenle, bu hakkı teminat altına almak Türkiye açısından kaçınılmaz bir gerçektir.

AİHM, 2011 yılında, Bayatyan – Ermenistan davasında verdiği karara kadar, vicdani ret hakkını İHAS'ın "Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlüğü" başlıklı 9. maddesi kapsamında değerlendirmiyordu. Türk mahkemeleri bu hakkı tanımadığında, gerekçeleri AİHM'nin Bayatyan öncesi içtihadı oluyordu[511].

"AİHM'nin Bayatyan ile değiştirmiş olduğu tavrını Türkiye ile ilgili Erçep, Fethi Demirtaş, Savda ve Tarhan kararlarında da sürdürerek önceki içtihadını hükümsüz kılarak, bu davalarda 9. maddeye yönelik bir ihlal tespit ettiğinden, Türkiye'nin de birtakım kanunlarını yürürlükten kaldırması ve Türk mahkemelerinin vicdani ret hakkını tanıması gerekmektedir"[512].

Aslına bakacak olursak, AİHM'nin son kararlarına göre, Türkiye bu hakkı tanımamakta direnirse, Birleşmiş Milletler ve Avrupa organlarıyla çatışma durumu devam edecektir. Ancak, vicdani ret hakkının Anayasamızda uluslararası gelişmelere uygun olarak açıkça belirtilmemesine rağmen, Anayasanın şu anda düşünce, vicdan ve din özgürlüğünü koruması yeterli olmalıdır. Bundan başka, düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün, Anayasada ödev olarak tanımlanan vatan hizmetinden üstün olduğu

[510] R. Brett, 2014, s. 248.
[511] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 265.
[512] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 265.

tartışmaya kapalıdır. Ancak, vicdani ret hakkının tanınmasının önündeki yasal engeller Askeri Ceza Kanununun 45. maddesi ve Askeralma Kanununun 4. maddesi ile sunulmaktadır. Ayrıca, Askeri Ceza Kanunu ile Türk Ceza Kanununun ilgili maddeleri vicdani retçiler için ağır cezalar ve disiplin yaptırımları öngörmektedir. Bu kanunlarda bulunan bazı hükümler, vicdani retçileri sivil ölüme mahkûm etmektedir. Dolayısıyla, milletlerarası normlar gereğince, çatışan bu hükümlerde değişiklik yapılması zorunludur[513].

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu bir kararında[514], askerlik yapan bir kişinin de vicdani retçi olabileceğine vurgu yapmıştır. Bu nedenle Türkiye, askerlik hizmetinin hangi aşamasında olursa olsun, vicdani retçilere vicdani retlerini beyan etme fırsatı vermeyi düşünmelidir. Bu hak hem askerlik hizmeti öncesinde, hem de askerlik hizmeti sırasında tanınmalıdır. Türkiye ayrıca, bu hakkın kullanılmasına ilişkin bilgilerin, askerlik öncesi ve süresi boyunca serbestçe sunulmasını sağlamalıdır. Bilgilerin ayrıntılı ve kolay erişilebilir olması önemlidir[515].

Dahası, Türkiye vicdani reddi en geniş anlamıyla, dini veya dini olmayan inançları kapsayacak şekilde göz önünde bulundurmalıdır. Çünkü vicdani ret kökenlerinde ahlaki, etik, felsefi ve/veya insani inançları bulundurabilir. Başka bir deyişle, vicdani retçiler arasında dinsel ya da dinsel olmayan inanç temelinde ayrımcılık olmamalıdır. Vicdani retçi oldukları için askerlik yapmayanlar ekonomik, sosyal, kültürel, medeni veya siyasi haklar konusunda ayrımcılığa maruz bırakılmamalıdır[516].

[513] Ö. H. Çınar, 2014b, s. 121.
[514] 1998/77 sayılı karar.
[515] H. Üçpınar, 2014, s. 329; Ö. H. Çınar, 2014b, s. 122.
[516] H. Üçpınar, 2014, s. 329, 330; Ö. H. Çınar, 2014b, s. 122.

Türkiye'de vicdani ret hakkının tanınmasına ilişkin, hangi vicdani ret şekillerinin tanınacağıyla ilgili bir karar verilmelidir. Avrupa'da yalnızca altı ülkenin[517] seçici vicdani ret hakkını tanıdığı göz önüne alındığında, Türkiye'nin bu hakkı tereddüt etmeden tanıması pek olası değildir. Türkiye'nin Doğusunda ve Güneydoğusunda aynı şekilde devam eden uyuşmazlıkla ilgili olarak, pek çok kişinin seçici vicdani reddini beyan etmesi kuvvetle mümkündür. Dolayısıyla, Türkiye'nin seçici vicdani ret hakkını tanıması hemen hemen imkânsızdır. Ancak bunu yapmamanın, uluslararası yükümlülüklere uymamak anlamına geleceğini belirtmekte fayda vardır. Ayrıca, Türkiye'de 100.000'e yakın profesyonel asker olduğu için, onların da seçici vicdani retçi olmalarına izin verilip verilmeyeceği sorunu ortaya çıkmaktadır. Profesyonel askerler bir noktada vicdani retçi olmayı seçerse, hapsedilmek veya para cezası almak yerine onurlu bir şekilde taburcu edilebilmelidirler[518].

Türkiye, vatan hizmeti olan askerliğin Türk onurunu temsil ettiği, militarist bir ülkedir. Dolayısıyla, total retçilerin isteklerinin Türkiye tarafınca karşılanması mümkün görülmemektedir. Kamu hizmetini bile kabul etmeyen total retçilere vicdani ret hakkı tanınmasa da, en azından bu kişilere hapis veya para cezası gibi ölçülü bir cezai yaptırım uygulanmalıdır. Bu cezai yaptırımın akabinde ise, söz konusu kişiler askerlik hizmetini yapmış sayılmalıdırlar. Aksi takdirde bu kişiler, sivil ölüme mahkûm edilmiş olacaklardır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, uygulanacak cezai yaptırımın adli sicile işlenmemesi gerekir, aksi halde uygulanan cezai yaptırım ölçüsüz olacaktır[519].

Ayrı bir önem verilerek, Türkiye'de vicdani ret hakkının tanınmasının ardından, vicdani retçilere verilmiş önceki tüm cezaların, sabıka kayıtlarından çıkarılması gerektiğini belirtmeden geçmeyelim.

[517] Danimarka, Almanya, Hollanda, Norveç, İsviçre ve Birleşik Krallık.
[518] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 269, 270.
[519] O. Can, 2014, s. 311.

B. ALTERNATİF SİVİL HİZMET TANINMALIDIR

Bilindiği gibi Anayasamızın 72. maddesine göre, vatan hizmeti sadece silahlı kuvvetlerde değil, kamu kesiminde sivil hizmet şeklinde de ifa edilebilir. Dolayısıyla, alternatif sivil hizmetin tanınması doğrultusunda Anayasamızca herhangi bir engel bulunmamaktadır. Yasa koyucunun burada yapması gereken, alternatif sivil hizmete yönelik ayrı bir yasa çıkartmaktır.

Alternatif sivil hizmeti uygulamaya koymanın önündeki temel sorunlardan biri, alternatif sivil hizmet süresinin çoğunlukla askeri hizmetten daha uzun olma eğilimidir. Uluslararası standartlar, alternatif sivil hizmet süresinin makul ve nesnel kriterlere dayanması koşuluyla bu gerçeği kabul etmektedir. Ancak bu süre cezalandırıcı veya caydırıcı olmamalıdır. Bir diğer sorun da, bu hizmetin niteliğiyle ilgilidir. Alternatif sivil hizmet, sivil nitelikte ve kamu yararına olmalıdır. Gerçekten de, Türk vicdani retçilerine, diğer Avrupa ülkelerinin alternatif sivil hizmetlerinde olduğu gibi, sosyal hizmet veya sağlık sektöründe, bakım evlerinde ya da hastanelerde çalışma fırsatı verilmelidir[520].

Ordudaki silahsız görevler, doğada savaşçı olunmasa da, alternatif sivil hizmet olarak kabul edilemez. Bu anlamda Türkiye, retçilere orduda silahsız görevler verse bile, alternatif sivil hizmet sağlamış olmayacaktır. Ordu içinde silahsız görev almak isteyenler açısından, bunun önünde büyük bir yasal engel bulunmamaktadır. Türkiye'nin sadece bu konuda bir düzenleme yapması gerekmektedir. Esasen söz konusu seçenek şu anda, Genelkurmay Başkanlığının onayı ile, gereksinim duyulması durumunda doktorlar ve öğretmenler bakımından mevcut bulunmaktadır[521].

[520] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 272, 273.
[521] Ö. H. Çınar, 2014b, s. 125.

C. YAPILMASI GEREKEN DİĞER DEĞİŞİKLİKLER

Öncelikle vicdani ret hakkının teminat altına alınması gerekmektedir. Bunun için Türk Ceza Kanununun 318. maddesiyle birlikte, Askeri Ceza Kanununun 45., 63., 66., 87., 88. ve 94. maddeleri ivedilikle kaldırılmalı ve milletlerarası standartlara uygun şekilde tekrardan düzenlenmelidir. Zira, söz konusu maddelerin varlığı hem Anayasaya hem de milletlerarası sözleşmelere alenen aykırılık oluşturmaktadır. Ayrıca, Türk Ceza Kanununun 318. maddesiyle ilgili olarak, Terörle Mücadele Kanununun 4. maddesi de değiştirilmelidir. Söz konusu iki maddenin birlikte uygulanması, Anayasada ve milletlerarası sözleşmelerde korunan ifade özgürlüğüne belirgin şekilde aykırılık oluşturmaktadır[522].

Eşcinsel vicdani retçilerin insanlık onurları ve özel hayatları ihlal edilmemelidir. Bu kişilere çürük raporu alımı sürecinde onur kırıcı davranılmamalı ve çürük raporu alan kişilerin sosyo-ekonomik alanlarda dışlanması önlenmelidir[523].

Birçok devlet vicdani reddi bir insan hakkı olarak tanımasına rağmen, ne yazık ki Türkiye'de vicdani ret hakkının tanınması yönünde genel bir direnç bulunmaktadır. Bunun en büyük nedeni militarist algının toplumun zihnine yerleştirilmiş olmasıdır. Buna ilave olarak, her Türk erkeğinin askerlik ödevini yapmak zorunda olduğu görüşü, toplum tarafından benimsenmiştir. Vicdani retçiler, vatan hizmeti olarak kabul edilen askerlik hizmetini kabul etmediği için, Türk makamlarına karşı ciddi bir tehdit olarak görülmekte ve cezalara çarptırılmaktadırlar. Bu nedenle başka ülkelere kaçmaktadırlar[524].

[522] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 274, 275.
[523] A. Biricik, 2014, s. 149.
[524] Ö. H. Çınar, 2014a, s. 276.

AİHM'nin vicdani ret konusundaki son kararlarıyla birlikte, Türkiye'nin bu konudaki uluslararası yükümlülükleri açık ve net bir hal almıştır. Gerçekten, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi, Türk hukukunun uluslararası standartlara uyması isteğini vurgulayan bir acil eylem planı önermiştir. Türkiye'nin yetkili ve sorumlu makamlarının, kendi vatandaşlarının özgürlüklerine doğru bir adım daha atmak için, ülkenin AİHM tarafından mahkûm edilmesini beklemek zorunda değildir. Bireylerin anayasal olarak kabul edilmiş inançlarını, kanaatlerini, görüşlerini ve felsefelerini hayata geçirmeleri ve bu konuda gerçek bir çaba göstermeleri yeterli olacaktır. Ortak Avrupa standardının arkasında ve onun tarafından belirlenen bir ülke olmayı bırakmalı ve bu standardı belirleyen ve ilerleten bir ülke haline gelmeliyiz[525].

[525] O. Can, 2014, s. 311; Ö. H. Çınar, 2014a, s. 277.

SONUÇ

Sivil itaatsizlik, hukuk devleti düşüncesinin içerdiği üstün değerler uğruna, alenen gerçekleştirilen, yasaya aykırı ancak meşru olan ve şiddet içermeyen bir eylemdir. Sivil itaatsizlik, sadece mutlak bir yasa ihlali veya yasaya karşı çıkış olarak değerlendirilmemelidir. Sivil itaatsizlik ayrıca, politik bir tepki ve itiraz yöntemidir. Belirtmekte fayda vardır ki, sivil itaatsizlik, politik düzene başkaldıran ve yeni bir politik düzen kuran yöntem olarak değerlendirilemez. Demokrasinin esas unsurlarından olmasa da, meşru ve demokratik bir girişim olan sivil itaatsizlik, modern hukuk devletinde kurucu iktidarın demokrasiyi biçimlendirirken temel aldığı önemli bir eşiktir.

Vicdani ret, ahlaki tercih, dini inanç veya politik sebeplerle askerlik hizmetini yapmayı reddetmek olarak tanımlanabilir. Bu doğrultuda vicdani retçi de, ahlaki, dini veya politik sebeplerle orduda görev almayı ya da savaşlarda ve silahlı çatışmalarda görev yapmayı reddeden kişi olarak tanımlanabilir. Vicdani retçiler çeşitli alt kategorilere göre sınıflandırılabilir. Total retçiler, zorunlu askerlik hizmetini reddederler; ayrıca, askerlik hizmetine alternatif olarak gösterilen her türlü sivil hizmete katılmayı da kabul etmezler. Devletle aralarındaki vatandaşlık bağını reddeden total retçiler, devletle hiçbir ilişki içine girmek istememektedirler. Seçici vicdani retçiler, zorunlu askerlik hizmetine karşı değildirler; ancak, belirli çatışmalara veya savaşlara katılmayı reddederler. Bu retçiler, orduya katılırlar; ancak, vicdani kanaatleri gereği savaşa ve kuvvet kullanma eylemlerine katılmayı reddederler. Alternatifçi vicdani retçiler ise, zorunlu askerlik hizmetini reddederler; ancak, ret gerekçeleriyle uyumlu ve sivil niteliği olan alternatif hizmeti ifa etmeyi kabul ederler.

Bilimsel değerlendirmelerin çoğu, vicdani reddin bir sivil itaatsizlik eylemi olamayacağı kanısındadır. Zira sivil itaatsizlik, kolektif alana ilişkin bir tutum iken; vicdani ret bireysel menfaate yöneliktir, dolayısıyla kişinin kendisi ile ilgili subjektif bir

tutumdur. Bu noktada vicdani retçi, meşruluğu tartışma konusu olan bir yasaya itiraz etmez ya da söz konusu yasanın değişmesi için bir tutumda bulunmaz. Vicdani retçi, sadece inançlarına ve değerlerine dayalı sebeplerle yasaya uymaz.

Sivil itaatsizlikte amaçlanan anayasal düzenin değiştirilmesi değildir. Sivil itaatsiz, ayrıca politik düzenin geneline de karşı değildir. Total vicdani retçilerin görüşleri, genel kabul görmüş sivil itaatsizlik anlayışıyla bağdaşmaz. Zira, total retçiler tekil bir hukuk normuna itiraz etmezler. Onların istedikleri, genellikle sistemin değiştirilmesidir. Seçici ve alternatifçi vicdani retçiler, zorunlu askerlik hizmeti yerine sivil hizmeti ifa etmeyi uygun görmektedirler. Bu gruplar, sistemin geneline karşı da değildirler.

Vicdani reddin tarih sahnesine çıkışı Roma Dönemine kadar uzanmaktadır. 295 yılında Maximilian isimli bir genç, orduya katılmayı reddetmiştir. Maximilian, Hıristiyanlığın şiddeti yasaklaması nedeniyle ısrarla askere gitmeyi reddetmiş ve Roma valisinden gelen emirle idam edilmiştir.

I. Dünya Savaşının sonrasında zorunlu askerliğin kabulüyle birlikte, vicdani ret seküler bir nitelik kazanmıştır. Bu doğrultuda devletler, vicdani ret ile ilk defa bu dönemde politik bir sorun olarak yüz yüze gelmeye ve başa çıkmaya mecbur olmuşlardır. II. Dünya Savaşının akabinde ise, birçok Avrupa devleti zorunlu askerlik sistemini devam ettirmiş; ancak, vicdani ret hakkını yasallaştırmıştır.

Vicdani ret kavramı, Türkiye'de ilk olarak 1989 yılının Aralık ayında duyulmuştur. Bu kavramın Türkiye'de oldukça geç ortaya çıkmasının en önemli sebepleri, Türkiye'de ordunun ulus-devlet inşasında üstlendiği rol ile Türkiye'nin siyasi kültüründe ve toplumsal yapısında askerlik hizmetine yüklenen değerdir.

Türkiye'deki pozitif mevzuatta, vicdani redde ilişkin herhangi bir yasal düzenleme bulunmamaktadır. Vatan hizmeti, Anayasamızın 72. maddesinde düzenlenmiştir. Bu madde, vicdani ret hakkını kabul etmediği gibi, yasaklar nitelikte de değildir. Bunun yanında, Anayasamızın 24. maddesinde, din ve vicdan özgürlüğü, açık ve net bir şekilde teminat altına alınmıştır. Ayrıca, Anayasamızın 90. maddesi kapsamında, insan haklarına ilişkin uluslararası sözleşmeler, iç hukukumuzun bir parçası haline gelmiştir. Buna ek olarak, Anayasamızın 90. maddesine göre, uluslararası sözleşmeler kanunların üzerindedir. İHAS'ın 9. maddesinin, vicdani ret hakkını koruduğu göz önüne alındığında; bu bağlamda, İHAS'ın ilgili düzenlemeleri ile iç hukukumuzdaki zorunlu askerlik hizmetine ilişkin düzenlemeler çatışmaktadır. Zira, Askeralma Kanununun 4. maddesinde, her Türk erkeğinin askerlik hizmetini yapmak zorunda olduğu vurgulanmıştır.

Bu doğrultuda, Türkiye Cumhuriyeti Devleti, uluslararası hukuk uyarınca bir takım değişikliklere gitmelidir. Türkiye'nin ilk olarak yapması gereken, uluslararası hukukta düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün meşru bir ifadesi olarak kabul edilen vicdani ret hakkını tanımasıdır. Türkiye bu hakkı tanıdığında, Türkiye'nin Birleşmiş Milletler ve Avrupa organlarıyla olan çatışma durumu da sona erecektir.

Uluslararası sözleşmeler ile iç hukukun çatışma durumunu yok etmek için ulusal mahkemeler, somut uyuşmazlıklarda ulusal kanunlar yerine, İHAS'ın ilgili maddelerini doğrudan temel olarak almalıdır. Böylelikle, vicdani ret hakkının bir anlamda tanınmış olması sağlanacaktır.

Anayasamızın 72. maddesi, vatan hizmetinin yalnızca orduda değil, kamu kesiminde sivil hizmet biçiminde de yerine getirilebileceğini belirtmektedir. Anayasamızda alternatif sivil hizmetin tanınmasına engel olacak herhangi bir hüküm bulunmaması sebebiyle; Türkiye, alternatif sivil hizmete yönelik ayrı bir yasa

çıkartabilir. Belirtmek gerekir ki, alternatif sivil hizmet süresi cezalandırıcı ve caydırıcı olmamalı, askerlik süresiyle orantılı ve adaletli olmalıdır.

Türkiye'de vicdani ret bir hak olarak tanınmamakta, bunun yanında alternatif sivil hizmet konusunda da bir düzenleme bulunmamaktadır. Dolayısıyla, vicdani retçiler Türkiye'de cezalandırılmaktadırlar. Askeri Ceza Kanunu ile Türk Ceza Kanunu uyarınca hapis cezasına çarptırılan vicdani retçilere, ayrıca bunlar yetmezmiş gibi disiplin cezaları da uygulanmaktadır.

Türkiye'de vicdani retçiler, ne yazık ki aynı eylemleri sebebiyle arka arkaya yargılanmakta ve cezalandırılmaktadırlar. Bu nedenle, vicdani retçiler sonu belli olmayan hapis cezalarıyla kaçak bir hayat yaşamaya mecbur kalmaktadırlar. Sivil ölüme maruz kalan vicdani retçiler, izole bir hayat sürerek, bu kısır döngüyü tekrar tekrar yaşamaktadırlar.

Türkiye'de sıkıntı çeken bir diğer kesim ise, eşcinsel vicdani retçilerdir. Çürük raporu alarak, askerlikten muaf tutulabilmek için onur kırıcı muameleler ile karşı karşıya kalan eşcinsel vicdani retçiler, yıpratıcı bir süreç geçirmektedirler. İnsanlık onurları zedelenen eşcinsel vicdani retçilerin, özel hayatları da ihlal edilmektedir.

Eşcinsel vicdani retçilerin insanlık onurları zedelenmemeli, özel hayatları da ihlal edilmemelidir. Bu kişiler çürük raporu alırken onur kırıcı olunmamalıdır. Çürük raporu alımına yönelik tüm muayene sürecinde köklü değişiklikler yapılmalı, çürük raporu alan kişilerin dışlanması önlenmelidir.

Türkiye, vicdani reddi göz önünde bulundururken, vicdani retçiler arasında dini ya da dini olmayan inanç temelinde ayrımcılık yapmamalıdır. Bunun yanında, vicdani retçi olup askerlik yapmayan kişilere ekonomik, sosyal, kültürel, medeni ve siyasi

haklar konusunda ayırımcılık yapılmamalıdır. Eğer Türkiye vicdani ret hakkını tanırsa, vicdani retçilere verilen önceki tüm cezalar sabıka kayıtlarından çıkarılmalıdır.

Son yıllarda çağdaş ve gelişmiş devletlerin zorunlu askerlik sistemini terk ederek, profesyonel orduya geçtiği görülmektedir. Bu doğrultuda, Türkiye de profesyonel orduya geçmeyi planlanmalı ve en kısa sürede hazırlıklara başlamalıdır. Gerçekten de, Türkiye'nin vicdani ret hakkını kabul etmemesi, bundan sonra olası görülmemektedir. Zira, AİHM'nin vicdani redde ilişkin son kararlarıyla beraber, Türkiye'nin vicdani redde ilişkin uluslararası yükümlülükleri açık ve net bir duruma gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin yetkili ve sorumlu makamları, vatandaşlarının anayasal olarak kabul edilmiş inançlarını, kanaatlerini, düşüncelerini ve felsefelerini hayata geçirme konusunda çaba göstermelidir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti de, Avrupa standardının gerisinde kalmamalı; bu standardı belirli kılan ve ilerleten bir ülke durumuna gelmelidir.

KAYNAKÇA

ABELLÁN, Marina, "Gascón, Defensa de la objeción de conciencia como derecho general", **Eunomía, Revista en Cultura de la Legalidad**, No: 15, 2018-2019, s. 85-101.

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali, KÖKER, Levent, **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, İmge Kitabevi, 1. Baskı, Ankara, 1991.

AJANGIZ, Rafael, "Being Influentıal Without Participatıng in The Policy Process: The Case of Conscription in Western Europe", 2001, s. 2 (https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/e528cc26-8b80-4aef-960b-bb24fe399d7d.pdf, Erişim Tarihi: 17.04.2020).

AKAD, Mehmet, VURAL DİNÇKOL, Bihterin, BULUT, Nihat, **Genel Kamu Hukuku**, Der Yayınları, 15. Basım, İstanbul, 2019.

AKARSU, Bedia, **Felsefe Terimleri Sözlüğü**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1975.

AKÇA, İsmet, **Militarism, Capitalism and the State: Putting the Military in its Place in Turkey**, Boğaziçi Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006.

ALİEFENDİOĞLU, Yılmaz, "Direnme Hakkı", **Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları**, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2002, s. 395-405.

ALTINAY, Ayşe Gül, "Militarizm", **Kavram Sözlüğü: Söylem ve Gerçek**, Maki Basın Yayın, 1. Baskı, Ankara, 2005, s. 351-366.

ALTINAY, Ayşe Gül, "Militarizm'den Miligösteri'ye Türkiye'de Anti-militarizmin Yeni Yüzleri", **Birikim Dergisi**, Sayı: 207, 2006, s. 56-61.

ALTINAY, Ayşe Gül, **The Myth of the Military-Nation: Militarism, Gender, and Education in Turkey**, Palgrave Macmillan, New York, 2004.

ALTUNEL, Mesude, "Sivil İtaatsizlik ve Mohandas K. Gandhi", **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sayı: 93, 2011, s. 443-458.

ANAYURT, Ömer, "Avrupa'da Vicdani Ret Sorunu: İstemden Normatif Düzleme", **Mülkiye Dergisi**, Cilt: 31, Sayı: 254, 2007, s. 149-182.

ANBARLI, Şeniz, "Baskıya Karşı Direnme Biçimi Olarak Sivil İtaatsizlik ve Meşruluğu Sorunu", **Yönetim Bilimleri Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 2, 2007, s. 71-99.

ANBARLI, Şeniz, **Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik Türkiye Örneği)**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2006.

ANBARLI BOZATAY, Şeniz, "Türkiye'de Vicdani Ret Tartışmalarının Toplumsal ve Hukuki Boyutları", **Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2011, s. 151-172.

ARAL, Vecdi, "İnsan ve Norm", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 72, Sayı: 1, 2014, s. 17-42.

ARENDT, Hannah, "Sivil İtaatsizlik", Çeviren: Yakup Coşar, **Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik**, Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 1997, s. 76-115.

ASLAN, Eylem, **Küreselleşme Karşıtı Hareketler ve Savaş Karşıtı Sivil İtaatsizlik**, Mimar Sinan Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

ATACK, Iain, "From Pacifism to War Resistance", **Peace & Change**, Volume: 26, No: 2, 2001, s. 177-186.

ATALAY, Esra, "Vicdan Özgürlüğü", **İnsan Hakları Yıllığı**, Cilt: 21-22, 1999-2000, s. 121-143.

ATAY, Ender Ethem, "Hukukta Meşruiyet Kavramı", **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, 1997, s. 121-166.

BAL, Hüseyin, "Siyaset Teorisinde Otorite Kavramı", **Journal of Turkish Studies**, Volume: 9, Issue: 2, 2014, s. 247-255.

BAŞKIR, Ünsal Doğan, ERDEM, Erdinç, "Sivil İtaatsizlik Eylemi Olarak Türkiye'de Vicdani Ret: Bir Yurttaşlık Talebi", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 124, 2012, s. 61-84.

BAYLES, Michael, "The Justifiability of Civil Disobedience", **The Review of Metaphysics**, Volume: 24, No: 1, 1970, s. 3-20.

BEDAU, Hugo Adam, "Civil Disobedience and Personal Responsibility For Injustice", **Civil Disobedience In Focus**, Routledge, New York, 2002, s. 49-67.

BELDER, Ferit, **Politik Bir Eylem Alanı Olarak Vicdani Ret (Türkiye ve İsrail Örnekleri)**, İstanbul Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013.

BICKEL, Alexander M., "Civil Disobedience and the Duty to Obey", **Gongaza Law Review**, Volume: 8, No: 2, 1973, s. 199-216.

BİRİCİK, Alp, "Çürük Raporu ve Türkiye'de Hegomonik Erkekliğin Yeniden İnşası", **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 143-149.

BİRİNCİ, Görkem, "İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin Kısa Tarihi I: Milletler Cemiyeti'nden Birleşmiş Milletler'e", **Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 2, 2017, s. 50-81.

BLACKSTONE, William T., "Civil Disobedience: Is It Justified?", **Southern Journal of Philosophy**, Volume: 8, Issue: 2-3, 1970, s. 233-249.

BORA, Tanıl, "Anti-militarizm, Ordu/Askeriye Eleştirisi ve Orduların Demokratik Gözetimi", **Birikim Dergisi**, Sayı: 207, 2006, s. 22-26.

BOYLE, Kevin, "Uluslararası Hukukta Vicdani Ret ve Osman Murat Ülke Davası", Çeviren: Defne Orhun, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 273-289.

BRETT, Derek, **Military Recruitment and Conscientious Objection: A Thematic Global Survey**, Conscience and Peace Tax International, Leuven, 2006.

BRETT, Rachel, "Askerlik Hizmetinin Vicdani Reddi ve Alternatif Hizmette Uluslararası Standartlar", Çeviren: Mayıs İnan Aru, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler, İletişim Yayınları**, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 247-265.

BROWN, Judith M., "Introduction", **The Cambridge Companion to Gandhi**, Cambridge University Press, New York, 2011, s. 1-8.

BRÖCKLİNG, Ulrich, "Çarklardaki Kum? 21. Yüzyılın Başında Vicdani Ret", Çeviren: Osman Murat Ülke, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 69-78.

BRUNS, Roger, **Martin Luther King, Jr. A Biography**, Greenwood Press, Westport, 2006.

BOVE, Jose, LUNEAU, Gilles, **Sivil İtaatsizliğe Çağrı**, Çeviren: Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

CAIN, Edward R., "Conscientious Objection in France, Britain, and the United States", **Comparative Politics**, Volume: 2, No: 2, 1970, s. 275-307.

CAN, Osman, “Vicdani Red ve Anayasa”, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 291-311.

CANDAN, Kadir, BİLGİN, Murat, “Sivil İtaatsizlik”, **Yasama Dergisi**, Sayı: 19, 2011, s. 57-93.

CANKUR, A. Serra, **Demokratikleşme Sürecinde Vicdani Ret: Türkiye Örneği**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.

CAPOTORTI, Francesco, **Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities**, United Nations Publication, New York, 1979.

CARVALHO DE OLIVEIRA, Gilberto, “Pacifist Approaches to Conflict Resolution An Overview of the Principled Pacifism”, **Janus**, Volume: 8, No: 1, 2017, s. 23-43.

CARNAHAN, Tara J., “The Quakers and Conscientious Objection”, **Historia**, Volume: 20, 2011, s. 1-19.

CEYLAN, Davut, “Vicdan Kavramına Psikolojik ve Dini Yaklaşımlar”, **Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 3, 2017, s. 185-199.

CHAMBERS II, John Whiteclay, “Conscientious Objectors and the American State from Colonial Times to the Present”, **The New Conscientious Objection**, Oxford University Press, Oxford, 1993, s. 23-46.

CHANDEL, Bhuvan, “Gandhi on Non-Violence (Ahimsa)”, **Diogenes**, Volume: 61, No: 3-4, 2017, s. 135-142.

CHIN, Gabriel J., "The New Civil Death: Rethinking Punishment in the Era of Mass Conviction", **University of Pennsylvania Law Review**, Volume: 160, s. 1790-1833.

COHEN, Carl, “Conscientious Objection”, **Ethics: An International Journal of Social, Political and Legal Philosophy**, Volume: 78, No: 4, 1968, s. 269-279.

COŞAR, Yakup, "Sivil İtaatsizlik", **Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik**, Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 1997, s. 9-29.

COŞKUN, Vahap, "Direnme Hakkı", **Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi**, Kitap: 5, 2002, s. 52-79.

ÇALIK, Tacettin, "Birleşmiş Milletler Organlarının İnsan Hakları ile İlişkisi", **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 2, Özel Sayı, 2015, s. 1091-1134.

ÇELİKTAŞ, Özge, **Ulusal ve Uluslararası Hukuk Kapsamında Askerlik Hizmetlerine Karşı Vicdani Ret ve Kuramsal Temelleri**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2019.

ÇINAR, Özgür Heval, **Conscientious Objection to Military Service in International Human Rights Law**, Palgrave Macmillan, New York, 2013.

ÇINAR, Özgür Heval, **The Right to Conscientious Objection to Military Service and Turkey's Obligations Under International Human Rights Law**, Palgrave Macmillan, New York, 2014.

ÇINAR, Özgür Heval, **Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Vicdani Ret ve Türkiye**, Çeviren: Defne Orhun, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2014.

DEMİREL, Sevgi, **Sivil İtaatsizlik ve Sosyal Medya**, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018.

DOEHRING, Karl, **Genel Devlet Kuramı (Genel Kamu Hukuku)**, Çeviren: Ahmet Mumcu, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2002.

DOĞAN, Bayram, **Sivil İtaatsizlik Bağlamında Vicdani Ret**, Kırıkkale Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale, 2018.

DOWNS, Anthony, **Political Theory and Public Choice**, Edward Elgar Publishing, USA, 1998.

DOWNS, Robert Bingham, **Dünyayı Değiştiren Kitaplar**, Çeviren: Erol Güngör, Ötüken Yayınlar, 2. Basım, İstanbul, 1995.

DUVERGER, Maurice, **Siyaset Sosyolojisi**, Çeviren: Şirin Tekeli, Varlık Yayınları, İstanbul, 1982.

EFLATUN, **Sokrates'in Savunması**, Çeviren: Teoman Aktürel, Remzi Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul, 1971.

EKİCİ, Aybüke, "Direnme Hakkı", **Genç Hukukçular Hukuk Okumaları, Birikimler IV**, 2013, s. 79-90.

EKİZ, Serkan, **Genel Kamu Hukuku Açısından Direnme Hakkı**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2001.

EREN, Abdurrahman, "Türk Hukukunda Vicdani Ret", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 61, Sayı: 3, 2006, s. 103-130.

ERGÜL, Ozan, "Avrupa Birliği Hukuku'nda Erkekler İçin Zorunlu Askerlik Yükümlülüğü", s. 1, 2 (http://www.yasayananayasa.ankara.edu.tr/belgeler/analizler/zorunlu_askerlik.pdf, Erişim tarihi: 29.06.2020).

ERÖZDEN, Ozan, **Ulus-Devlet**, Dost Kitabevi, 1. Baskı, Ankara, 1997.

ESER, Eyüp, **Sivil İtaatsizlik**, Çankaya Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.

ESMER, Barış, **Türkiye'de ve Dünyada Vicdani Ret**, Propaganda Yayınları, 1. Baskı, 2012.

FORREST, Alan, “La patrie en danger: The French Revolution and the First Levée en masse”, **The People in Arms: Military Myth and National Mobilization since the French Revolution**, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, s. 8-32.

FRIEDRICH, Carl Joachim, **Man and His Government**, McGraw-Hill Book Company, New York, 1963.

FROMM, Erich, **Erdem ve Mutluluk**, Çeviren: Ayda Yörükan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1994.

FROMM, Erich, **İtaatsizlik Üzerine**, Çeviren: Ayşe Sayın, Yaprak Yayınları, İstanbul, 1987.

GHASSEM-FACHANDI, Parvis, "Ahimsa, Gandhi, and the Angry Hindu", **Pogrom in Gujarat: Hindu Nationalism and Anti-Muslim Violence in India**, Princeton University Press, New Jersey, 2012, s. 185-212.

GIDDENS, Anthony, **Ulus Devlet ve Şiddet**, Çeviren: Cumhur Atay, Kalkedon Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2008.

GLEDITSCH, Nils Petter, AGØY, Nils Ivar, “Norway: Toward Full Freedom of Choice?”, **The New Conscientious Objection**, Oxford University Press, Oxford, 1993, s. 114-126.

GÖKDENİZ, Kutay, “Din ve Vicdan Özgürlüğü; Padovalı Marsilius’tan Modern Hukuk Devleti Kavramının İçeriği”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 44, 2016, s. 1074-1083.

GREGG, Richard Bartlett, **The Power of Nonviolence**, Greenleaf Books, Maine, 1960.

HABERMAS, Jürgen, "Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denek Taşı, Almanya'da Otoriter Legalizm Karşıtlığı", Çeviren: Yakup Coşar, **Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik**, Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 1997, s. 116-136.

HACISALİHOĞLU, Mehmet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Zorunlu Askerlik Sistemine Geçiş, Ordu-Millet Düşüncesi", **Toplumsal Tarih**, Sayı: 164, 2007, s. 58-64.

HAMEL, Walter, **Din ve Vicdan Hürriyeti**, Çeviren: Servet Armağan, Yeni Asya Yayınları, İstanbul, 1973.

HAMILTON, Ian, **Compulsory Service: A Study of the Question in the Light of Experience**, Hazell, Wattson and Viney, London, 1910.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, **Felsefe Ansiklopedisi, Kavramlar ve Akımlar**, Remzi Kitabevi, 3. Basım, Cilt 1 (A-D), İstanbul, 2000.

HASSELL, Tristin S., "Pacifism", **Encyclopedia of Global Justice**, Springer, New York, 2011, s. 803-805.

HOBBES, Thomas, **Leviathan**, Çeviren: Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2007.

HOCAOĞLU, Durmuş, "Sivillik ve Demokrasi", **Yeni Türkiye Sivil Toplum Özel Sayısı**, Cilt: 3, Sayı: 18, 1997, s. 106-112.

HUGHES, Langston, MELTZER, Milton, LINCOLN, Charles Eric, **A Pictorial History of Blackamericans**, Crown Publishers, New York, 1983.

HUIJUN, Liu, **Towards The Reconciliation of Civil Disobedience and Democracy**, National University of Singapore Yayımlanmamış Doktora Tezi, Singapore, 2010.

IŞIKLAR, Celal, **Dünyada ve Türk Hukukunda Zorunlu Askerlik ve Vicdani Ret**, Adalet Yayınevi, 1. Baskı, Ankara, 2011.

İNSAN HAKLARI GÜNDEMİ DERNEĞİ, Vicdani Ret Hakkı ve Türkiye, Basın Açıklaması: 10.08.2007, (http://rightsagenda.org/vicdani-ret-hakki-ve-turkiye/, Erişim Tarihi: 23.04.2020).

JÈZE, Gaston, "Ferdî Hürriyetler", Çeviren: Mukbil Özyörük, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1, 1946, s. 214-227.

KABOĞLU, İbrahim Özden, **Özgürlükler Hukuku**, İmge Kitabevi, 6. Baskı, Ankara, 2002.

KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem, **Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar**, Evrim Yayınları, 16. Basım, İstanbul, 2014.

KALYVAS, Andreas, **Democracy and the Politics of the Extraordinary**, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

KANT, Immanuel, **Pratik Aklın Eleştirisi**, Çevirenler: Ioanna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsun Akatlı, Türkiye Felsefe Kurumu, 3. Baskı, Ankara, 1999.

KAPANİ, Münci, **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 1993.

KAPANİ, Münci, **Politika Bilimine Giriş**, Bilgi Yayınevi, 19. Basım, İstanbul, 2007.

KARDAŞ, Ümit, "Modern Devlet, Ordu ve Vicdani Ret İtirazı", **Birikim Dergisi**, Sayı: 207, 2006, s. 36-41

KASIMOĞLU, Alper, "Türk Hukuku'nda ve Muhayeseli Hukukta Vicdani Ret", **Yalova Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 6, 2013, s. 55-76.

KILIÇ, Cerenmelis, **The Right to Conscientious Objection Under European Regime of Human Rights, With Special Reference to Turkish Practice**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019.

KRISHNASWAMI, Arcot, **The Study of Discrimination in the Matter of Religious Rights and Practices**, United Nations Publication, New York, 1960.

KUHLMANN, Jürgen, LIPPERT, Ekkehard, "The Federal Republic of Germany: Conscientious Objection as Social Welfare", **The New Conscientious Objection**, Oxford University Press, Oxford, 1993, s. 98-105.

LACHMAN, Vicky D., "Conscientious Objection in Nursing: Definition and Criteria for Acceptance", **Medsurg Nursing**, Volume: 23, No: 3, 2014, s. 196-198.

LENTA, Patrick, "Freedom of Conscience and the Value of Personal Integrity", **Ratio Juris**, Volume: 29, No: 2, 2016, s. 246-263.

LIEBKNECHT, Karl, **Militarism & Anti-Militarism**, Rivers Press Limited, Cambridge, 1973.

LİPPMAN, Matthew, "The Recognition of Conscientious Objection to Military Service As An International Human Right", **California Western International Law Journal**, Volume: 21, No: 1, Article: 3, 1990, s.31-66.

LOCKE, John, **A Letter Concerning Toleration**, J. Brook, Huddersfield, 1796.

LONGMAN GROUP, **Longman Dictionary of Contemporary English**, Longman Group Limited Publications, Essex, 2000.

MACLURE, Jocelyn, TAYLOR, Charles, **Laïcité et Liberté de Conscience**, Les Éditions du Boréal, Montréal, 2010.

MACIOCE, Fabio, "L'objection de conscience dans la post-modernité", **Rivista Telematica**, 2011, s. 1-9.

MAJOR, Marie-France, "Conscientious Objection and International Law: A Human Right", **Case Western Reserve Journal of International Law**, Volume: 24, Issue: 2, 1992, s. 349-378.

MANELI, Mieczysław, **Freedom and Tolerance**, Octagon Books, New York, 1984.

MANN, Michael, "Capitalism and Militarism", **States, War and Capitalism: Studies in Political Sociology**, Blackwell Publishers, Oxford, 1988, s. 124-145.

MANN, Michael, **The Sources of Social Power - Volume 2: The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914**, Cambridege University Press, New York, 2012.

MARCUS, Philip, "Some Aspects of Military Service", **Michigan Law Review**, Volume: 39, No: 6, 1941, s. 913-950.

MARDİN, Şerif, "Sivil Toplum", **Türkiye'de Toplum ve Siyaset**, İletişim Yayınları, 24. Baskı, İstanbul, 2016, s. 9-20.

MARSHALL, Gordon, **Sosyoloji Sözlüğü**, Çevirenler: Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2005.

MARTIN, Michel L., "France: A Statute but No Objectors", **The New Conscientious Objection**, Oxford University Press, Oxford, 1993, s. 80-97.

MATHAI, M. P., "The Defining Features of Gandhian Nonviolence", **Innovación Educativa**, Volumen: 12, Número: 60, 2012, s. 77-86.

MIZRAK, Dilan, **Zorunlu Askerlik Hizmetine Karşı Vicdani Ret**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.

MOSKOS, Charles C., CHAMBERS, John W., "The Secularization of Conscience", **The New Conscientious Objection**, Oxford University Press, Oxford, 1993, s. 3-20.

MUELLER, John, "Changing Attitudes Towards War The Impact of the First World War", **British Journal of Political Science**, Volume: 21, Issue: 1, 1991, s. 1-28.

NAL, Sabahattin, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk Hukukunda Vicdani Ret, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 3, 2010, s. 253-274.

NİŞANCI, Şükrü, **Sivil İtaatsizliğin Teorik Temelleri ve Meşruiyeti Meselesi**, Sakarya Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2000.

NOWAK, Manfred, **U.N. Covenant on Civil and Political Rights - CCPR Commentary**, N. P. Engel, Kehl, 2005.

ÖKÇESİZ, Hayrettin, **Sivil İtaatsizlik**, Afa Yayınları, İstanbul, 1994.

ÖMEROĞLU, Ömer, "Direnme Hakkı, Meşruluğu ve Pratik Değeri", **Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 1-2, 2009, s. 103-115.

ÖZGEN, Cenk, **Türkiye'de Zorunlu Askerlik ve Profesyonel Ordu**, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

ÖZGÜN, Cengiz, "Türkiye'nin Askerlik Sisteminin Tarihsel Süreç Bağlamında İncelenmesi", **Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 4, 2017, s. 51-90.

ÖZKÖK, Gülriz, **John Rawls'ın Adalet Görüşü Bakımından Devlet Problemi**, Hacettepe Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1999.

ÖZLÜ, Ezgi, "Askerlik Hizmetine İlişkin Vicdani Ret Hakkı", **Doç. Dr. Melike Batur Yamaner'in Anısına Armağan, Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 1, 2014, s. 505-537.

PATTERSON, Orlando, **Freedom Volume I: Freedom in The Making of Western Culture**, Basic Books, New York, 1991.

PEACE PLEDGE UNION, **Refusing to Kill: Conscientious Objection and Human Rights in the First World War**, Peace Pledge Union Publication, 1st Edition, London, 2006.

PIERSON, Christopher, **Modern Devlet**, Çeviren: Dilek Hattatoğlu, Çiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2000.

PLATON, **Sokrates'in Savunması**, Çeviren: Samih Rifat, K Kitaplığı, İstanbul, 2002.

PUPPINCK, Grégor, "Conscientious Objection & Human Rights: a Systematic Analysis", **Brill Research Perspectives in Law and Religion**, Volume: 1, Issue: 1, 2017, s. 1-55.

RAWLS, John, "Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı", Çeviren: Yakup Coşar, **Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik**, Ayrıntı Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 1997, s. 54-75.

SANCAR, Mithat, "Şiddet, Şiddet Tekeli ve Demokratik Hukuk Devleti", **Doğu Batı Dergisi**, Sayı: 13, 2000-2001, s. 25-44.

SAPORITI, Michele, "For a General Legal Theory of Conscientious Objection", **Ratio Juris**, Volume: 28, No: 3, 2015, s. 416-430.

SAUNDERS, Harry David, "Civil Death: A New Look at an Ancient Doctrine", **William and Mary Law Review**, Volume: 11, Issue: 4, 1970, s. 988-1003.

SAYGILI, Abdurrahman, "Modern Devlet'in Çıplak Sureti", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 59, Sayı: 1, 2010, s. 61-97.

SCHINKEL, Anders, **Conscience and Conscientious Objections**, Pallas Publications, Amsterdam, 2007.

SELEK, Pınar, SÖNMEZ, Oğuz, "Antimilitarizm", **Kavram Sözlüğü II: Söylem ve Gerçek**, Maki Basın Yayın, 1. Baskı, Ankara, 2006, s. 29-33.

SEMİZ, Yasemin, **Türk Hukukunda ve Karşılaştırmalı Hukukta Vicdani Ret**, Seçkin Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara, 2010.

SEVİG, Vedat Raşit, "Leon Duguit'ye Göre Hukuk Kaidesi, Sübjektif Hak ve Hakimiyet", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 15, Sayı: 1, 1949, s. 338-357.

SEVİNÇ, Murat, "Türkiye'de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 61, Sayı: 1, 2006, s. 297-322.

SPECK, Andreas, "Dünyada Çağdaş Red ve Red Hareketlerinin Anahatları: Savaş Karşıtı Uluslararası Hareket İçinde Red", **Birikim Dergisi**, Sayı: 207, 2006, s. 42-54.

SPECK, Andreas, FRIEDRICH, Rudi, "Dünyada Vicdani Ret Hareketi Deneyimleri", Çeviren: Mayıs İnan Aru, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 153-164.

STRATHERN, Paul, **90 Dakikada Sokrates**, Çeviren: Mehmet Ukşul, Gendaş Yayınları, 1. Basım, İstanbul, 1997.

SUDRE, Frédéric, **Droit européen et international des droits de l'homme**, Presses Universitaires de France, 6ème édition refondue, Paris, 2003.

ŞENER, Esat, **Hukuk Sözlüğü**, Seçkin Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara, 2001.

ŞİRİN, Tolga, DUYMAZ, Erkan, YILDIZ, Deniz, **Türkiye'de Din ve Vicdan Özgürlüğü: Sorunlar, Tespitler ve Çözüm Önerileri**, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara, 2016.

TAŞKAZAN, Barış, "Uluslararası Kararlar Işığında Türkiye'de Vicdani Ret Hakkına İlişkin Kararlar", **Legal Hukuk Dergisi Özel Sayısı, Rona Aybay'a Armağan**, 2014, s. 2099-2144.

TAŞKIN, Ahmet, "Baskıya Karşı Direnme Hakkı", **Türkiye Barolar Birliği Dergisi**, Sayı: 52, 2004, s. 37-65.

TAŞKIN, Ahmet, "Terörizm ve Sivil İtaatsizlik", **Polis Bilimleri Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 1-2, 2004, s. 119-140.

THOREAU, Henry David, **Sivil İtaatsizlik**, Çeviren: Melis Olçum, Kafekültür Yayıncılık, İstanbul, 2013.

TIERNEY, Brian, "Religious Rights: An Historical Perspective", **Religious Human Rights In Global Perspective**, Martinus Nijhoff Publishers, The Hague, Boston, London, 1996, s. 17-46.

TILLY, Charles, **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu**, Çeviren: Kudret Emiroğlu, İmge Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2001.

TOK, Hıdır, **Bir Eylem ve Toplumsal Hareket Yöntemi Olarak Anti Militarizm ve Vicdani Ret**, Ege Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2009.

TOKER, Nilgün, "Anti-Militarizm Sorumluluktur…", **Birikim Dergisi**, Sayı: 207, 2006, s. 28-31.

TOKER, Nilgün, "Vicdani Ret, Sivil İtaatsizlik ve Antimilitarizm: İtaat Etmeme ve Direnme", **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 79-93.

TOKGÖZ, Veysel, **Sivil İtaatsizlik**, Cumhuriyet Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2019.

TÜRK DİL KURUMU, **Türkçe Sözlük (A-J)**, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Cilt: 1, Ankara, 1998.

TÜRK DİL KURUMU, **Türkçe Sözlük (K-Z)**, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Cilt: 2, Ankara, 1998.

UÇAR, Şahin, "Henry D. Thoreau'nun Sivil İtaatsizlik Görüşü ve Otoriteye Karşı Çıkış Biçimi", **İlim ve Sanat Dergisi**, Sayı: 35-36, 1993, s. 60-65.

URAN, Peri, **1960 Sonrası Türkiye'de Sivil İtaatsizlik Eylemleri ve Düşünce Suçuna Karşı Girişim Hareketi**, Ankara Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003.

ÜÇPINAR, Hülya, "Türkiye'de Vicdani Reddin Suç ve Ceza Konusu Olması ve Sonuçları", **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 313-334.

ÜSTERCİ, Coşkun, ÇINAR, Özgür Heval, "Sunuş", **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 9-21.

ÜSTERCİ, Coşkun, YORULMAZ, Uğur, "Türkiye'de Vicdani Ret", **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 217-231.

WALZER, Michael, **Obligations: Essays on Disobedience War and Citizenship**, Harvard University Press, Massachusetts, 1970.

WEBER, Max, **Sosyoloji Yazıları**, Çeviren: Taha Parla, İletişim Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2004.

YETKİN, Çetin, **İktidara Karşı Türk Direniş ve Devrimleri, Başlangıçtan Atatürk'e**, Otopsi Yayınları, 1. Basım, Cilt: 1, İstanbul, 2003.

ZABUNOĞLU, Yahya Kazım, **Devlet Kudretinin Sınırlanması**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963.

ZINN, Howard, "Law, Justice and Disobedience", **Notre Dame Journal of Law, Ethics & Public Policy**, Volume: 5, Issue: 4, 1991, s. 899-920.

ZÜRCHER, Erik Jan, "Hizmet Eymeyi Başka Biçimlerde Reddetmek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Asker Kaçaklığı", Çeviren: Mayıs İnan Aru, **Çarklardaki Kum: Vicdani Ret, Düşünsel Kaynaklar ve Deneyimler**, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2014, s. 59-68.

ZÜRCHER, Erik Jan, "Teoride ve Pratikte Osmanlı Zorunlu Askerlik Sistemi (1844-1918)", Çeviren: M. Tanju Akad, **Devletin Silahlanması: Orta Doğu'da ve Orta Asya'da Askerlik (1775-1925)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2003, s. 87-104.

ZÜRCHER, Erik Jan, "Zorunlu Askerlik ve Direniş: Tarihi Çerçeve", Çeviren: M. Tanju Akad, **Devletin Silahlanması: Orta Doğu'da ve Orta Asya'da Askerlik (1775-1925)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2003, s. 1-22.

https://vicdaniret.org/tarih-sirasina-gore/, Erişim Tarihi: 23.07.2020.

ÖZET

Vicdani ret en genel anlamıyla, hukuksal düzlemde, hukuka itaat etmeme davranışıdır. Vicdani ret ayrıca, vicdan kurallarına göre davranma gereği yüzünden, bu kurallarla çelişen kural ve emirlere uymama durumu olarak da tanımlanabilir. Vicdani ret eylemleri birbirinden farklı sebeplere dayanmaktadır. En bilinen vicdani ret, savaş ve askerlik karşıtlığıdır. Hem kapsama alanı, hem de etkinlik derecesi olarak geniş bir alanı içine alan vicdani ret kavramı, askerlik dışında sağlık, eğitim ve yargı gibi alanları da kapsamaktadır.

Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ve İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi, vicdani ret hakkını açıkça tanımasa da; uluslararası hukukta vicdani ret hakkı, düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün meşru bir ifadesi olarak kabul edilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bu sözleşmelere taraf olduğu için, bu hakkı garanti altına almak Türkiye açısından kaçınılmaz bir durum haline gelmiştir.

Son yıllarda çağdaş ve gelişmiş devletler zorunlu askerlik sistemini terk ederek, profesyonel orduya geçmektedir. Bu doğrultuda, Türkiye Cumhuriyeti Devleti de, en kısa sürede profesyonel orduya geçmelidir. Nitekim, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin vicdani ret hakkını kabul etmemesi, bundan sonra mümkün görülmemektedir. Zira, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin vicdani redde ilişkin son kararlarıyla beraber, Türkiye'nin vicdani redde ilişkin uluslararası yükümlülükleri açık ve net bir duruma gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Direnme Hakkı, Sivil İtaatsizlik, Vicdan, Vicdan Özgürlüğü, Vicdani Ret, Militarizm, Zorunlu Askerlik, Pasifizm, Antimilitarizm, Sivil Ölüm.

ABSTRACT

In its most general sense, conscientious objection is an attitude of legal disobedience to the law. Also, conscientious objection can defined as the state of disobeying rules and commands going counter to conscientious rules as conscientious rules require that. Demonstrations of conscientious objection are based on reasons that differ from each other. The most well-known conscientious objection is objection to war and military service. The concept of conscientious objection which covers a wide range of scope and effectiveness also covers areas of health, education and jurisdiction as well as military service.

Although International Covenant on Personal and Political Rights and European Convention on Human Rights deny the right to conscientious objection, international law considers it a legal expression of freedom of thought, faith and conscience. Since State of the Republic of Turkey is a party to those contracts, it is indispensable for it to guarantee this right.

In recent years, modern and developed countries have abandoned compulsory military service and put professional army into effect. Accordingly, State of the Republic of Turkey needs to put professional army into effect as soon as possible. Thus, it does not seem possible for State of the Republic of Turkey to refuse the right to conscientious objection in the future. Then, due to the last decision of European Court of Human Rights on conscientious objection, international obligations of Turkey regarding conscientious objection have become obvious and manifest.

Keywords: Right of Resistance, Civil Disobedience, Conscience, Freedom of Conscience, Conscientious Objection, Militarism, Compulsory Military Service, Pacifism, Antimilitarism, Civil Death.